

Kürtler & Kürdistan

V. MINORSKY

Th. Bois

D.N. MAC KENZIE

DOZ

2. Baskı

Doz Yayınları
Tarih/Araştırma

Kürtler ve Kürdistan
Th. Bois, V. Minorsky, D.N. Mc Kenzie

Özgün Adı
The Encyclopaedia of Islam, Kurds, Kurdistan

İngilizce'den Çeviren
Kamuran Fıratlı

Dizgi/Mizampaj
Nadire Işık

Kapak Tasarım
Nadire Işık

Birinci Baskı
Ekim 1996

İkinci Baskı
Eylül 2004

Baskı
Can Matbaacılık

ISBN
975-6876-42-5

DOZ YAYINLARI

Taksim Cd. No: 71/5
80090 Beyoğlu - Taksim - İSTANBUL
Tel.: (0212) 297 25 05 – **Fax:** (0212) 297 13 73
E-mail: doz@tnn.net

KÜRTLER ve KÜRDİSTAN

Th. Bois
V. Minorsky
D.N. Mac Kenzie

KÜRTLER ve KÜRDİSTAN

Th. Bois

V. Minorsky

D.N. Mac Kenzie

İÇİNDEKİLER

I. BÖLÜM : GENEL GİRİŞ	9
II. BÖLÜM : KÜRTLER VE YURTLARI:	
KÜRDİSTAN	11
A. Kürdistan'ın Bölgesel Kapsamı	11
B. Kürdistan'ın Etnik ve Coğrafi Kapsamı	12
C. Sayısal Açıdan Kürtler	15
D. Kürdistan'ın Coğrafyası	16
1. Fiziksel Coğrafya	16
2. Yeraltı ve Yerüstü Zenginlikleri	24
3. İnsanlar	29
E. Kürdistan'ın Antropolojik Profili	36
III. BÖLÜM : TARİH	41
A. Kökenler ve İslamiyet Öncesi Tarih	41
Soy Ağaçları ve Halk Etimolojisi	47
B. 1920ye Kadar İslamiyet Dönemi	50
1. Arap İstilasından Sonra Kürtler	51
2. Halifeler ve Buyid Hakimiyeti Döneminde	
Kürtler	54
Hezbaniler	57

<i>Şeddadiler</i>	59
<i>Hısnweyhiler</i>	60
<i>Mervaniler</i>	63
3. Türk Fetihleri	65
<i>Oğuzlar</i>	65
<i>Musul Atabeyleri</i>	68
<i>Diyarbakır Artuklu Atabeyleri</i>	69
4. Eyyubiler	70
5. Harzemşah Celaleddin	72
6. Moğol İlhanlılar	73
7. Memlûk Sultanları Döneminde	
<i>Kürt Aşiretleri</i>	75
8. Timur ve Türkmen Sülaleleri	78
9. Safevi Şahları ve Osmanlı Sultanları	79
10. Şerefname	83
Grup A: Cezire ve Dersim Arası	84
Grup B: Cezire ve Kilis Arası	88
Grup C: Cezire ve Hoy Arası	90
Grup D: Hakkari'nin Güneyi	92
Grup E: Pers Kürtleri	94
<i>1650'den 1730'a</i>	95
<i>Afganlar</i>	96
<i>Nadir Şah</i>	96
<i>Zend Sülalesi</i>	97
<i>Kacarlar</i>	98
11. XIX Yüzyılda Türkiye	99
<i>Rus-Türk Savaşları</i>	100
<i>Hamidiye Alayları</i>	101
<i>Ermeni-Kürt İlişkileri</i>	102
<i>XX. Yüzyıl</i>	103
C. 1920den Günümüze	107

1. <i>Türkiye</i>	108
2. <i>İran</i>	112
3. <i>Irak</i>	115
4. <i>Suriye ve Lübnan</i>	126
IV. BÖLÜM: KÜRTLER'DE TOPLUMSAL YAŞAM.	129
A. Kürt Toplumunun Temel Yapıları	130
1. <i>Kürt Ailesi</i>	130
2. <i>Aşiret Örgütlenmesi</i>	134
<i>Kürt Aşiretlerinin Listesi</i>	134
<i>Kürt Aşireti ve Öğeleri</i>	135
<i>Aşiret Başkanı, Yükümlülükleri, Sorumlulukları</i> <i>ve Kazanımları</i>	138
3. <i>Ekonomik Yapılar</i>	140
<i>Kürtler'de Göçerlik</i>	140
<i>Kürtler'de Köylülük</i>	141
B. Dinsel Durum	147
C. Gelenek ve Görenekler	153
1. <i>Giyim-Kuşam</i>	153
2. <i>Evlilik ve Cenaze Alışkanlıkları</i>	154
3. <i>Bayramlar ve Mevsim Törenleri</i>	155
4. <i>Dans ve Müzik</i>	158
5. <i>Oyunlar, Spor ve Avcılık</i>	161
V. BÖLÜM : DİL	165
VI. BÖLÜM : FOLKLOR VE EDEBİYAT	169
A. Popüler Edebiyat ve Halk Edebiyatı	169
B. Yazılı ve Sözlü Edebiyat	174
1. <i>Kökenler ve Klasik Dönem</i>	176
2. <i>Modern Çağ</i>	179
C. Kürt Basını	188

I. BÖLÜM

GENEL GİRİŞ

Yakın Doğu'da İranlı bir halk olan Kürtler, az çok laik bir ülke olan Türkiye ile Şii İran, Arap ve Sünni Irak, Kuzey Suriye ve Sovyet Transkafkasya'nın kesiştiği bölgede yaşamaktadırlar. Bu toprakların, yani Kürdistan'ın iktisadi ve toplumsal önemi inkar edilemez. Kürt Halkı, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bu yana tüm komşuları, gibi iktisadi, toplumsal ve kültürel alanda olduğu kadar siyasal düzen bakımından da önemli dönüşümler geçirmektedir. Kürtlerin sayısız sorunu üzerine her ülkede bir kaç kitaptan oluşan kabarık bir liste mevcuttur. Aşağıda konuyla ilgili yetkin bir bibliyografya çalışmasının listesini veriyoruz:

KAYNAKÇA

- F. B. Rostopçin, *Bibliyografiya po kurdskoy probleme* (Kürt sorunu üzerine kaynakça), *Revol. Vostok*, 1933/3-4 (19-20), 292-326, 5 (21), 159-73;
- O. Vil'cevskiy, *Bibliyograficevskii obzor zarubeznukh kurdsikh pecatnukh izdaniy ve XX stolety, Iranskie Yazıki*, I, Moskova-Leningrad 1945, 147-81;
- M. B. Rudenko, *Opisanie Kurdsikh rukopisey Leningradskikh sobraniy*, *Izdat. Vost. Lit.*, Moskova 1961, N. A. Aleksanian, *Bibliyografiya k'tebed k'örd ya Sovetie*, Erivan 1962, Kürtçe ve Rusça;
- J. S. Muealian, *Bibliyografiya po kurdovedeniyu*, *Izdat. Vost. Lit.* 1963;

- C. J. Edmonds, *A bibliography of Southern kurdish 1920-1936* (Güney Kürtleri Üzerine Kaynakça) 1920-1936, JRCAS, XXXII (1945), 185-91;
- D. N. Mac-Kenzie, *A bibliography of Southern Kurdish (1945-1955)*, (Güney Kürtleri Üzerine Kaynakça, 1945-1955), JRCAS, IXIV (1957), 31-7, E. R. McCarus, *Kurdish language studies* (Kürt Dili Çalışmaları), MEJ (Yaz 1960), 325-35;
- P. Rondot, *Les Kurdes, le Kurdistan, la question kurde, Essai de bibliographie* (Kürtler, Kürdistan, Kürt Sorunu, Kaynakça Denemesi), *En Terre d'Islam*, 1947/2;
- A. Bennigsen, *Les Kurdes et la Kurdologie en Union Sovietiques* (Kürtler ve Sovyetler Birliği'nde Kürdoloji), *Cahiers du Monde russe et sovietique*, II (Nisan-Haziran 1960), 513-30;
- M. Mokri, *Kurdologie et enseignement de la langue kurde en U. R. S. S.* (Kürdoloji ve S.S.C.B'de Kürt Dili Öğretimi), *L'Ethnographie*, 1963, 71-106;
- Th. Bois, *Bulletin raisonne d'etudes Kurdes, In Machria*, IVII (1964), 527-70;
- ISK's Kurdish bibliography* (ISK'ın Kürt Kaynakçası), bası. Silvio von Rooy ve Kees Tamboer, Amsterdam 1968, I, 658 (9350 no.) bkz. Th. Bois, Bior'da, 1969/3-4, 184-87;
- Mistefa Ehmed Neriman, *Kitebxane Kurdi*, Kerkük 1960.

II. BÖLÜM

KÜRTLER VE YURTLARI: KÜRDİSTAN

Thomas Bois

A. Kürdistan'ın Bölgesel Kapsamı

“Kürt” etnik teriminin kullanımı çok eskilere dayanmakla birlikte, bu terimin yaygın olarak kullanımı Arap yayılmasından itibaren bilinegelmektedir. Tarihsel açıdan “Kürdistan” ya da “*Kürtlerin Ülkesi*” adının Hemedan’ın kuzeydoğusunda başkenti *Bahar* olan bir eyalet kuran son Büyük Selçuklu Hükmüdarı Sultan Sencer (öl. 552/1157) zamanına dayandığı sanılmaktadır. Azerbaycan ve Loristan arasındaki bu eyalet, Hemedan, Dinewer, Kirmanşah ve Senna (Şino) bölgelerini içine alarak Zagros’un doğusu, Şehrizor’un batısı ve Zap’da Xuftiyan’a kadar uzanıyordu. Hamdullah Mustawfi (öl.750/1349) *Nuzhat al-kulub*¹ adlı kitabında 16 eyaletten söz etmektedir. Ancak Kürdistan’ın bölgesel kapsamı yüzyıllar boyunca değişiklikler gösterdi. Şeref Han, *el-Cibal*² denilen eyaletteki her gelişmeyi kaydeden tüm Arap tarihçiler gibi *Şerefname*’sinin (1597) ilk cildinin 3. ve 4. bölümlerinde Lorlar’ı da Kür-

1) *Nuzhet El Kulub* Bası. Le Strange, s. 108; bası Tahran 1957, s. 127.

2) V. Barthold, *İstoriko - geografiçeski obzor İrana*, St. Petersburg, 1903, s. 138.

distan'a katmakta tereddüt etmez. Türk gezgin Evliya Çelebi (öl. 1093/1682) de, o dönemde Kürdistan'ın 9 vilayetten oluştuğundan sözeder:³

Erzurum, Van, Hakkari, Diyarbekir, Cezire, Amadiye, Musul, Şehrizar ve Erdelan. Evliya Çelebi ayrıca ülkeyi boydan boya katetmek için 17 gün gerektiğini söyler.

Ne varki Osmanlı sultanlarıyla İran şahları arasındaki rekabet ülkenin birliğini bozdu. 17. yüzyılda Osmanlı yönetimi Kürdistan Eyaleti'ne ancak 3 liva verdi: Muş, Dersim, Diyarbekir. Aynı şekilde, 16. yüzyılda İran'da da Hemedan ve Löristan Kürdistan'dan ayrılmış, Kürdistan adı, başkenti Şıno olan Erdelan bölgesiyle sınırlı kalmıştı. İran bugün de Kürdistan adında bir eyaletin varlığını tanıyan tek ülkedir. Diğer ülkelerde Kürdistan resmi dilden ve atlaslardan silinmiştir. Türkiye'de Doğu Anadolu'dan, Irak'ta kuzey eyaletlerinden, Suriye'de ise Cezire Eyaleti'nden dem vurulmaktadır.⁴

B. Kürdistan'ın Etnik ve Coğrafi Kapsamı

Yukarıdan da anlaşılacağı gibi, Kürdistan'ın tarihi ve siyasi kapsamının gerçek etnik kapsamıyla uyum içinde olmadığı açıktır. Bu yüzden ilgili ülkelerle sınırları, ancak yaklaşık olarak belirlenmek zorundadır.

Kürtler, Türkiye'nin doğu bölgesinin tamamında ikamet etmekte idiler. Trotter'a (1878) göre, Kürt yerleşim bölgesinin kuzey sınırı Divriği-Erzurum-Kars hattıdır. Erzurum bölgesinde özellikle doğuda ve güneydoğuda yaşarlar. Ayrıca Ararat'ın batı yamaçlarında, Kağızman ve Tuzluca ilçelerinde otururlar. Batıda Fırat'ın ötesinde geniş bir şerite⁵ Sivas bölgesinde de Kan-

3) Evliya Çelebi, *Seyahatname IV*, s. 74-5

4) Kassemlo, A., *Kurdistan and the Kurds*, 14, Prague-London 1965,

5) Ritter, XI, s. 144.

gal ve Divriği İlçelerine yayılmışlardır. Aynı şekilde bütün bölgede bu sınırların doğu ve güneydoğusunda Kürtlerin yaşadıkları alanları vardır. Kilikya'da, Ankara'nın güneyinde Haymana'da ve İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük kentlerde bile önemli Kürt topluluklarına rastlanabilir. Kısaca, bugün Türkiye yönetsel olarak 67 ile ayrılmışsa bunların en azından 17'sinin hemen hemen tümüyle Türkiye Kürdistanı'na ait olduğu söylenebilir. Kuzeydoğuda Erzincan, Erzurum ve Kars; ortada batıdan doğuya ve kuzeyden güneye doğru Malatya, Tunceli, Elazığ, Bingöl, Muş, Karaköse (Ağrı); sonra Adıyaman, Diyarbakır, Siirt, Bitlis ve Van; son olarak Urfa, Mardin ve Cülamerg (Hakkari) gibi güney illeri. Ayrıca Türkiye Kürtleri doğuda İran'daki kardeşleriyle de bağlantı halindedirler.

İran Kürtleri ülkenin kuzeybatısında yaşamaktadırlar. Öncelikle Batı Azerbaycan eyaletlerinde Urmiye Gölü'nün kuzeyindeki Maku, Kotur, Şahpur ve güneyindeki Mehabad (eski adı Sabla) nahiyeleri; başkenti Şıno ya da Sanandaj olup Kürdistan Eyaleti olarak anılan Erdelan Eyaleti'nde Bukan, Saqqız, Serdeşt, Bana, Bicar (Garrus), Meriwan ve Hawraman nahiyeleri; Kirmanşah Eyaleti'ndeysse Qasrê Şirin. Ayrıca Horasan'daki Bucnurd'da ve Fars ile Kirman'da da birbirinden ayrı Kürt grupları bulunmaktadır. Tebriz gibi kentlerde ve Tahran'ın dış mahallelerinde de birçok Kürt yaşamaktadır.⁶ İran'ın epey doğusu ve dışına düşen Belucistan'da önemli bir Kürt aşireti vardır.

Irak'ta Kürtler, ülkenin kuzey ve kuzeydoğu livalarında veya Musul'dan yakın zamanda ayrılan Duhok vilayetinde, Zaxo, Mazuri Cer, Amadiye ve Aqra nahiyelerinde yaşarlar. Halkı Yezidi olan Sincar'la Şêxan Süleymaniye (tümüyle Kürt) ve Kerkük Livaları ile Zagros'un batısındaki İran Kürt-

6) Brugsch, *Reise*, II, s. 496.

leri'yle komşu Diyala Livası'ndaki Xaneqin ve Mandali nahiyelerinde çoğunluk oluşturan Kürtler yönetiminden dışlanmıştır. Bağdat ve Musul'da da çok sayıda Kürt yaşamaktadır.

Suriye'de ise Kürtler ülkenin kuzeyinde, sınırı çizen karayolunun güneyinde üç ayrı kuşakta yerleşmiş olup, Türkiye'deki yurttaşlarıyla doğrudan ilişki içindedirler. Kürt Dağı'nda 40 km genişliğinde bir kuşakta, Fırat'ın doğusunda, nehrin Carablus yakınlarında Suriye topraklarına girdiği bölgede 60x40 km.lik bir alanda; son olarak da Cezire'de, Fırat'a dökülen Xabur ile Dicle arasında 250 km uzunluğunda 30 km genişliğinde bir kuşakta, Ra's al-Ayn, Darbisiyya, Amuda, Kamışlı, Andivar ve Derik'te yaşarlar. Bu çatalağzında Irak ve Türkiye Kürtleri yanyanadırlar⁷. Suriye'nin Şam, Hama ve Halep kentlerinde de önemli bir Kürt nüfusu vardır.

Sovyet Transkafkasya'da da hâlâ bir miktar Kürt yaşar. Bunlar Ermenistan Cumhuriyeti'nde Aparan, Basargeçar, Huktemberia, Talin ve Eçmiadzin rayonları'nın 35 köyünde; Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Kelbecer, Laçın ve Kubatlı rayonları'nın 25 köyünde oturmaktadırlar.⁸ Erivan'da Baku'da ve Gürcistan Cumhuriyeti'ndeki Tbilisi'de (Tiflis) de kalabalık bir Kürt nüfusu vardır.

Kürdistan sınırlarının tam bir kesinlik göstermeyişi doğru bir yüzölçümü tahmini yapmayı zorlaştırır. *Encyclopaedia Britannica*, Kürdistan'ın uzunluğunu 600, genişliğini 150 mil olarak verir. Doğaldır ki yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kürt Vilayetleri'ni ele alan *Kamus al-Alam* (İstanbul 1896), ülkenin uzunluğunu 900 km, genişliğiniyse 100-200 km kabul eder. Şu halde Kürdistan Eyaletleri yaklaşık olarak Türkiye'de 190.000 km², İran'da 125.000 km², Irak'ta 65.000 km², Suriye'de 12.000

7) Rondot, s. 80.

8) Aristova, T. F., () s. 47-8, 64.

km²'lik bir alan kaplamaktadır. Buradan da Kürdistan'ın toplam alanı yaklaşık 392.000 km² olarak tahmin edilebilir.

Birçok Kürt Kürdistan dışında yaşarken, Kürdistan'da sayıca daha az önemli bir Kürt nüfus barınmaktadır. Türkiye'de hemen her yerde Kürtler yaşamaktadır. Ancak kuzeyde ve bazı yörelerde Gürcüler ve Çerkezler, Güneydoğu'da ise çoğunlukla Süryaniler ya da Hristiyan Yakubiler'de yaşamaktadırlar.⁹ Ermeni nüfus hemen hemen tümüyle yok olmuştur. İran'da Urmiye Gölü'nün batısında ve Irak'ta Duhok-Zaxo bölgesiyle Kerkük'te de Nesturi ve Keldaniler'e rastlanabilir. Aynı şekilde kentlerde az sayıda Ermeni de vardır. Bir zamanlar oldukça kalabalık olan Museviler 1948'den sonra tümüyle göç etmiştir.¹⁰ Kerkük'te az sayıda Türkmen yaşamaktadır.¹¹

C. Sayısal Açıdan Kürtler

Kürtler, yaşadıkları bölgelerdeki devletlerin yaptırdığı nüfus sayımlarında pek kaydedilmedikleri için, toplam Kürt nüfusu hakkında doğru istatistiksel bilgiler elde etmek olanaksızdır. Bunun da ötesinde, istatistik yapmak hassas bir konudur, da-ima siyasal çıkarlara alet olma riski taşır. (Bkz. Irak için, M, Durra, 1. bası, 1963, 210 ve 2. basım, 1966, 225; Türkiye için, E. Esenkova, 1967, 29.) Bunlar, farklılıklarıyla sorunun karmaşıklığını ortaya koyan birkaç örnektir. Bu farklılığın nede-

9) Cl. Dauphin, *Situation actuelle des communautés chrétiennes du Tûr Abdin* (Turquie Orientale), (Tur Abdin'li Hristiyan Toplulukların Günümüzdeki Durumu)", *Proche Orient Chrétien* (Hristiyan Yakın Doğu), Jerusalem, XXII/2-3 (1972), s. 323-7.

10) Fischel, W. J., *The Jews of Kurdistan a hundred years ago, a traveler's record* (Yüzyıl Önce Kürdistanlı Museviler, Bir Gezginin Kayıtları); *Jewish Social Studies* (Musevi Toplumsal Çalışmaları), VI (1944), 195-226; I. Ben-Zvi, *The exiled and the redeemed host in Assyria*, *The Jewish Publication Society of America*, Philadelphia 1957.

11) Vanlı, İ.Ş., *Le Kurdistan Irakien*, (Irak Kürdistanı), s. 342-3.

ni, yazarların etnik bağıllık, din ve dil bakımından farklı kriterler kullanmaları olarak açıklanabilir. Lorlar'ın kapsam dışı bırakılmaları aynı nedenlerle, açıklama bulur. Ayrıca Kürtlerin lehine işleyen ve zaman zaman gözardı edilen demografik ilerleme faktörü de hesaba katılmalıdır. Aşağıdaki rakamlar 1) B. Nikitine, *Les Kurdes* "Kürtler", 1956, 42, 2) S. I. Brouk, *L'ethnographie* "Etnografya", 1958, 30, 3) A. Kassem lou, "Kürdistan", 1965, 23; 4) İ. Şerif Vanlı, *Le Kürdistan Irakien* "Irak Kürdistanı", 1970, 30; 5) C. J. Edmonds, *Kurdish Nationalism* "Kürt Milliyetçiliği", *Journal Cont. Hist.*, VI/I (1971), 92 adlı kaynaklardan alınmıştır:¹²

('000)	1	2	3	4	5
Türkiye	4.500	2.500	4.900	6.600	3.200
İran	1.500	1.800	3.300	4.250	1.800
Irak	500	900	1.550	2.000	1.550
Suriye	500	300	250	500	320
Transkafkasya	250	-	160	150	80
TOPLAM:	7.250	5.500	10.160	13.500	6.950

D. Kürdistan'ın Coğrafyası

1. Fiziksel Coğrafya

Kürdistan tamamen yüksek dağlarla kaplı bir ülkedir. Bu ülkenin Türkiye tarafında iskeletini Doğu Torosların farklı sıraları çizer. Bu dağ sıraları Akdeniz kıyılarından İskenderun Körfezi enleminde yükselerek başlar ve önce kuzeydoğuya

12) Edmonds, C. J. *Kurdish nationalism* (Kürt milliyetçiliği), *Journal Cont. Hist.*, VI/I, 92 n. 1.

yönelir, Maraş'ın kuzeyinde çatallanır. Kuzey hattı Engirek ve Nurhak Dağları'ndan (3.090 m) başlayıp Akra Dağı'yla devam eder. Munzur (3.088 m), Mercan ve Kargapazarı (3.338 m) dağ zinciriyle buluştuktan sonra da kıvrılıp Araxes (Aras) sıradağlarını keser ve Ağrı sisteminde son bulur.

Başlangıç noktamıza dönersek, tam bir yarımaya benzeyen ikinci zincir Malatya'nın güneyinden başlayıp Maden Dağları, Muş'un güneyindeki Xaçreş (2.689 m) ve Sason (2.590 m) Dağları'yla devam eder. Van Gölü'nün güneyine doğru inip Bitlis ve Hakkari Dağları (3.630 m) ve en yüksek tepesi Reşko (4.170 m) olan Cilo Dağı'nı izleyerek yarımaya tamamlar.

Bu iki hat arasında yüksekliği 1.000-1.500 metrenin altına düşmeyen ve Ermenistan Platosu denen bir düzlük vardır. Ayrıca, kuzey sınırında birbirine paralele uzanan bazı dağ sıraları da bölgenin ortalama-yüksekliğini artırır. Çakmak Dağları, Erzurum'un güneyindeki Palandöken (3.124 m) volkanik dağ sistemi, bunun da güneyindeki Bingöl ve Şerafettin Dağları'yla Dersim'in doğal surları gibi yükselen daha batıdaki Tunceli Tepeleri gibi. Fırat pırıl pırıl kayalıklarda derin kanyonlar oyarak akıp giderken dik yamaçlı dağlar bu ulaşılmaz yöreleri fantastik görüntüleriyle süsler. Ancak bölgede, Malatya'nın kuzeyine (915 m), Elazığ'ın güneydoğusuna (1.020 m) ve Muş'un kuzeyine kadar uzanan bereketli yemyeşil ovalar da vardır. Bu Anadolu kayalıkları, sık sık bölgeyi yoklayan ve sayısız kurban alan depremlerle de sarsılırlar. 1939'da Erzincan'da 25.000 kişinin ölümüne neden olan deprem ve daha az ölü sayısıyla 1966'daki Varto, 1971'deki Bingöl ve Genç depremleri halen belleklerden çıkmış degiller.

Toros Dağları'nın çizdiği kıvrımın güneyinde Adıyaman, Urfa (550 m) ve Diyarbakır (650 m) düzlükleri uzanır. Bu bölge Mezopotamya'ya doğru birdenbire alçalır ve etrafındaki

Karacadağ (1.915 m) Volkanı, Mardin'den başlayıp (1.130 m) daha yüksek Herakol (2.943 m) Masifleri ve Cudi Dağı'yla (2.089 m) devam eden Tur Abdin zinciri gibi 3.000 metrelik yükseklikler nedeniyle sık sık yer hareketlerine sahne olur.

En doğuda ve daha çok kuzeyde yükselen Büyük Ararat ya da Ağrı (5.165 m) ve Küçük Ararat (3.925 m) Dağları bir olasılıkla yeni bir dağ sisteminin merkezini oluşturur. Gerçekten de bu dağlar merkez alındığında, Van Gölü'nü çevreleyen ve bir noktadan dağılırcasına yükselen, kuzeyde tükenmez bir sülfür kaynağı durumundaki Tendürek (3.313 m) ve Ala Dağ (3.255 m) sıraları, doğuda Kuh (2.850 m), Mengene (3.610 m) ve İspiriz (3.537 m) Dağları, güneyde Vaviran Dağı (3.550 m) ve Çatak Zinciri göze çarpar. Eskiden aktif yanardağlar olan iki Ararat dışında Van Gölü kıyısında yükselen iki ünlü yanardağ daha vardır: Kuzeyde Sipan (4.434 m) ve özellikle de, en yüksek tepesi 3.140 m ve krater çapı 6.400 m olan Nemrut Dağı. Nemrut Dağı'nda 2.552 m yükseklikte bir tatlısu gölü bulunur. Van Gölü'nün güneyinde yer alan ve yüksekliği düzlüklerinde 1.720 m olan tüm bu bölge, Türkiye'de Kürtlerin yaşadığı en yüksek bölgedir.

Öte yandan, Ararat'la birleşen başka dağ zincirleri de vardır. Kuzey-güney doğrultusunda ve Van ile Urmiye gölleri arasında uzanan bu dağlar aynı zamanda Türkiye Kürdistanı ile İran Kürdistanı'nı birbirinden ayırır.

Harki-Oramar bölgesinin ulaşılması hemen hemen imkansız boğumuna yeniden katıldıktan sonra güneybatıya uzanırlar; aynı zamanda Zagrosların hakim tepeler sinsilesini oluştururlar. Öyleki bunlar paralel hatlar halinde Kürdistan'ın parçalarını süsler ve güzel bir bölüm oluştururlar. Batı yüzleri Irak'a, doğu yüzleri de İran'a bakar. C. J. Edmonds'un da belirttiği gibi bu birçok dağ sırasına herkesçe bilinen adlar vermek her

zaman kolay olmamaktadır. Çünkü dağın şu ya da bu yamacında, tanınmış bir zirve, geçit, köy ya da bir azizin mezarı civarında oturanların bildirdikleri adlar başka başka olmaktadır.

İran'daki sıradağlar kuzeybatı-güneydoğu yönünde, birçok dala ayrılıp paralel zincirler halinde uzanırlar. Dalenpar (3.748 m), Türkiye, Irak ve İran sınırlarının kesiştiği yerde yükselen bir zirvedir. Diğer zirveler, Spiraz, Kandil ya da Kogiz (3.782 m), Gılala (3.364 m), daha doğuda İran Kürdistanı'nda bir kale gibi yükselen Çel Ceşm (kırk kaynak) (3.416 m), güneye doğru Loristan dağlarıyla Puşt-i Kuh'a doğru uzanan Hawraman (3.216 m) ve ortalama yüksekliği 3.500 metreyi bulan Cilo dağ sıralarıdır.

Irak tarafında ve Türkiye sınırının güneyinde, Cudi, Seman ve Cilo dağ sıralarının alçalan tepelerinde yer alan ve aynı zamanda Dicle ile Büyük Zap Irmakları arasındaki Mezopotamya düzlüklerine doğru kademeli olarak alçalan Bêxêr, Metina ve Gara sıradağları vardır. İran sınırına yaklaştıkça Zap'ın ötesinde Serê Korawa (3.603 m), Dolareş (3.449 m) ve *Xuwarabte* (3.168 m) dağları görülür. Bu, Bradost yöresinde, sınır-daki dağ silsileleri Halegurd Dağı (4.013 m) örneğinde olduğu gibi hala yükseğe de ovalara doğru giderek alçalmaya başlar. Nitekim, Rewandûz'in güneydoğusundaki Hendrin Dağı ancak 2.793 metre yüksekliktedir. Küçük Zap'ı geçerek geçmez dağlar Zagros'un sırtlarından paralel hatlar çizerek uzanırlar. Bunlardan Kurakacaw-Gocar-Kurkur-Asis silsilesinde 2.950 ve 1.960 metrelik birçok zirve vardır. Azmir-Karasird hattıysa 1.870 ve 1.608 metrelik yükseklikleriyle daha alçak olmakla birlikte Süleymaniye'nin kuzeybatısındaki yüksek Pira Magrun Dağları (3.183 m) bu zincir içinde dikkat çeker. Son paralel hat olan Bingird-Beranan ise diğerlerinden

yüzlerce metre daha alçaktır (1.739-1.477 m). Batıda yer alan 1.378 metreden 2.017 metreye zirveleriyle Kara Dağ silsilesindeki sayısız geçit, bu yüksek bölgeyi Altun Köprü, Kerkük ve Tawk'a doğru dümdüz uzanan ovalardan ayırır. Bu düzlüklerse daha da batıda, güneydoğudan kuzeybatıya uzanan ve Diyala, Sîrwan ve nihayet Dicle'yi hemen hemen Küçük Zap'ın çıktığı yerin yakınlarından kesen Hamrin Dağları'yla (1.640 m) sınırlanır.

Irak'ın yeni yönetsel bölümlenmesine göre Kürdistan'ın dışına bırakılmış olmasına rağmen aslen Kürt olan ve Yezidilerin yaşadığı Sincar'a burada değinmek gerekir. Bu silsile 60 km uzunlukta ve 15 km eninde olup yaklaşık 1.600 m yükseklikte, Mezopotamya'da, Musul'un batısında ve aynı enlemde uzanmaktadır.

Kürdistan, engebeli bir araziye sahip olmasına karşın, berak kaynaklar, sayısız kanal ve uzun nehirlerle sulanmaktadır.

Önce Kürdistan'da binlerce gölün bulunduğu Bingöl Platosu'nda Dicle ile Fırat arasında doğan Araxes ya da Aras'a değinelim. Bu iki nehir güneybatıya doğru akarlarken Araxes önce kuzeye yönelir, ardından doğuya kıvrılarak Ermenistan Cumhuriyeti'ne girer.

Kürdistan'ı sulayan nehirler arasında İncil'de geçen iki büyük nehir, Fırat ve Dicle'nin ayrı bir önemi vardır. Fırat, geniş bir Kürt bölgesine sınır çizen iki ana koldan oluşur. kuzey kolu Karasu (450 km uzunluğunda) Dumlu Dağı'nda sayısız pınar arasında doğup Erzurum Yaylası'na doğru akar. Burada Çoruh Dağı'ndan gelen kaynak sularıyla beslenir ve dar vadilerin arasından batıya doğru yönelerek Erzincan'ı sular. Ardından güneye dönüp dolambaçlı kıvrımlar çizer. Kemah'ı suladıktan sonra Kemaliye'den geçer ve önünde bir duvar gibi

yükselen dağlara doğru akarak Eğin'in az güneyinde Fırat'ın güney kolu Murat Su'ya (659 km) kavuşur. Murat Suyu, Van Gölü'nün kuzeyinde volkanik Tendürek ve Ala Dağ'ın eteklerinde doğup biraz kuzeye tırmandıktan sonra Diyadin ve Karaköse'den geçip güneye döner, Tutak ile Malazgirt'i sular. Sürekli kıvrımlar çizerek Muş'un kuzeyinden geçer ve Genç, Palu ve Pertek'i sular. Sonunda Keban'ın kuzeyinde Fırat'ın kuzey koluyla bugün Keban Baraj Gölü'nde birleşirler. Böylece bu iki kol bundan sonra Fırat adıyla tek bir nehir olarak akar. Karasu'yu besleyen tek bir kol, ona Malatya'nın kuzeyinde, sağ kıyısından kavuşup Kürdistan'ın dışına doğru akan Tohma Su (194 km) olmasına karşın Murat Suyu birçok koldan beslenir. Kendisi de birçok koldan oluşan ve Kürdistan'ı çaprazlamasına geçen Peri Suyu (235 km) bunlardan biridir. Anlaşılabildiği gibi bölgenin hiçbir köşesi su kıyısından uzak değildir.

Bölgenin diğer uzun nehri Dicle'nin yukarı çığırı Kürdistan'ı sular. Kaynağı Maden Dağları'nın kuzeyindeki Hazar Gölü bölgesidir. Türkiye Kürdistanı'nda katettiği 300 km boyunca Ergani, Diyarbakır, Hısnkeyf, Cizre gibi Kürt tarihi açısından önemli kentlerden geçer. Kollarının hepsi sol yakasında kalır: Anbar, Batman, Xerzan ve en önemlisi Botan (226 km) bölgeye hayat verir. Peş Habur'da Irak sınırını geçtiği yerde, kendine karışan Hêzil ile Zaxo'yu sulayan Habur Nehri de ona kavuşur. Böylece Dicle, herbiri birer uzun nehir olan kollarıyla bölgede çok güzel bir akarsu ağı çizer. Bu nehirlerin başında, Türkiye'de Van ve Urmiye Gölleri arasında Mengene Dağı'nda doğan Büyük Zap (392 km) gelir. Culamêrg'i suladıktan sonra Irak'ta Zibar ve Barzan bölgelerinden geçer. Bu arada dallarından biri de pitoresk bir kent olan Rawandûz'u sular. Musul'un 45 km güneyinde Dicle'ye karışır. Küçük Zap

(400 km) ise İran'da göller bölgesi Lahican'ın yakınlarında doğar. Irak'ta da İran'da olduğu kadar çok kolu vardır. Taktak ve Altun Köprü'yü suladıktan sonra Dicle'ye karışır. Aşağı çığırlarında, Dukan'da, 1958'de 7 milyar metreküp kapasiteli 50 metrekarelik bir gölü olan muazzam bir baraj kurulmuştur. Amacı sık sık sel felaketlerine neden olan Dicle'nin akışını düzenlemek ve 250.000 hektarlık bir alanı sulamaktır. Ayrıca, kurulan 200.000 kilovat kapasiteli hidroelektrik santrali Çemçemal Bölgesi için büyük önem taşımakta olup, Irak'taki Kürt Eyaletleri'ni enerji bakımından kendine yeter hale getirmiştir. Basiyan mevkiinden doğan *Adhaym* (230 km) sayısız küçük koluyla Kerkük, Daquq, Tuzxurmatu'yu suladıktan sonra Hamrin Dağları'nı geçerek Bağdat'ın 30 km güneyinde Dicle'ye kavuşur. Bir de Irak-İran sınırındaki dağlarda doğan ve Irak'taki en önemli kolu Şehrizar ovasını sulayan Tancaru, İran'daki en önemli kolu Loristan'da doğan Sirwan olan Diyaladır (386 km). Üzerinde Irak'ın Sulama Projesi dahilinde büyük bir baraj inşa edilen Derbendê Xan'dan sonra bu iki kol birleşip Diyala'yı oluşturur ve nehir Bağdat'ın güneyinde Dicle'ye karışır.

İran Kürdistanı'nda da çoğu Mukri bölgesinde, 2.085 m yükseklikteki *Çel Çeşm* (Kırk Çeşme) masifinde doğan sayısız akarsu vardır. Bunlardan en önemlisi, birçok koluyla tüm Erdelan bölgesini sulayan Kızıl Uzun'dur. Urmiye'ye dökülen Cagatu (240 km) ve Tahatu ise önemli sular değildir.

Dağlar konusunda olduğu gibi Kürdistan'daki akarsuların adları da geçtikleri bölgeye göre değişiklik gösterir. Dahası birçok akarsu geçtiği yörenin adıyla anılır.

Kürdistan'da aynı zamanda Kürdistan'ın ikinci büyük gölü olan Van Gölü olmak üzere birçok göl de vardır. Van Gölü

1.700 metre yükseklikte 3.700 km²'lik bir alan kaplar. Soda sülfat ve karbonatı tutan volkanik çanağı yüzünden suları tuzludur. Bu sularda yalnızca tek bir tür balık, değişen renklerde büyük akkefal avlanabilir. Van Gölü'nün kuzeyinde Nazik, kuzeydoğusundaysa Erçek Gölü yer alır. Daha da kuzeyde Karaköse'nin doğusuna düşen Balık Gölü vardır. Maden'in kuzeybatısında, Dicle'nin kaynağı olan Hazar Gölü'nün yüzölçümü 50 km² ve oldukça derindir. Tatlı sularında yılanbalığı avlanır. İran'a gelince, burada öncelikle Kürtler'le çevrelenen Urmiye Gölü'nden söz etmek gerekir. Van Gölü'nden de büyük olan bu göl (5.700 km²), 130 km uzunluğunda, yer yer 40 km genişliğindedir. Ölüdeniz'den daha tuzlu olduğundan sularında balık yaşamaz. Şor Gölü ve Deryaçeyê Kopi ise bu gölün güneyinde, biraz uzakta yer alan iki küçük göldür. Irak sınırında, Merivan'ın batısı ve Penowin'in güneydoğusunda Zirebar Gölü bulunur. Irak Kürdistanı'ndaysa hiç göl yoktur.

Yüksekliğinden ötürü Kürdistan'ın iklimi serttir. Yılın birçok ayında zirveler karlarla kaplıdır. Yağışlar bölgelere göre değişir. Ovalara yılda 200-400 mm yağış düşer. Bu rakam sıradağlar arasındaki platolarda 700, 2.000, hatta 3.000 mm.ye çıkabilir. Orta Kürdistan'daysa kara iklimi hüküm sürer. Bu kıraç topraklarda tek damla yağmur düşmeden aylar geçtiği olur.

Isı da bölgelere göre büyük değişiklik gösterir. Kuzeyde Karaköse'de, kışın -30 -35C'ya kadar düşer, güneyde Kirmanşah'ta yaz aylarında +35 +40C'a kadar yükselir.¹³ Kuru kara ikliminin görüldüğü İran Kürdistanı'nda ısı -22C ile +32C arasındadır. Zagros'un doğu yamaçları, batı yamaçlarından daha ılımandır. Şino'da ocak'ta -15, temmuzda +35, Xanikin'de ocakta +2, temmuzda +41.8, Kerkük'te +14.5 ve +43C olan sıcak-

13) Kassemlo, A., a.g.e., s. 15.

lık ortalamaları batıda sırasıyla ocak ve temmuz aylarında, Malatya'da -1, 5 ve +26.5; Urfa'da +4.5 ve +32, Diyarbakır'da +2.5 ve +31, Van'da -3.5 ve +22.5 olarak ölçülür.

2. Yeraltı ve Yerüstü Zenginlikleri

Kürdistan'ın iklimi sert olsa da bu, bu ülkenin çöl olduğu anlamına gelmez. Dağları çayırlarla, vadileri baharda renge renk çiçeklerle donanan kırlar ve yemyeşil ormanlarla örtülüdür. Türkiye Kürdistanı'nda 10 milyon, İran'da 4 milyon ve Irak Kürdistanı'nda 50 km²'si çamlık olmak üzere 1.720.000 hektar orman vardır. 15'ten fazla türü bulunan meşe, 2.700 metre yüksekliğe kadar en yaygın rastlanan ağaçtır. Daha yukarılarda çam ve diğer kozalaklılar yetişir. Bu sık orman örtüsü çoğu yerde bodur ağaçlıklarla kesilir. Buraların en sık rastlanan ağacıysa ardıçtır. Su kenarlarında çınar, söğüt, en çok da kavak ağaçları görülür.

Dağlarda kilometreler boyu uzanan çayırlarda koyun ve keçi sürüleri otlar. Bazı yerlerde yenilebilir yabancı otlar biter. Bu bitkiler tedavi edici özelliklerinden ötürü çobanlar ve yöre halkı arasında çok revaçtadır ve özellikle yaşlı kadınlar tarafından itinayla toplanır. Baharda heryeri kesintisiz bir halı gibi örten çiçeklerin binbir çeşit rengi görenleri şaşırtır, kokularıysa insanı sarhoş eder. Bu bitki örtüsü bize yabancı değildir, çünkü Avrupa'da yetişen türleri kapsar. Dolayısıyla gezginler bu çiçeklerin adlarını kolayca kaydedebilmişlerdir.¹⁴

Tarıma elverişli Kürt topraklarının ancak bir kısmı sürülüp ekilebilmektedir. Türkiye'deki ekilebilir 25 milyon hektar ara-

14) Örneğin, C. J. Rich, I, 284; Bishop, I, s. 290-1, 343, II, s. 12, 14, 115; Lynch, I, s. 181, 190-1, II, s. 208, 248, 253, 268, 269, 303, 362, 369, 239, 241, 242, 382, Freya Stark, s. 257, 273, 330; Hamilton, 141-3; Balsan, passim, vb.

zinin ancak %30'unda tarım yapılmaktadır. Bunun da her yıl üçte biri nadasa ayrılmaktadır.¹⁵ İran Kürdistanı'nda 5 milyon hektar ekilebilir alanın %24'ü ekili olup, bunun da %16'sı nadasa bırakılır.¹⁶ Irak Kürdistanı'nın birçok bölgesindeyse yaklaşık 8 milyon hektarlık ekilebilir alanın dörtte birinde tarım yapılmaktadır.¹⁷ Buna karşın, Kürdistan'ın tahıl üretimi Türkiye'nin toplam tahıl üretiminin %15'ini, İran'dakinin %35'ini, Irak'ın mısır üretiminin %50'sini ve arpa üretiminin %15'ini karşılamaktadır.¹⁸ Ayrıca Irak Kürdistanı'nda üretilen pirincin Irak'taki üretimin üçte birini kapsadığını da eklemek gerekir. Bu tür gıda maddesi üretiminin dışında, pamuk ve ülke tarımına yeni giren şeker pancarının rekoltesi yüksektir. Türkiye ve Irak'ın en kaliteli tütünü Kürdistan topraklarında üretilir. Irak'ta bu üretim ülkenin tüm ihtiyaçlarını karşılayacak düzeydedir.¹⁹ Türkiye, Irak ve İran'ın hemen her tarafında asma ekilmekteyse de, en başarılı sonuçlar Kürdistan'ın güneşli yamaçlarında alınmaktadır. Irak'taki 12 milyon asma çubuğundan çeşitli türlerde üzüm yetiştirilir,²⁰ bunların bir kısmı kurutularak yenir. Kürdistan'da nar, şeftali, elma, incir, kayısı ve asırlık ceviz ağaçları gibi çeşitli meyva ağaçları da yetişir. Köylerin civarında, hatta dağlarda bile bostanlar vardır. Hünarlı bahçıvanlar olan Kürtler, ekilebilir toprağın tek karışını bile ziyan etmemek için alçak duvarlarla desteklediği teraslar kurarak dağlarda da tarım yapmaktadır. Yetiştirilen sebzelerden, örneğin; soğan Kürtler arasında öylesine sevilir ki tarımı, özel bir yer tutar. Keza karpuz, hıyar, kavun, patlıcan, mısır, kırmızı biber

15) Esenkova, s. 108.

16) Kasemlo, a.g.e., s. 90.

17) Khosbak, (...) s. 43.

18) Kasemlo, a.g.e., s. 89.

19) Khosbak, a.g.e., 45; Durra, (...), 1963, s. 226, 1966, 245.

20) Vernier, (...), s. 468.

vb. sebzeler en çok ekilenlerdendir. Bunlara Yezidilerin tiksindikleri bir sebze olan lahanayı da eklemek gerekir.²¹

Kürdistan'da vahşi hayvanlar yok olmamıştır. 19. yüzyılın başlarında arslanlara bile rastlamak mümkündü. Bugün bu hayvan olmasa da bir cins leopar olan *piling*, neslini sürdürmektedir. Van'ın güneyinde Nebirnao'da çok sayıda ayı vardır.²² Bingöl'de yabandomuzu bulunur. Burada 1939'da üç ay içinde 1.200 atış yapılmış,²³ Barzan'daysa 1963'te tek bir av partisinde tam 55 yabandomuzu öldürülmüştü. Kurt, çakal, tilki ve sırtlan gibi hayvanlar sık sık köylere kadar iner. Bunların dışında, etobur ya da yırtıcı olmamakla birlikte vahşi sayılan ve dağkeçileri gibi etleri için ya da tavşan ve yaban tavşanı gibi zevk için avlanan hayvan türleri de vardır. Ayrıca bölgedeki Hristiyanlar tarafından beğenilerek yeniden oklu kirpi, ele avuca sığmaz sincap, kürkü makbul *zerdeva* (ağaç sansarı) ve sansar da rastlanan vahşi hayvanlardandır. Kürtlerin doğuştan avcı olduğunu söylemek yerinde olur. Yörede ayrıca çeşitli kuşlar yaşar. Yüksek dağlar heybetli kartalların yuvasıdır, nehir, ve kaplıcalar ördek, çamurcun ve çulluk kaynar. 1972'de bu su kuşlarından 500.000'i kışı Urmiye Gölü'nde, burada buldukları küçük kabuklularla beslenerek geçirmiştir. Aynı zamanda Van Gölü de sayısız pelikan kolonisi-ne ev sahipliği etmiştir.²⁴ Bülbüller, leylekler ve turnalar Kürdistan'ın göklerinde olduğu kadar şarkılarında da dolaşırlar. Dağlardaki sayısız mağara ve inde binlerce güvercin ve kumru yaşamaktadır. Kuş çeşitlerine bıldırcın ve kekliği de eklemek gerekir. Pırıl pırıl sularda türlü çeşitli balıklar yüzer. Bunları tanımak ve adlandırmak her zaman pek kolay değildir. Zap'da yakalanan iki metrelik eti lezzetli bir cins balık,

21) Tür adları için bkz. *Hawar*, no. 34, 8, Wehbi, *Dictionnaire*, s. 148),

22) Balsan, (...), s. 229.

23) Balsan, *a.g.e.*, s. 90-1.

24) J. Vieillard, *Le Monde*. 13 Ocak 1973.

Hristiyanlar tarafından Tobias Balığı diye adlandırılır. Hamilton'da bu balığın resmi yer alır.²⁵ Bu güzel yaratıklar dışında engerek gibi küçük ama zehirli yılanlara ve özellikle küçük yaştakiler için sokması öldürücü olabilen akreplere dikkat etmek gerekir. Kertenkele, *geko* (sakangur), bukalemun ve kaplumbağaysa zararsızdır. İlkbaharda canlanan sinek, sivrisinek ve pireyse tam anlamıyla bir beladır. Arı da sokan bir hayvandır, ancak nefis bir yaban balı yapar.

Bu yaban hayvanlarının dışında Kürdistan'da evcilleştirilmiş ve ilk çağlardan bu yana yararlanılan hayvan türleri de vardır.²⁶ Gerçekten Kürdistan tam bir hayvancılık ülkesidir. Koyun, keçi, inek ve yaban sığırlarından süt, yağ, peynir gibi süt ürünleri ile et, post, yapağı, bağırsak, boynuz vb. ürünler elde edilir. Deri ve yün, giysi, ayakkabı, keçe vb. yapımında kullanılır ve büyük ekonomik yararlar sağlar. 1957'de Türkiye'deki Kürt bölgesindeki 7.662.332 koyun, 4.176.016 keçi, tüm Türkiye'deki yetiştirilen hayvanların dörtte birini, 2.240.825 inek ise altıda birini oluştuyordu. Bölgede ayrıca büyük miktarda sığır da yetiştirilmektedir.²⁷ Irak'taki Kürt eyaletlerindeyse 1.674.912 koyun ya da başka bir deyişle Irak'taki hayvan üretiminin üçte ikisi, 2.234.238 keçi (üçte iki), 226.858 inek (üçte bir), 4.287 sığır (onda bir) yetiştirilir. Büyük çapta hayvancılıkla uğraşan göçerlerin dışında (İran'daki üretimin yarısı) her hanede dört ila sekiz koyun ya da keçiden oluşan bir sürü vardır.²⁸ Barth tarafından incelenen Irak'taki Kürt köyleri daha zengindir.²⁹ Her evde ayrıca bir kaç tavuk da bulunur. Koyun türleri

25) Hamilton s. 32-3

26) Ch. A. Reed, *Animal domestication in the prehistoric Near East*. (Prehistorik Dönemde Yakın Doğu'da Evcil Hayvan Yetiştiriciliği), R. J. Braidwood, B. Hove, vb., *Prehistoric investigations in Iraqi Kurdistan* (Irak Kürdistanı'nda Prehistorya Araştırmaları), Chicago 1960,

27) Balsan, *a.g.e.*, s. 128.

28) Stauffer, (...) s. 290-291.

29) Barth, (...) s. 19.

içinde yağlı kuyruklular ve uzun tüylü keçiler usta çobanlar tarafından yetiştirilir. Bunların dışında, günlük yaşamı kolaylaştıran hayvanlar vardır. Irak Kürtleri'nde 22.289 at (yedide bir), 52.336 katır (hemen hemen tümü), 130.804 eşek (üçte bir)³⁰ bulunur. Tabii Kürt çoban köpeklerini, bu güçlü, heybetli, cesur hayvanları da unutmamak gerekir. Doğal olarak Kürdistan'da kesinlikle domuz ve tavşan üretilmez.

Kürdistan'da toprağın üstü bitki ve hayvan açısından ne kadar zenginse altı da madenler açısından o kadar zengindir. Ancak bugüne kadar bu kaynaklar pek az kullanılmıştır. Maden, Kiğı, Kemah ve Harput'ta bulunan zengin kömür rezervleri (1970'te birkaç bin ton) işletilirken, Irak Kürdistanı'nda Zaxo'daki kömür kullanılmamaktadır. Süleymaniye yakınlarında kireçtaşı çıkarılmakta, Sarçınar'daysa 1958'den beri günde 350 ton çimento üretilmektedir. Sincar, Şeyxan ve Tuz-Xurmatu'daki kayatuzu yatakları da işletilmeyi beklemektedir. Şino'da Amadiye'de sülfür vardır. Irak Kürdistanı'nın kuzeyindeki Mişrak'ta da Polonyalı bir grup yılda 250.000 ton sülfür çıkarmayı planlamaktadır. Kürdistan demir yönünden de zengindir ve bu cevher işlenir. (1960'ta Maden'de 1.600.000 ton). Ancak Rewandûz ve Süleymaniye'deki cevher çok zengin ve yüzeye yakındır. Bakırsa Ergani, Diyarbakır ve Palu'da çıkartılır (32.000 t.). Akra bölgesinde de bu madene rastlanır. Krom, Barzan ve Diyarbakır'de çıkartılır (yılda 270.000 t.). Keban, Elazığ ve Maku'da kurşun, Yergu ve Kirmanşah'ın güneyinde altın, Kemah'ta gümüş vardır. Kerkük'teki tuz rezervleri sudkostik ve klor üretimine elverişlidir. Ancak, Kürdistan'ın asıl zenginliği petroldur. Kürdistan topraklarının ortasında fışkıran Kerkük petrolü Irak'ın petrol üretiminin büyük bölümünü karşılar (1970'te 83 milyon ton). Aynı şekilde Siirt

30) Khosbak, a.g.e., s. 52.

yöresinde, Batman'da ve Kuzey Suriye'de Karaçok'taki petrol alanlarında önemli miktarlarda üretim yapılmaktadır. Doğal gaz ise Çemçemal'da kükürtsüz ve boldur.

3. İnsanlar

Günümüzde Kürtlerin yaşadığı bölge antik çağlardan beri bir yerleşim bölgesiydi. Örneğin Süleymaniye'den pek uzak olmayan ve Mousterian döneminden kalma Hazar Merd Mağarası. Berda Balka ya da Irak'taki Paleolitik döneme ait ilk insan iskeletinin bulunduğu Rewandûz yakınlarındaki Şanidar Mağarası bunu kanıtlamaktadır. Çemçemal vadisindeki Şarmo'nunsa Yakın Doğu'daki en eski köy olduğu sanılmaktadır. Chicago Üniversitesi'nden bir grup araştırmacının yürüttüğü kazılarda bölgenin en eski arpa ve mısır tarımının burada yapıldığı ortaya çıkartılmıştır.³¹ Bugün aynı bölgede birçok Kürt köyü vardır.

Aslında Kürtler, ulaşılması güç yerlerdeki, sarkıt ve dikitle-riyle son derece ilginç görünen,³² kimi kez de dağın derinliklerinde bulunan mağaralarda ya da kaya siperlerindeki barınaklarda yaşarken hayatlarından memnundular. Mağaralar bugün arada bir sürü ağılı olarak kullanılsa da bazı köylüler hala buralarda yaşamaktadırlar. Tabii yörede bu mağaralarda saklı defineler, cinler ve ifritlerle ilgili sayısız rivayet de dolaşmaktadır.³³ Sayıca neredeyse tükenmek üzere olan göçmen ve yarı-göçmen Kürtler *kara çadırlarında* yaşamaktadırlar. Bu çadırlar Bedevi Arapların çadırlarıyla, Moğolların *Kibitka*'sıyla, Samo-yedlerin *yurt*'ları ve Lappların *kote*'leriyle karıştırılmamalı-

31) Braidwood, Hove vb., *Prehistoric investigations in Iraqi Kurdistan* (Irak Kürdistanı'nda Prehistorya Araştırmaları).

32) Edmonds, C. J., *a.g.e.*, s. 235.

33) Edmonds, C. J., *a.g.e.*, s. 206-7, 246, 332, 368-9; Hamilton, XIV- XV).

dır.³⁴ Bu çadırlar 50x60 cm genişliğinde keçi kılından dokunmuş kumaşlardan büyük tentelerdir. Çadırı tutan direklerin yüksekliği 2,5-3 metre arasında olup sayısı da çadırın büyüklüğüne, yani çadır sahibinin önemine göre değişir. Yatay direk yoktur. Sazdan bölmeler kadınların köşesini ve kileri, erkeklerin ve konukların oturduğu kısımdan ayırır. Bütün mobilya yaygı, minder ve başkanın çadırındaki halılardan ibarettir. Kürt köylüsüye kabaca inşa edilmiş evlerde yaşar. Malzeme olarak ovalarda pişmemiş tuğla (*kerpiç*), örneğin Süleymaniye'deki ateş tuğlası ya da taş, dağlarda çamurla sıvanmış taş kullanılır. Duvarlar 2-2,5 m yüksekliktedir. Taş duvarlara güçlendirmek için bazen kaba tahtadan kirişler konur. Duvarların iç kısımlarında dolap olarak kullanılmak üzere nişler oyulmuştur.

Duvarlar çamurla sıvanır, kimi zaman da kireçle beyaza boyanır. Kapı masif tahtadır. Pencere dışı açılmaz, yalnızca avluya bakar ve parmaklıklıdır. Ortamı, kapılar açık bırakılmazsa, yanan fenerler aydınlatır. Zemin, düzeltilmiş topraktır. Ortada ocak *tendur* (tandır) yer alır. Kışın soğuk bölgelerde bunun üzeri bir tür tahta peykeyle (*kursi*) kapatılır ve ev ahalisi burada ısınır. Tavanda bulunan bir delik (*rojing*) baca işlevi görür. Duvarı izleyen geniş tahta bankta insanlar gündüzleri oturur, geceleriye hasır, keçe şilteler ya da minderler sererek uyurlar. Teras 50 cm aralıkla dizilmiş kavak gövdelerin üzerine dallar, yapraklar, saman ve sıkıştırılmış toprak serilmesiyle inşa edilir. Oda çok genişse (3 metreden fazla) çatı kirişlerini ve tirizleri tutmak için direkler kullanılır. Suyun akması için teras istinat duvarlarının ya da su oluklarının bir metre kadar dışına taşırılır. Örneğin; Süleymaniye'de yağmur sularının akışı böylece kolaylaştırılır. Sağnaklardan sonra binaların damlarını

34) Feilberg, C. G., *La tente noire* (Kara çadır), Kopenhag 1944, 81-6; Bishop, I, 373; Lescot, 144-5; Khayma).

düzeltilmek için taş bir silindir (*log*) hazır tutulur. Damlara, merdiven dayayarak ya da dışta bulunan bir merdivenle çıkılır. Ovalardaki evlerde, alan geniş olduğundan daima bir avlu vardır. Binanın başlıca bölümleri, dörtgen bir oturma odası ve buna ilişik hayvanlar için bir bölmedir. Bu, ana binaya bitişik sağlam bir bina mutfak olarak ve ev araç gereçleriyle iş aletlerinin saklanması için kullanılır. Kiler, tavanarası hatta genellikle tuvalet bile yoktur. Dağ evlerinde ahır çoklukla diğer eklentiler gibi avludadır. Oturma odası üsttedir. Aşağıda erzak için küçük bir köşe ayrılmıştır. Güneye bakan tarafta ekseriyetle küçük bir veranda ya da loggia (loca) yer alır. Teras, kadınların günlük işlerini yapmaları için en uygun yerdir. (farklı Kürt evlerinin tarif, plan, çizim ve fotoğrafları için bkz. Cezire’de, R. Montagne, 53-66; Sincar’da, R. Lescot, 146-7; Süleymaniye’de, Edmonds, 90-3; Süleymaniye ve Topyaza ile Belxa Köylerinde, H. H. Hansen, 21-43; İran Kürdistanı’nda, Bishop, I, 88, II, 191, M. Mokri, 89-91. Ayrıca bkz. Transkafkasya için, Leach, 49; T. F. Aristova, 95, 97, 99). Tabii Kürtlerin evlerinin içinde dışarıdan soyutlanmış bir şekilde değil, grup içinde yaşarlar. Köyler gelişmiş; tam anlamıyla toprak insanı olan Kürtler de kent yerine köyde yaşamayı yeğlemişlerdir. Dünyadaki tüm köyler, özellikle dağ köyleri gibi yerleşme konumu güneşe, suya, bir ırmak ya da kaynağa göre ayarlanmıştır. Dolayısıyla köyün öncelikle güneşlik, ama rüzgara karşı korunaklı bir bölgede kurulmasına ve dağ sıralarının eksenini izlemesine dikkat edilmiştir. Kuzeye açık olan yerlerden kaçınılmaktadır. Güney, yani Mekke yönü³⁵ doğuya tercih edilir. Köyün önemi, geçitlere (dağ geçitlerine ve köprülere) olan yakınlığı, ayrıca ekilebilir alan ve otlaklarının genişliğine göre artar. Çoğu köy, ya-

35) Mokri, s. 81.

maçlara kurulmuştur. Yüksekteki evin terası alttaki evin çatısını oluşturur. Bu durum, Kürdistan'ın tüm bölgelerinde, örneğin Akra, Berzenc ve Şar-i Hawraman'da böyledir. Köye komşu bir tepede eski bir kale yıkıntısını ya da yüzyıllar önce ölmüş bir hükümdarın geçmiş zaferinin izlerini her an görmek mümkündür. Bunlardan da anlaşılacağı gibi, Kürt köyü, ağaçları, suları ve bahçeleriyle bizlere güzel bir manzara sunar.

Köyler, bölgenin tehlikelere açık olma derecesine göre birbirlerine yakın ya da uzaktırlar. Türkiye'de nüfusunun tamamı ya da tamamı yakını Kürt olan 7 ilde 1960 nüfus sayımına göre 8.817 köy sayılmış, bunlardan 395'i 100 kişiden az, 513'ü 101 ile 500 kişi arası, 1891'i 501 ile 1.000 arası, 372'si 1.001 ile 2.000 arası ve ancak 39'u 2.000'den fazla nüfuslu olarak kaydedilmiştir.

Bu konuda bir değerlendirme yapmak için Muş, Hakkari ve Van gibi üç il kriter alınabilir:

	Alan (km ²)	Nüfus	Nüfus yoğunluğu (km ² düşen)	İlçe sayısı	Köy sayısı
Muş	8.195	167.638	20	15	368
Hakkari	9.532	67.766	7	12	133
Van	18.619	211.034	11	21	557

Köylerin az ya da çok birbirlerinden uzak oldukları açıktır. Ayrıca aşağıdaki tablodan görüleceği gibi nüfus dağılımı da eşitsizdir:

Nüfus	100 kişiden az	101-500	500-1.000	1.000-2.000	+2.000
Muş	9	280	64	14	1
Hakkari	5	84	40	5	0
Van	39	456	51	11	0

Bu 500-300 kişilik köy ortalamasına Irak Kürdistanı'nda Rewandûz bölgesinde³⁶ ve diğer bölgelerde rastlanır. İran'daki Kürt köylerinin nüfus ortalamasıysa 300 kişidir.

Kürt köylerinin kurulmasında yükseklik de önemli bir etkidir. Hütteroth'un haritasındaki daimi kar sınırını incelersek, Van Gölü'nün güneyinde, tam olarak Hakkari bölgesinde 1.000-1.500 m arasında çok sayıda, 1.500-2.000 m arasında oldukça çok, 2.000-2.500 m arasında az, 2.500 metrenin üzerindeyse *zozan* (yaylak) dışında hiç köy olmadığını görürüz. Orta yüksekliklerde zevkli yazlıklara rastlamak da mümkündür. Bunlara örnek olarak, Irak Kürdistanı'nda Duhok İli'nde 1.422 metrede çam ormalarının ortasında Zawitha 1.675 metrede selvi ve akçaağaçların arasında Suwartuka, 1.046 metrede fışkıran pınarlarıyla Sersing, 1.150 metrede Sulav ve çağlayanları, 1.095 metrede Ser Amadiye; Süleymaniye İli'nde asırlık çınarlarıyla Ser Çınar; Erbil İli'nde 1.090 metrede Seladin, 565 metrede Sefin'in eteklerindeki meyva bahçeleri arasında yer alan Şaklawa, büyük bir şelaleyle aynı yükseklikteki Geliya Ali Beg ve 1.780 metrede yazları serin havasıyla, kışın da bir kayak merkezi olarak ünlü Hac Umran verilebilir. Hakkari'de Cilo Dağı'nın 3.500-4.000 metrelik yüksek tepeleri de yabancı dağcılarını çeken yerlerdendir.³⁷

Köyler küçüldükçe refah düzeyi de azalmaktadır. bu durum, köylerinin yarıdan fazlasında içme suyu, fabrika, okul, çayhane (Cafe) ya da konukevi olmayan Türkiye Kürdistanı'nda böyledir. Aydınlatma ilkel, sağlık koşulları yetersizdir. Kuyular, sayıca pek az olan tuvaletlerin yakınındadır. Kışları iletişim araçlarının yokluğu yüzünden yüzlerce köyün dün-

36) Barth, *a.g.e.*, II.

37) B. Amy, *La montagne des autres. Alpinisme en pays kurde* (Başkalarının Dağı. Kürt Yurdunda Dağcılık), 1972, son keşif gezilerinin harita, fotoğraf ve kaynaklarıyla).

ayla ilişkisi kesilir.³⁸ Irak'taki Kürt köylerinde de durum aynıdır. Süleymaniye, Erbil, Kerkük illerinin yüzlerce köyünden yalnızca 22'sinde elektrik ve su vardır.³⁹ Irak'ta 1962'de tahmini 8.766.000 kişi, 1970'teyse tüm nüfus için yalnızca 150 hastahane, 987 dispanser, 18.256 yatak, 2.890 doktor ve 1.711 hemşire bulunmaktaydı.⁴⁰ Türkiye Kürdistanı söz konusu olduğunda da koşullar değişmemektedir. 1967'de Türkiye'deki 12.275 doktorun yalnızca 2.500'ü Anadolu'da görev yapmaktaydı. 60.196 yatağın hemen hemen yarısı İstanbul, Ankara ve İzmir'deydi. Sıtma, özellikle Diyarbakır, Siirt ve Hakkari gibi Kürt illerini etkilemektedir.⁴¹ Irak Kürdistanı'nda ise, eskiden Irak nüfusunun dörtte birinin ölüm nedeni olan sıtma,⁴² WHO'nun 1954-6 arasında yürüttüğü kampanyadan sonra tümüyle silinmiştir,⁴³ İran Kürdistanı'nda 250-300 yatak yani 10.000 kişiye bir yatak vardır.⁴⁴

Bir köyden ötekine gitmek aile, arkadaş, aşiret ya da ticaret açısından daha sıkı ilişkilere girmek için Kürtler ya köyler arasındaki patikaları ya da ilgili hükümetlerce yaptırılmış, ticari ya da stratejik önem taşıyan karayollarını kullanırlar. Genellikle uçurumlarla kaplı dağlarda ise vadi tabanlarındaki akarsuların bir kıyısından diğer kıyısına geçmek için riskli olan katır kervanları kullanılır. Dağ geçitlerine ulaşmak için kimi kez oldukça yükseklerle tırmanmak gerekir. Örneğin, bu amaçla Irak Kürdistanı'nda Paykûli'de 1.000 m, Sagirma'da 1.700 metreye çıkılır. Akarsuları aşmak için sığılıkları, dar

38) E. Esenkova, *a.g.e.*, s. 55-7.

39) Khosbak, *a.g.e.*, s. 56-7.

40) Enformasyon Bakanlığı, *L'Irak va de l'avant*.

41) E. Esenkova, *a.g.e.*, s. 87-8.

42) Dr. A. Ghalib, *Malaria and Malaria in Iraq* (Sıtma ve Irak'ta Sıtma), Bağdat 1944.

43) J. Mañevy, *Il est quatre heures docteur Malaria, Réalités*, no. 122, Mart 1956, s. 48-55.

44) Kassemlo, *a.g.e.*, s. 32.

köprü ya da *kelekler*; nehrin geniş akıntıların sakin olduğu kesimlerde de köprüler kullanılır. Halat, kalın sarmaşık ya da ağaç kütüklerinden yapılan Kürt köprüleri bugün de aynı şekilde ilkel ve tehlikelidir. Daha önemli yollarda bir ya da birkaç kemerli taş köprüler vardır. Günümüzde birçok yerde ancak yaya geçişine uygun bu ilkel yapıların yerini modern demir köprüler almaktadır.⁴⁵ Eski köprülere ilişkin bir çok rivayet vardır.⁴⁶ Ovalarda, özellikle Türkiye Kürdistanı'nda yalnızca güzel mevsimlerde kullanılabilen basit toprak yollar görülür. Ancak bazı yerlerde stabilize, asfalt ya da şose yollar inşa edilmiştir. Dağlar arasındaki yollar ise genellikle birer sanat eseridir.

Irak Kürdistanı'nda insanlar arasındaki ilişkileri kolaylaştıran birçok güzel yol vardır. Musul'u Zaxo'ya, Erbil, Amadiye ve Akra'ya böyle yollar bağlar. Erbil'den Harir'e, Rewandûz'e, Kerkük ve oradan Süleymaniye'ye gidilebilir. Türkiye'de de bir yol Malatya'dan Elazığ, Tunceli, Erzincan, Aşkale, Erzurum ve Kars'a gider. Elazığ'dan Bingöl, Muş ve Tatvan'a ya da Diyarbakır, Mardin ve Nusaybin yönüne gitmek mümkündür. Diyarbakır'dan Silvan ve Siirt'e ya da karayolu ya da göldeki feribotla Van, Tatvan ve Bitlis güzergahıyla Silvan'a gidilebilir.

Kürdistan'da pek az demiryolu vardır. Türkiye'de Ermenistan'a doğru Erzincan-Erzurum-Kars Hattı, Tebriz yönünde Malatya-Elazığ-Genç-Muş-Tatvan-feribotla Van Hattı ve Siirt yönünde Malatya-Sivrice-Maden-Ergani-Diyarbakır-Batman Hattı bulunur. İstanbul'dan kalkan Güney Ekspresi Halep'e gidebilir, Türkiye-Suriye sınırındaki Kürt yerleşimlerinin ya-

45) Layard, *age*, 1970, s. 166; Bishop, *a.g.e.*, II, 114; Wigram, *a.g.e.* s. 288; Hamilton, *a.g.e.*, s. 96, 192.

46) Edmonds, *a.g.e.*, s. 201 212, 247.

nından geçip Musul ve Bağdat'a ulaşabilir. Irak Kürdistanı'nda Bağdat'tan Kerkük'e giden dar hatlı tek bir demiryolu vardır (320 km).

Kürdistan'daki havaalanlarından birçok askeri yol dağılır. En önemlileri Türkiye'dedir: Erzurum, Kars, Karaköse (Ağrı), Elazığ, Malatya, Van ve Diyarbakır. Irak'ta Musul, Kerkük, Semel, Ser Amadiye ve Bamernê, Kuzey Suriye'deyse Kamışlı, İran'da da Sanandaj, Kirmanşah ve Urmiye havaalanları vardır.

E. Kürdistan'ın Antropolojik Profili

Türk, İran, Kafkas ve Arap halklarıyla içiçe yaşayan ve bunların büyük bölümüyle çok yakın ilişkiler kurmuş olan Kürt Halkı'nı diğerlerinden belirgin olarak ayıran özellikler var mıdır? Böyle bir soru oldukça akla uygundur; zaten birçok araştırmacı da bu ayırım sürecine yol açan antropolojik olgular üzerinde çalışmaktadır. Açık ki bu, Kürt ırkının araştırılması sorunu değildir. Çünkü, şu ya da bu karakteristik soyu içeren az çok homojen topluluklarda bazı önemli kalıtım farklılıkları saptamak mümkünse de, ırk nosyonunu insanlara uygulamak genellikle zordur (Ruffie, 1972). Kürtler üzerine antropolojik araştırmalar bir yüzyıldan önce, E. Duhousset (1863) ve N. V. Khanikoff'la (1866) başlamıştır.

İran'da önce yukarıda belirtilen yazarlar, ardından M. Houssey (1887); Transkafkasya'da E. Chantre (1880, 1890) ve Pantukhoff (1891) tarafından; Türkiye'de Fırat ve Dicle arasındaki vadilerde (G. Pisson, 1892), Karadeniz'in güneyinde Karakus'ta, Nemrut Dağı'nda, Van Gölü'nün batısında ve Zencirli'de (von Luschan, 1922); Suriye'deyse, Şam'da (Ariens Kappers, 1931) yürütülen araştırmalar vardır. Kafkas-

ya'nın Yezidileri 1887'de Eliseyev ve 1900'de Ivanovski tarafından, Sincar ve Şêxan'dakiler Field (1934) tarafından incelenmiştir. Bu sonuncu araştırmacı Irak'ta, Zaxo, Rewandûz, Akra, Kerkük ve Süleymaniye'deki Kürtleri de incelemiş, ancak çalışmaları 1951 ve 1952'ye kadar basılmamıştır. Tüm bu araştırmalar, aslında örneklemeye dayalıdır. Görece kısıtlı sayıda bireyin (birkaç bin kişi içinden seçilen bir kaç yüz kadar kişi) incelenmesiyle gerçekten de bilimsel ölçütler elde edilebilmiştir. Bazı gezginlerse çalışmalarına kayıtlar, tipik fotoğraflar eklemişlerdir. Buna karşın, Kürtler'e ilişkin gözlemler farklı bölgelerde yapıldığından, elde edilen sonuçlar her zaman tam anlamıyla çakışmamaktadır. Kürtleri antropolojik açıdan sınıflandırmak için de bir girişim vardır (A. Bashmakoff). Batı Kürtleri (von Luschan) Doğu ve Güney Kürtlerinden farklıdır. Birinciler sarışın, mavi gözlü, dolikosefal (uzunkafalı) tiplerdir. Diğerleriyse esmer, siyah gözlü, braki-sefaldirler. İlk grup kendini Türkmenler (Sekban, İnan) ya da İranlılar (Modi) ile aynı ırktan sayarken, diğerleri kendilerini Arap ya da Ermenilere yakın görür. Mark Sykes'ın (321, 342, 373, 424-5, 427, 429), Lynch'in (II, 4-5) ya da Soubrier'nin (112, 113, 144, 160, 172) fotoğrafları, Kürtler arasındaki tip farklılıklarını daha ilk bakışta ortaya koyar: Arap, Musevi, Hristiyan, Nesturi ve Türkmen. H. Field de incelediği 598 kişiden 162'sinin fotoğrafları üzerinde aynı tiplmeyi doğrulamakla kalmayıp daha bilimsel bir şekilde açıklar. Field, Kürtleri Armenoid (48), Balkan (12), Değişmiş Akdenizli (36), Avro-Anadolulu (38), safkan ya da melez İranlı (4), Alpinoid (12), Moğol (1) ve Negroid (1) olmak üzere tiplere ayırmıştır. Yazarın incelediği 235 Yezidi arasındaysa oranlar tam anlamıyla çakışmamaktadır. Asuriler, Şammar ve Şulubba Arapları ya da Türkmenler ile karşılaştırıldığında da ilginç sonuçlar

elde edilmektedir. Benzerlikler kuşkusuz iç evlilikle açıklanabilir. Gene de bu durum, E. Duhousset'nin (1863) Kürtlerin tip bakımından az rastlanır bir homojenlik gösterdiklerini belirtmesine engel değildir. Arjens Kappers (1931) da Kürtlerin, kendi içlerindeki antropolojik farklılıklara karşın tamamen ayrı bir ırk olduklarını kabul eder. Böylece, H. Field'in araştırmalarını özetlersek şöyle bir Irak Kürdü portresi çıkar: "Kürt, orta boylu (1,66 m) gövdesi bacaklarından uzun bir tiptir. Alnı geniş, kafası büyük ve y .varlıktır. Brakisefaller çoğunluktadır. Yüzleri oldukça uzundur. Burun genellikle tümseklidir. Kürtler Araplardan daha tüylüdürler. Dalgalı ve uysal saçları daha ziyade kahverengi, gözleri siyahtır. Ancak, özellikle batı bölgelerde sarı saç ve mavi göze rastlamak da mümkündür. Ten rengi Araplarınkinden daha açık, Asurilerinkinden daha koyudur. Dişler normal ve düzgündür. İncelenen kişilerin kas yapıları, sağlıkları genelde iyi bulunmuştur.⁴⁷ Ne var ki Kürtler üzerine bu antropolojik araştırmalar bölük pörçük ve bizleri bu halkın kökeni üzerine bir sonuca ulaştırabilmekten çok uzaktır. İşte bu noktada dil ve tarih alanındaki çalışmalarla işbirliğine gitmek önem kazanmaktadır.

KAYNAKÇA

Maps. No Complete scientific map of Kurdistan exists, *The Carte du Kurdistan* 1/4.000.000, Cairo 1943, aims especially "to give a graphic representation of that which the Kurds occupy in the Middle East", a Note of 12 pp. which accompanies it is intended to explain it and to justify the different data. *Die Kurden, Volke ohne Staat*, 1/1.500.000; ed. Die Aktuelle Landkarte, no. 224, Munich 1966, clear and simplified., does not indicate the relief at all. For Turkey, the old maps of H. Kiepert, 1892, or better *Türkiye*, 1/2.000.000 of Faik Sebri, İstanbul 1948, *La carte de l'Asie orientale* 1/2.000.000, of the Troupes du Levant, Beirut 1939, or that of the War Office and Air Ministry, London 1961-2, 1/1.000.000, sheets NJ 37 Erzurum, NJ38 Tabriz and NI38 Baghdad, of series 1301, GSGS, cover the whole of

47) Th. Bois, s. 18.

- Kurdistan. More or less elaborate maps are often to be found in the different accounts of journeys. So much the more to be appreciated are the precise and detailed maps in the book and many articles of C.J. Edmonds.
- Albums. To illustrate all this: M. Zikmund and J. Hanzeika, *Kurdistan, country of insurrection, legends and hope*, Artia, Czechoslovakia 1962;
- K. Dettmann, *Vertraue der Pranke... Löwe die Heiligen werden dir nicht helfen*, Hamburg 1966.
- Geography. C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien*, VII, Berlin 1839, *Kurdes du Khorasan*, 392-400, IX, 1840, *Kurdes de Perse*, 412-762, 1009-48, X, 1843; *Kurdes du Gigre et de l'Euphrate*, 690-734, xi, 1844, *Kurdes occidentaux*, 3-247;
- F. Maunsell, *Geography of Eastern Turkey in Asia*, Aldershot 1899;
- Elisee Reclus, *Nouvelle geographie universelle*, Paris 1884, IX, *Asie anterieure*, 203-6, 337, 339, 342-55, 411-518;
- V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 1891;
- Vidal de la Blache-Gallois, *Geographie universelle*, VIII, ch. VIII, Blanchard, 215-27, Paris 1929;
- M. Clerget, *La Turquie, passe et present*, Paris 1938; J.P. Roux, *La Turquie*, Paris 1957;
- X. de Planhol, *Les fondements geographiques de l'histoire de l'Islam*, Paris 1968;
- S.I. Brouk, *L'ethnographie des pays du Moyen-Orient*, tr. from Russian in Doc. Franc., *Travaux et recherches*, no. 13, 1961; *Genel nüfus sayımı*, 25 Ekim 1960, Census of population, 25 Oct. 1960, Ankara, Devlet Inst. Statist. no. 444, 1963;
- R. Montagne, *Quelques aspect du peuplement de la Haute-Djezire*, in BEO, Damascus, II (1932), 53-66+XVII Pls.;
- Seydo Gorani, *Min 'Amman ila'l- 'Amadiyya*, Cairo 1938;
- P. Rondot, *Les Kurdes de Syrie*, in *France mediteraneenne et africaine*, 1939/I, 81-126, 2 maps;
- Ala'addin Sejjadi, *Geshtik la Kurdistan, A journey in Kurdistan*, Baghdad 1956;
- Sh. Khosbak, etc. *Djughrafiyyat al- 'Irak*, Min. Nation. Educ., Baghdad 1386/1966;
- M. al-Durra, *al-Kadiyya al-Kurdiyya*, Beirut 1963, 1966² enlarged;
- C. J. Edmonds, *Notes on Luristan*, Baghdad 1918; idem, *Luristan, Pish-i-Kuh and Bala Gariveh*, in GJ, lix (1922), 335-56, 437-53.
- Travel accounts or memoirs. C. J. Rich, *Narrative of a residence in Koordistan*, London 1836;
- J. B. Fraser, *Travels in Koordistan, Mesopotamia, etc.*, London 1840;
- H. Brugsch, *Reise der K. Preussischen, Gesandtschaft nach Persien* 1860-61, Leipzig 1862-3;
- F. Millingen, *Wild life among the Koords*, London 1881;
- H. Binder, *Au Kurdistan, en Mesopotamie et en Perse*, Paris 1887;
- Mrs. Bishop (I. L. Bird), *Journeys in Persia and Kurdistan*, London 1891;
- P. Muller-Simonis, *Du Caucase au Golfe Persique, a travers l'Armenie, le Kurdistan et la Mesopotamie*, Paris-Lyon 1892;
- Mme. Chantre, *A travers l'Armenie russe*, Paris 1893;
- H. F. B. Lynch, *Armenia, travels and studies*, London 1901, repr. Beirut 1965;
- G.L. Bell, *Amurath to Amurath*, London 1911;

- E. B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in disguise*, London 1912;
 Sir M. Sykes, *The caliphs' heritage*, London 1915;
 G. E. Hubbard, *From the Gulf to Ararat: an expedition through Mesopotamia and Kurdistan*, London 1916;
 W. R. Hay, *Two years in Kurdistan: experiences of a political officer, 1918-1920*, London 1921;
 E. S. Stevens, *By Tigris and Euphrates*, London 1923;
 H. Christoff, *Kurden und Armenier: eine Untersuchung über die Abhängigkeit ihrer Lebensformen und Charakterentwicklung von der Landschaft*, Hamburg 1935;
 A. M. Hamilton, *Road through Kurdistan*, London 1937, 1958;
 J. Soubrier, *Moines et brigands, de l'Adriatique aux marches iraniennes*, Paris 1945;
 F. Balsan, *Les surprises du Kurdistan*, Paris 1945;
 Freya Stark, *The valleys of the Assassins and other Persian travels*, New York 1934;
 A. Waheed, *The Kurds and their country*, Lahore 1955, 1958;
 B. Nikitine, *Les Kurdes, étude sociologique et historique*, Paris 1956;
 C. J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs, politics, travels and research in North-Eastern Iraq, 1919-1925*, London 1957;
 A. Ghassemloo, *Kurdistan and the Kurds*, London 1965;
 Th. Bois, *Connaissance des Kurdes*, Beirut 1965 (Eng. tr. *The Kurds*, Beirut 1966).
 Anthropology. E. Duhousset, *Etudes sur les populations de la Perse*, Paris 1863;
 N. V. Khanikoff, *Memoire sur l'ethnographie de la Perse*, Paris 1866;
 E. Chantre, *Aperçu sur les caracteres ethniques des Ansaries et des Kurdes*, in *Bull. Soc. Anthropol. de Lyon*, 1 (1882), 164-85;
 G. Pissou, *Races des hautes vallées du Tigre et de l'Euphrate*, in *Rev. scient.*, Paris 1892; xlix (1892), no. 18, 557-60, no. 19, 581-8;
 J. J. Modi, *The Persian origin of the Kurds and Tajiks*, in *JBBRAS*, IX, 493-9;
 E. Pittard, *Ethnographie de la Dohroudja, contribution à l'étude anthropologique des Kurdes*, Lyon 1902; idem, *Les races et l'histoire*, Paris 1924, 1932;
 F. von Luschan, *The early inhabitants in western Asia*, in *JRAI*, xli (1911), 221-44;
 von Luschan, *Völker, Rassen, Sprachen*, Berlin 1922;
 A. Baschmakoff, *les peuples autour de la Mer Noire dans leur état actuel*, in *l'Ethnographie*, 1930;
 C. U. Ariens Kappers, *Contributions to the anthropology of the Near East. v. Kurds, Circassians and persians*, in *Koninklijke Akad. van Wetenschappen, Amsterdam, Proceedings*, Amsterdam, XXXIV/4 (1931), 531-41;
 Afet Inan, *L'Anatolie, le pays de la "race" turque, recherches sur les caracteres anthropologiques des populations de la Turquie, enquête sur 64.900 individus*, Geneva 1941;
 H. Field, *The anthropology of Iraq*, Part II, no. 1, *The Northern Jazira*, no. 2, *Kurdistan*, no. 3, *Conclusions*, 1952; *Peabody Museum, Harvard Univ.* vol. xlv/1-3 (1951-1);
 E. von Eickstedt, *Türken, Kurden und Iranier seit dem Altertum. Probleme einer anthropologischen Reise*, Stuttgart 1961.

III. BÖLÜM

TARİH

Viladimir MINORSKY

A. Kökenler ve İslam Öncesi Tarih

Kürtlerin İran Ulusları arasında sınıflandırılması dilbilimsel ve tarihi verilere dayanmaktadır. Bu sınıflandırma etnik öğelerin karmaşıklığını gözardı etmemizi gerektirmez. İranlı tipi gözle görünür biçimde, yer yer değişiklikler gösterir. Kürtlerin doğudan (Batı İran) batıya (Merkezi Kürdistan) yayılmış olmaları ihtimal dahilindedir. Bununla beraber Merkezi Kürdistan'da Kürtlerin gelmesinden önce benzer bir ad taşıyan **Kardu** adlı bir ulusun yaşamış olması ve bunların sonradan İranlı Kürtler ile karışmış olması da mümkündür.

İ.Ö. 2000 yılına tarihlenen iki Sümer tabletinde,¹ **Kar-da-ka** adlı bir ülkeye rastlamıştır. (Çevirmenlerin kişisel görüşlerine göre birinci harf **q** değil **k**'dır ve **ka** elemanının fonksiyonu tartışmalıdır) Bu ülke G. R. Driver'in Van Gölü'nün güneyinde gösterdiği **Su² Halkı**'nın³ yanında bulunuyordu. Bitlis yakınlarında da **Suy** adlı eski bir kaleden söz edilir.⁴ Yaklaşık

1) Trureau-Dangin, *Revue r'Assyriologie*, V, 99; VI, s. 67.

2) Buradaki **Su** kelimesi coğrafi bir anlam ifade etmektedir.

3) Driver G.R, ZA, XXXV, 230 n. 3.

4) *Şerefname*, I, s. 146.

bin yıl sonra Tiglath-Pileser **Kur-ti-e** Halkıyla Azu dağlarında savaşıır. Driver bu dağların günümüzdeki adının *Hazo* olabileceğini düşüncesindedir.⁵ Bununla beraber **Kur-ti-e**'nin okunuşu kesinlik kazanmamıştır.

Heredot'ta İ.Ö. 5. yüzyılda böyle bir ad geçmez. Ancak ona göre, Achaemenid İmparatorluğu'nun onüçüncü eyaleti, Ermenistan'a komşu olan **Paktikê**'yi de kapsar.⁶ Nöldeke ve Kiepert bu adı **Boxtan (Bohtan)** ile ilgili bulmaktadırlar.⁷

Xenophon'un İ.Ö. 401-400'de kaleme aldığı Onbinlerin Dönüşü adlı yapıt, **Karduchoi (Kardaka)** adının tanınmasına yol açtı. Bu ülke **Kentrites**'in (**Bohtan**) doğusunda bulunuyordu. Bundan sonra bu ada Dicle'nin sol yakasında, Cudi Dağı yakınlarında sık sık rastlanır. Klasik yazarların yapıtlarında bu ad, **Gorduene** (semitik **k**'nin yeniden üretilmesindeki zorluk yüzünden farklı yazılmaktadır).⁸ Aramiler'de bu bölgeye **Beth-Kardu** ve günümüzün Cazirat ibn Umar (Cizre) Kasabasına da **Kardu Gazaritası** adı verilmişti. Ermeniler **Kordudh**, Araplar da **Bakarda (Kardai)** adını kullandılar. Yakut'un İbnül Esir'e dayanarak verdiği bilgiye göre¹⁰, **Bakarda** Nahiyesi, Cizre'nin bir parçası olup 200 köyü kapsıyor (al-Thamanin, Cudi, Firuz-Şabur) ve Dicle'nin sol yakasında, sağ yakadaki **Bazdaba**'nın karşısında bulunuyordu.¹¹ Salt bölgeyi tanımlamak için kullanılan bu ad daha sonra Müslümanlar tarafından unutulurak yerini Caziratul ibn Umar (Ömeriye Ceziresi), Bohtan vb. adlara bıraktı. Ermeni ve Araplar'a göre

5) Driver, G.R, *JRAS* (1943), s. 400.

6) *Heredot Tarihi*, III, s. 93.

7) Nöldeke, *Gramm. d. neusyrischen Spr.*, Leipzig 1868, sf. XVIII); Kiepert, *Alt. Geogr.*, s. 81 .

8) Driver, *op. cit.*

9) Baladhuri, 176; Tabari, III, s. 610.

10) Yakut, *a.g.e.*, IV, s. 56.

11) M. Hartmann, *Bohtan*, s. 33-5.

asıl **Kardu** çok sınırlı bir bölgeyi kapsıyordu. **Gorduene** Eyaleti'nin sınırlarını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak **Gorduene**'ye bağlı üç şehir, **Sareisa**, **Satalka** ve **Pinaka (Fınık)**, Dicle kıyısındadır. Strabo'ya göre¹² **Gordyaia orê** adı, Muş ve Diyarbakır arasındaki dağlık bölgeyi tanımlamak için kullanılırdı, ki bu oldukça ilginç bir savdır.

Pekala, adları sonraki adlarda da yaşayan bu **Kardûxoiler** kimlerdir? (- **Xoi** eki, Ermenice'deki çoğul eki **-kh**'ı hatırlatmaktadır. Bu da, Yunanlıların bu adı bir Ermeni'den öğrendiği olasılığını güçlendirmektedir. Xenophon'a göre¹³ **Karduchoiler** ne Kral Artaxerxes'in ne de Ermenilerin egemenliğini tanıyorlardı. İ.Ö 1. yüzyılda II. Tigranens, **Gorduene**'yi ele geçirdiğinde kralları **Zarbienus** 'u idam ettirmiştir. İS 115'te **Gorduene** Kralının adı Manisarus'tu. Hübschmann'a göre¹⁴ **Gorduene** yalnızca yüzeysel olarak Ermenileştirilmiştir.

Aslında Xenophon devrinde Dicle'nin kuzeyine yerleşmiş İranlı bir aşirete rastlamakta şaşılacak bir yön yoktur. Ancak elimizde **Karduchoi**'nin etnolojisini aydınlatabilmek için adından başka bir veri bulunmamaktadır. Semitik dillerde bu adla benzerlik taşıyan kelimeler vardır (Akkad, Asurca'da **kardu** "güçlü", "Kahraman", **karadu** "kuvvetli olmak"); ayrıca bu ad daha çok Asurca şekli **Urartu/Uraştu** ile tanınan, İbranice'de **Ararat**, Yunanca'daysa **Alarodioi**, **Xaldoi** ve kimi zaman da **Xaldaioi** olarak adlandırılan **Khaldi** Halkı'nın adıyla ses benzerliği göstermektedir. Bu halk İ.Ö. 9. yüzyılın sonlarına doğru Ermenistan'da ortaya çıktı ve daha sonra Van Gölü bölgesinde 6. yüzyıla kadar süren güçlü bir krallık kur-

12) Strabo, *a.g.e.*, IX, s. 12-4.123.

13) Xenophon, *a.g.e.*, IV, s. 3, 1.

14) Hübschmann, *Die Altarmenische Orstnamen (Ermenice Eski Yer Adları)*, 239 ve *Armenische Grammatik (Ermenice Dilbilgisi)*, 1/2, s. 518-20.

du.¹⁵ 7. yüzyılda Ermenilerin gelmesiyle **Khaldiler** dağıldılar ve dağlara çekildiler.¹⁶ Ancak adları Van Gölü'nün kuzeyindeki bölgenin yer adlarında günümüze kadar geldi (Bizans döneminde **Tirebizond** (Trabzon) yakınlarındaki **Khaldia**, Khilat-Ahlat Kasabası, vb.)¹⁷ **Khaldi** adının benzerlerine Kafkas Dağları'nın diğer yamacında da rastlanır. Gürcüler'e **Kharth-veli** ya da **Kharth-u-i** adı verilir.¹⁸ **Kardular**'ı ister Samiler'e ister yerli halklara bağlayalım, antik **Karduchoi** topraklarının bugün Kürtlerin asıl yaşam alanlarından biri olduğu kesindir. Bu nedenle **Karduchoi**'nin Kürt'le özdeş olduğu düşünülmüş ve bu görüş 20. yüzyılın başına kadar tartışmasız kabul görmüştür.¹⁹ Bir adım daha ileriye gidilerek Kürtler doğrudan **Khaldoi**'ye bağlanmıştır. Reiske, Constantine Porphyrogenitus hakkındaki açıklamasında²⁰ "*Chaldi et Kordi vel Curti, Gordyaei iidem*" der. Benzer bir görüşe P. Lerch'in yapıtının başlığında da rastlanır.²¹

Kürt ve **Kardu** kelimelerinin gövdeleri arasında bir ayrım yapılmasının filolojik gerekliliğine dikkat çeken M. Hartmann, Nöldeke ve Weissbach'ın yaptıkları araştırmalar, soruna yeni bakış açıları getirmiştir. Bu araştırmacılar ve aynı zamanda klasik yazarlar tarafından²² Media'da ve Persia'da **Kurtoioi**, **Cyrtii**

15) Lehmann-Haupt Mater. z. Alter: *Gesch. Armeniens*, Göttingen 1907, 123, batıdan gelen Khaldi göçmenlerinden söz eder. E. Meyer, (*Gesch. des Altertums*, I/2, Stuttgart 1913, prg. 474) bu halkın yurdunu orta Araxes'te arar.

16) *Cyropaedia*, III, s. s. 1-3.

17) Belek ve Lehmann, ZA, IX (1894), 84; de Goeje, JA, X (1895), 100; Streck, ZA, XIV (1899), s. 112).

18) Svanica'da *Khyard*, Mingraliaca'da *Khord-u*; N. Adontz, *Armenia v epokhu Justiniana "Justinien Devrinde Ermenistan"*, St. Petersburg 1908, s. 398).

19) *Grundriss d.Iran Phil.*, II, s. 464.

20) *De ceremoniis*, B. 13 (713, II.)

21) *Recherches sur les Kurdes inaniens et sur leurs ancetres, les Chaldeens septentrionaux* (İran Kürtleri ve Ataları Kuzey Khaldiler Üzerine Araştırmalar), St. Petersburg 1856.

22) (*Strabo*, XI, s. 13, 3 ve XV, s. 3, 1.

olarak adlandırılan halkın Kürtler olabileceği ileri sürülmüştür. Bu varsayım, Fars bölgesinde Sasaniler devrinden beri yaşayan birçok Kürt aşiretinin varlığıyla doğrulanmıştır.²³

Kürt ve **Kardu** adları arasında belirgin bir fark bulunmakla birlikte, bu farklılık **Cyrtiiler**'in (İranlı Kürtler) antik **Kardu**'nun yerleşim alanı olan Zağros Dağları'nın batısındaki topraklara, Kuzey Suriye'ye ve Anti Toroslara (Güneydoğu Toroslar) nasıl yerleştikleri sorusunu yanıtsız bırakmaktadır. Bu sorunun yanıtlanabilmesi için ciddi araştırmalara gerek vardır. Öncelikle Med ve Perslerin fetihleri İranlı Halkların büyük ölçüde yer değiştirmesine yol açmıştır. Asagartiya Halkı'ndan bir bölümün göçü bu duruma örnek verilebilir. Asıl yurdu Sistan olan bu halk Asur döneminde Media'ya (*Zikirtu ya da Zakruti*)²⁴ göçmüştü. Darius devrindeyse (Bihistun yazıtları 2, 90) başkentleri Asur düzlüğündeki Arbela'daydı. Darius, Sagartiyalıların önderi Citrantakhma'yı burada idam ettirmiştir. Citrantakhma'nın Bisutun Kayalıklarına oyulu portresi Kürt özellikleri göstermektedir.²⁵ İ.Ö. 220-171 arasında Roma, Seleucid ve Bergama kralları arasındaki savaşlarda **Cyrtiili** paralı askerlere rastlanır.²⁶ **Korêêv** Eyaleti örneğinde olduğu gibi 7.Yüzyıl Ermeni Coğrafyasında çok ilginç bir geçiş durumu gözlemlenebilir. Adontz'a göre²⁷ **Korêêv**, **Kortiêax**'den türemektedir. Buradaki **Kortiêax**, "**Kürd**"ün **Korotiê**'si demektir. Tıpkı Atrpatiê'nin Atropatên Halkı (yurttaşı)

23) *Karnamak-i Artakhshir-i Papakan*, çev. Nöldeke, Göttingen 1879, 37, 48 ve Arap yazarların kayıtları.

24) Streck, ZA XIV (1899), s. 146).

25) L. W. King, *The sculptures of Behistan* "Behistan Yontuları", Londra 1907.

26) Livy. XLII. s. 58, 13, XXXVII, s. 40, 9; Polybius, V. s. 52, 5, krş. Weissbach Pauly-Wissowa'da, s. v. *Cyrtii* ve A. J. Reinach, *Les mercenaires de Pergame* "Bergamalı Paralı Askerler", *Revue Archeologique* (1909), s. 115-19.

27) *Armenia*, s. 418.

anlamına geldiği gibi Faustus Byzantinus döneminde (4. yüzyıl) *Korêêv* Salmas yakınlarında küçük bir nahiyeydi. Bir eyalet olarak *Korêêv*, Culamêrg'den Cazirat İbn Umar'a dek uzanıyor ve şu nahiyeleri kapsıyordu: **Kordukh**, üç **Kordrikh** (**Kordikh**), **Aituankh**, **Aigarkh**, **Motholaukh** (**Otholaukh**), **Orsiraukh** (**Orisankh**), **Karathunikh** (**Saraponikh**), **Cahuk** ve **Küçük Albak**.²⁸

Zamanla bazı değişiklikler oldu. Faustus'un antik **Gordune** yerine adlarını sıraladığı **Kordukh**, **Kordikh** ve **Tmorikh** bölgelerinden **Kordukh**, **Korçekh**'in bir nahiyesi halini aldı. **Tmorikh** ise yukarı, orta ve aşağı olmak üzere üç nahiyeye ayrılan **Kordrikh**'in (**Kordikh**) içinde eridi.

Hübschmann, **Kordrikh** (**Kordikh**) ile **Kartoioi**'yi birbirinden ayırmak taraftarıdır.²⁹ Ancak M. Hartmann ve Nöldeke tarafından yapılan dilbilimsel ayrım bozuk ve melez formların varlığını dışlamaz.³⁰ Nöldeke ise üçüncü bir isim grubunun varlığından bile sözeder: Arami dilindeki **Kartawaye** (acaba Arapça'daki **Kartawiya** mı?) gerçek Kürt anlamına gelmektedir.³¹

Böylece Arap istilasının başladığı devirde **Kürt** (çoğ. **Ekrad**) terimi İranlı ya da İranlılaştırılmış aşiretlerin birçoğunu tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştı. Bu aşiretlerden bazıları o bölgenin yerlileri **Kardu**; **Alki=Elk**'in başkent olduğu bölgede **Tmorikh/Tamuraye**; Sason'un Xoy Nahiyesi'nden **Khothaitai** (al-Khuwaydiye); Fırat dirseğindeki **Ortaye** (al-Artan); bazıları Sami kökenli ve bazıları da Ermeni idi (**Mamakan** Aşireti'nin **Mamikonian** kökenli olduğu düşünülmektedir).

28) Hartmann, *Bohtan*, 93; Hübschmann, *Die altarmenische Ortsnamen*, s. 255-9.

29) *op.cit.*, s. 385.

30) M.Hartmann, *Bohtan*, 92: "ta baştan beri tüm adlar birbirine karışmıştı".

31) G. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten persischer martyren*, Leipzig 1880, s. 207, n. 1639.

20. yüzyılda Kürtler arasında, İranlı bir unsurun varlığı ortaya çıkarılmıştır (Goran-Zaza Grubu). Birçok bölgede, yeni gelenlerin politik hakimiyetine dayanan toplumsal bir takakalaşma belirmiştir: (Süleymaniye’de, Sawuc-Bulak’ta ve Şakaklar’a boyun eğmiş olan Küresinlilerin görüldüğü Kotur’da). Sistematik araştırmalar sonucu Kürt ögesi ile örtülmüş olan ve bütünlük görüntüsü veren, eski halkların izleri keşfedilebilir.

Soy Ağaçları ve Halk Etimolojisi

İslami kaynaklar ve Kürt gelenekleri, Kürtlerin kökenini aydınlatmamıza yeterli olamamaktadır. Mesudi³² Kürtlerin zorba Dahhak’tan kaçan Perslerin soyundan geldiğini söyler. Bu efsane genellikle *Şehname*’de anlatıldığı şekliyle bilinir.³³ Morier³⁴ 31 Ağustos 1812’de Damawand’da Pers Ülkesi’nin zorba Dahhak’tan kurtuluşu anısına yapılan ‘*Ayd-i-Kurd* (Kürt Bayramı) adlı bir kutlama töreninden bahseder. Diğer yandan Kürtler, kendilerini Arap soyuna dahil etmeye çalışmaktadırlar. Bazıları, Rabia bin Nizar bin Ma’add’ın, bazıları da Mudar bin Nizar’ın kendi ataları olduğunu iddia eder. Diyar-Rabia (Musul) ve Diyar Mudar (Rakka) bölgelerinin adları bu kişilerin adlarından kaynaklanmaktadır. Bu iddiaların sahiplerine göre Kürtler, Gassaniler ile olan sürtüşmelerinden dolayı Arap soyundan ayrılıp dağlara çekilmiş, burada yabancılar ile karışıp kendi ana dillerini unutmuşlardır. İçinde Kurd bin Mard (“*Hoi Mardoï*”, Kürtlerin Komşuları). Şa’şa’a bin Harb bin Hawazin³⁵ gibi isimlere rastlanan oldukça ilginç so-

32) *Murûc*, III, s. 251.

33) Macan, I, 27-8; Mohl, I, 71; Vullers, I, 36 29-38 mısralar .

34) *Second Journey*, (İkinci Yolculuk), s. 357.

35) Mesudi, *a.g.e.*, ve *Tenbih*, 88-91; Kurd İbn İsfandiyadh İbn Manushahr; İbn Hawkal, s. 185-7: Kurd b. Mard İbn Amr.

yağaçları da vardır. Tüm bu soyağaçları kısmen tarihi gerçeklere dayanmaktadır (Samilerin İranlılaşmaları, Zagros ve Fars'taki aşiretlerin birbirine karışması).

Halk etimolojileri de azımsanmayacak kadar çoktur. Kürt ismini Arapça'daki *karrada* köküne bağlamak isteyenler olmuştur;³⁶ Bu görüşün sahiplerine göre Kürtler, Süleyman tarafından kovulan *Şeytan Casad* ile genç kölelerin çocuklarıdır. Genellikle **Kürt** ismi ile Pers dilindeki **Gurd** "kahraman", kelimesi arasında ilişki kurulmuştur.³⁷ Aslında **Gurd** kelimesindeki **g** Pehlevi dilinde mevcuttur ve **var**, "korumak" kökünden gelmektedir.³⁸

Daha sonra aşiret isimleri, kendilerine isim babalığı yapmış kişilerin isimleriyle açıklanmıştır. *Şerefname*'ye göre tüm Kürtler (*Bacnawi* ve *Bokhti* Aşiretleri) *Bacan* ve *Bokht*'tan gelmektedirler. Bu isimlerden ilkinin Dicle'nin bir kolu olan **Baz-n-aw** ile bir ilişkisi olabilir.³⁹ İkinci isim ise bize Herodot'ta adı geçen **Pakhttûyke**'yi ya da *Artakşiri Papakan* tarafından öldürülen "ejderha-kral" (Kürt?) *Haftan-Bokht*'u hatırlatmaktadır.⁴⁰ Kuzeyde ve batıda yaygın olan diğer bir efsaneye göre Kürtler, bir zamanlar Milan ve Zilan adlı iki kola ayrılmışlardı. Milan Arabistan'dan, Zilan ise doğudan gelmişti ve daha aşağı bir ırk oldukları kabul ediliyordu.⁴¹

KAYNAKÇA

F. Justi, *Kurdische Grammatik*, St. Petersburg 1880, p. XXII;
W. Tomaschek, *Sasun und d. Quellengebiet d. Tigris*, in SB. Ak. Wien, CXXXIII (1895), no. iv;

36) *Muruc*, III, s. 249.

37) Driver, JRAS (1923), s. 403.

38) Horn, *Neuper. Etymol.*, s. 200.

39) Andreas, Hartmann'da, s. 131.

40) Nöldeke, *Gesch. der Perser und Araber*, II.

41) p.m. Sykes, *Jnal. R. Anthropological Inst.*, XXXVIII (1908), s. 470.

- M. Hartmann, *Bohtan*, in Mitt. d. Vordersiat. Gesell., 1896/2, 1897/1, 90-103;
- T. Nöldeke, *Kardu und Kurden*, in Festschrift für H. Kiepert, Berlin 1898, 73-81;
- H. Hübschmann, *Die altarmen. Ortsnamen*, in Indogerm. Forsch., XVI (1994), 255-9;
- Weissbach, in Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopaedie*, s.vv. *Kardûxoi* and *Kûrtioi*.
- G. R. Driver, *The name Kurd and its philological connexions*, in JRAS (1923), 393-403;
- M. A. Zaki, *Khulaşayaki tarikhi Kurd wa-Kurdistan*, Baghdad 1931 (Arabic tr. 'A. 'Awni, *Khulaşat ta'rih al-Kurd wa-Kurdiştan*, Baghdad 1936, 21961, 40-145);
- Rashid Yasimi, *Kurd wa paywastagi-yi nidjadi wa-ta'rikhi*, Tehran 1940, 15-76;
- V. Minorsky, *Les origines des Kurdes*, in Act. XX Cong. Intern. Orient. (Bruxelles 1938), Louvain 1940, 143-52; Muhammad M. Kurdistani, *Kitab-i ta'rih Mardûkh*, Tehran 1950, I, 119-201;
- Ihsan Nuri, *Ta'rih-i rishah nizhadi-yi Kurd*, Tehran 2567/1955;
- B. Nikitine, *Les Kurdes*, Paris 1956, 1-22;
- O. Vil'cevski, *Kurdi. Vvedenie i etniceskuvu istoriyu kurdsogo naroda*, Moscow-Leningrad 1961;
- T. Wahby, *The origins of the Kurds and their language in Kurdistan*, KSSE, IX-X (1966).
- Prehistory and archaeology of 'Iraki Kurdistan.
- L. Braidwood, *Digging beyond the Tigris*, London-New York 1959;
- R. J. Braidwood and B. Howe, *Prehistoric investigations in Iraqi Kurdistan*, Orient. Inst. of the Univ. of Chicago Studies. no. 31, Chicago 1960;
- G. Roux, *Ancient Iraq*, London 1964;
- M. E. L. Mallowan, *L'arurore de la Mesopotamie et de l'Iran*, in Les grandes civilisations, Paris-Brussels 1966;
- C. J. Edmonds, *Two ancient monuments in Southern Kurdistan*, in Geogr. Jnal., lxxv (1925), 63-9; idem, *Two more ancient monuments in Southern Kurdistan*, in ibid., lxxii/2 (1928), 162-3; idem, *A third note on rock monuments in Southern Kurdistan*, in ibid., lxxvii/4 (1931), 350-5; idem, *A tomb in Kurdistan*, in Iraq, i/2 (Nov. 1934), 183-92; idem, *The place names of the Aoraman parchments*, in BSOAS, XIV/3 (1952), 478-82; idem, *Shar-Bazheir and the basin of the Oalachu-walan*, in Geogr. Jnal., CXXIII/3 (Sept. 1957), 318-28; idem, *Some ancient monuments on the Iraqi-Persian boundary*, in Iraq, XXVIII (1966) 159-63.

B. 1920'ye Kadar İslamiyet Dönemi

Arap istilalarından itibaren Kürtler hakkında daha ayrıntılı bilgiler elde edebilmekteyiz. Hicretin ilk 5 yüzyılında Kürtler birçok olayda önemli bir rol oynamış ve insiyatifi ele geçirmişlerdir. Birçok Kürt hanedanlığı bu dönemde canlandırılmıştır. İS 6-10. yüzyıllar arasında Türk ve Moğol akınları sonucunda birçok Kürt sülalesinin yok olduğu düşünülebilir. Ancak, Osmanlı Sultanları ile Safevi Şahları arasında savaşların sürdüğü dönemde, Kürdistan'da derebeylik sisteminin gelişebilmesi için uygun koşullar oluştu. *Şerefname*'de bu dönemin (1005-1597) gerçekçi bir tablosu çizilmiştir. Türk-Pers sınırı giderek kesinleşti ve Persler Zagros Dağları ile bu dağların kuzey uzantılarının gerisine çekildiler. O sırada Osmanlı Devleti'nde merkezi otoritenin gücü, doğu illerinde de hissedilmeye başlandı. 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti sınırları içinde Hakkari, Bitlis, Süleymaniye ve İran'daki Erdelan ile Kürt beylikleri de ortadan kalktı. Günümüzde büyük Kürt aşiretler varlığını sürdürebilmekte, Kürt unsurunun sosyal ve ahlaki özellikleri de bu aşiretler sayesinde varlıklarını koruyabilmektedirler. Kacar yönetimi dönemindeki İran'da, Kürt aşiretlerinin kendi iç sorunlarına hemen hemen hiç karışılmıyordu. Osmanlı Devleti ise son dönemlerinde merkezi otoriteyi siyasi açıdan güçlendirmek amacıyla Kürtleri bazen kayırıp kolluyor, bazen de eski dönemlerden kalma kısmi özerkliklerini yok etmeye çalışıyor ve bu arada başkaldırımlar ile karşılaşılıyordu. 19. yüzyılda birçok Kürt isyanı patlak verdi. 20.yüzyılın başında ise Kürt isyanları, Osmanlı İmparatorluğu içindeki milliyetçi akımlara yeni bir boyut katıyordu. 1908 İhtilali Kürtleri politik hayatın içine çekti. Kürt derneklerinin, gazete ve dergilerinin sayısı gün geçtikçe arttı. I. Dünya Savaşı sırasında (1914-

1918) bağımsız bir Kürdistan fikri ilk kez ortaya atıldı; ancak bu plân, eski Musul Vilayeti'nin bir parçasının yeni kurulan Irak Devleti'ne bağlanıncaya kadar, yalnızca kısınen ve geçici olarak sözkonusu edildi.

1. Arap İstilasından Sonra Kürtler

Öncelikle Kürt Aşiretlerinin dağılımı hakkında Arap yazarlarının verdiği bilgileri toplamak yerinde olur.

Selçuklu döneminden önce 'Kürdistan' terimi pek kullanılmadığı için Arapların Kürtler hakkında verdiği bilgileri Zewzan, Xilat, Ermenistan, Azerbaycan, Cibal, Fars vb başlıkları altında bulabiliyoruz.⁴²

Kürtler hakkındaki ilk sistematik bilgileri Mesudi (takriben 332/943) ve İştaxri (340/951) vermiştir. *Murucû-z Zeheb*⁴³ adlı yapıtında Mesudi şu aşiretleri sayar: Dinawar ve Hemedan'da Şuhcan; Kangawar'da Macurdan; Azerbaycan'da Hezbani ve Sarat (muhtemelen Şurat=Harici);⁴⁴ Cibal'da Şadiyan, Lazba (Lûr), Madanyan, Mazdanakan, Barisan, Xali (Celali), Cabarki, Cawani ve Mustakan; Suriye'de Dababila vb; Musul ve Cudi'de Hristiyan Kürtler'den el-Yakubiyya (Yakubiler) ve Curkan (Curughan). *Tenbih* adlı yapıtında aynı yazar⁴⁵ bu listeye sadece Bazincan⁴⁶, Neşawire, Buzihkan ve Kikan'ı (Şimdi Mardin civarında) ekler. Ayrıca eskiden Kürtlerin bulunmuş olduğu yerlerin adını verir: Fars ***Rumumu***⁴⁷ Kirman, Sicistan,

42) Driver, *The dispersion of the Kurds in ancient times* (Eski Dönemlerde Kürtlerin Dağılması), JRAS (1926), s. 563-7.

43) III, s. 253.

44) Aşağıda *Daysam*'ın Öyküsü.

45) Mesudi *Tenbih* s. 88-91.

46) İstakhri, s. 115.

47) Arapçadaki *rem* kelimesinin çoğuludur. Yerleşim yeri, kamp yeri anlamına gelmektedir. Araplar Kürt yerleşim yerlerini bu adla adlandırmışlardır.

Horasan,⁴⁸ İsfahan,⁴⁹ Cibal, özellikle Mah el-Kûfa, Mah el-Basra, Mah Sabadhan (Masabazhan) ve iki İghar (Karac Abi Dulaf ve Burc), Hemedan, Şehrizar ve ona bağlı olan Darabad ve Şamkhan (Zimkan), Azerbaycan, Ermenistan,⁵⁰ Arran,⁵¹ Baylakan, Bab el-Ebwab (Darband), el- Cezire, Suriye ve el-Sughur (yani Kilikya sınırındaki kale hattı).

İştahri, özellikle Fars'taki beş *rumum*dan bahseder. Bu terim Kürtlerin yaygın olarak yaşadığı bölgeleri tanımlar.⁵² Her *rumumun* bir şehri ve *haraç* toplamakla yükümlü bir Kürt reisi vardı. Şehrin güvenliğinden bu Kürt reis sorumluydu. Bu *rumumlar* şunlardı: 1) İsfahan ve Kuzistan sınırında Ciloya ya da Ramican; 2) Şiraz ve İran Körfezi arasındaki Lawalican; 3) Sabur *Kurası*'ndaki Diwan; 4) Kirman yönündeki Kariyan; 5) İsfahan'ın yanbaşındaki Şahriyar. Buradaki en büyük aşiret olan Bazancan'ın adıyla da anılan Şahriyar'ın bir kısmı daha sonra İsfahan'ın bir ili haline geldi. İştahri bu listeye 33 göçebe aşiret (*hayy*, çoğ. *ahya*) ismini de katmaktadır.⁵³ İştahri bu konuda İbn Hewkel (185-7) ve Mukaddesi'nin (446) *Divan El-Sadakat*'tan naklettikleri bilgilerden yararlanmaktadır. Liste bu aşiret adlarını içermektedir: Kirmani, Ramani, Mudessir, Muhammad bin Başar, Baqili (Mukaddesi: Çelebi), Bundadmahri, Muhammed bin İshak, Sabahi, İshaki, Adharkani, Şahraki, Tahmadahni, Zabadi, Şahrawi, Bundadaki,

48) İstahri, s. 282: *Asadabad Nahiyesi'nde bir Kürt Köyü*.

49) Bazancan Aşireti'nin bir bölümü ve Kürt bilinen zengin bir kent, Yakubi, s. 275; İstahri, s. 125.

50) Araxes üzerindeki Dwin'de Kürtler taş ve kerpiç evlerde oturuyorlardı; Mukaddasi, s. 277.

51) Barda'a'nın kapılarından birinin adı Bab El-Ekrad'dı ve İbn Miskawayh'ın iddiasına göre 32/942'deki Rus istilası sırasında valinin emrinde Kürt askerleri vardı.

52) *de Goeje*, BGA, IV, 250'ye karşın, ramm-rumum Farsça'da ramm=sürü, kütle) okunuş biçimi yeğlenmelidir. Çünkü zoma'nın çoğulunun zumum olma olasılığı zayıftır.

53) *İstahri*, a.g.e, s. 114.

Xusrawi, Zenci, Şafari, Şahyari, Mihraki, Mubareki, İştamhari, Şahuni, Furati, Salmuni, Şiri, Azaddoxti, Barazdoxti, Muttallabi, Mamali, Şaxani, Kacti, Celili. Bu aşiretlerin tümünde toplam 500.000 aile çadırlarda yaşamaktaydı.

Farsname'ye göre (takriben 500/1107) eski Fars ordusunun en önemli kısmını teşkil eden Ciloya, Ziwan, Lawalican, Kariyan ve Bazancan Kürt *Rumumları* İslamiyet'in yayılışı sırasındaki savaşlarda yok olmuşlardır. Bunlardan yalnız *Alak*, İslamiyeti kabul etmiş ve soyunu devam ettirmiştir. Diğer bazı Kürtler ise Abdullah Dewle tarafından İsfahan'dan İran'a nakledilmişlerdir. 500,000 Kürt ailesinin yok edildiğine inanmak oldukça güçse de bunların Fars aşiretlerine karışıp milliyetlerini kaybetmiş olmaları da pekala mümkündür. Eski Ciloya (Kuh-Gilû) *Rumum*'unda bugün Lorlar oturmaktadır. Bunların ne zamandan beri orada oturdukları bilinmiyor. İştaxri'nin listesinde bir de Fars Kürtleri arasında el-Lorriya (Lazba'nın bir çeşitlemesi mi acaba?) Aşireti'nden bahsedilmektedir. Diğer yandan *Farsname*'de İran'da son Buyidler devrinde büyük güç kazanmış olan Şabankara ile Kürtler arasında bir ayırım yapılmaktadır. El-Umeri'nin Mesalik el-Ebşar adlı yapıtı Şabankaralardan ayrı bir başlık altında bahsetmekte, *Şerefname*'de onlardan Kürt Sülaleleri arasında sözedilmektedir. Bununla beraber Şabankara klanlarından biri olan *Ramani*, İştaxri'de adı geçen Kürt aşiretlerinden biri ile aynı adı taşımaktadır. Tüm bunlar bizi Fars Kürtleri ile Kürdistan'daki aşiretlerin birbirlerinden önemli farklar taşıdıkları sonucuna götürmektedir.

Geniş anlamda Merkezi Kürdistan'a karşılık olan el-Zewzan terimi (*zozan*, Kürtçede 'yaz otlağı' demektir) belirsiz bir terimdir. İbn Hewkel'e (250) göre el-Zewzan Kralları el-Deyrani (=Deranik, Vaspuragan'ın Ermeni Kralı) lakabını taşıyor-

lardı. Mukaddesi (137), Zewzan'ın, Çeziret İbn Umar'ın bir *nahiyesi* olduğunu söyler. Daha sonraları, Kürt ve Hristiyanların karışık olarak yaşadıkları bu bölge gittikçe genişledi. İbnül Esir'e⁵⁴ göre, el-Zewzan, Musul'a iki günlük mesafeden başlayarak Xilat sınırına, Azerbaycan tarafından da Salmas'a kadar uzanıyordu. Birçok güçlü kale ise Başnawi ve Bohti Kürtlerinin elindeydi. Berka, Beşir (ve Fanak) Başnavileri'nin; Malik Atıl'ın⁵⁵ ikametgahının da bulunduğu Curzakil (Gurgil), Allus, Baz el-Hamra ise Boxtilerin elindeydi. Musul Derebeyleri ise (Zengier) -Alki (Elk), Arwax, Baxawxa (Berwari=Bekuki)'de. Barxo, Kingavar(?), Nirwa (Akr'ın doğusunda mı?) ve Xoşab'da hüküm sürdüler. Yakut'un metni pek güvenilir olmamakla birlikte, burada adı geçen yerler Hemdaniler ve Zangiler tarafından teker teker ele geçirilen Kürt kaleleri olabilir.

2. Halifeler ve Buyid Hakimiyeti Döneminde Kürtler

Mesudi,⁵⁶ Gassanlı Arap Prensleri ile Kürtler arasında İslamiyet öncesi çağdaki kan davalarından bahseder. Müslüman Araplar 16/637'de Tikrit ve Hulwan'ın işgalinden sonra Kürtler ile temasa geçtiler. Sa'd bin Ebi Wekkas, Musul üzerine yürüyerek burada Kürtlerin yaşadığı nahiyeleri (el-Merc Ba-Nuhazra, Ba-Azra, Hibtun, Dasin vb.) işgal etti.⁵⁷ Bölgenin istilasını İyad bin Xanam ve Utba tarafından tamamlandı.⁵⁸ el-Zewzanlı Patrik 19/640'ta *haraç* toplama yetkisi aldı.⁵⁹ 18/639'da

54) Yakut, II, s. 257.

55) *Şerefname*, I, s. 117: Naş Atıl?.

56) *Muruc*, III, s. 249).

57) İbn El Esir, *El-Kamil*, II, s. 408.

58) Baladhuri, *Futuh El-Buldan*, s. 331.

59) *Futuh*, 382, 389; *Kamil*, III, s. 37.

Araplar, Suzianê'de Ahwaz'ın Persli valisi el-Hurmuzan'ın desteğini de alan Kürtlerle savaştılar.⁶⁰ Fars'ta da Kürtler 23/642'de Fasa ve Daracird'in savunması esnasında Persleri desteklediler.⁶¹ Ömer, Ahwaz Kürtlerine karşı defalarca kuvvet göndermek zorunda kaldı.⁶² Diğer yandan Ömer devrinde Kürtler, Karxa ırmağı havzasının orta kısımlarını (Şaymara, Masabazan) istila ettiler. Burada Pers Dili, Yakubi devrine dek kullanılmıştır.⁶³ Araplar Şehrizar'u İslamiyet'ten önce ele geçirmişlerdir;⁶⁴ ancak Şehrizar, Darabaz ve Samxanê en sonunda 22/643'deki kanlı savaşlarda teslim oldular.⁶⁵ Güneyde Basra Valisi Abu Musa el-Esir 25/645'te Beruz ve Balascan'daki Kürt isyanlarını bastırmakla uğraştı. Ancak zorla İslam'a geçirilen Kürtler, kitleler halinde eski dinlerine döndüler.⁶⁶ Halife Ali devrinde Kürtler, Persliler ve Hristiyanlar ile beraber Ahwaz yakınlarındaki el-Xirrit ve Fars isyanlarına katıldılar, fakat reisleri Rem-Hurmuz'da yenildi.⁶⁷

Emevi Halifesi Abd el-Malik devrinde Ermenistan ve Azerbaycan'ı ele geçiren el-Muxtar, 66/68'de Hulwan'a bir vali atadı. Bu valinin görevi Kürtleri baskı altında tutmaktır.⁶⁸ Ancak el-Muxtar'ın ölümü planın gerçekleşmesine engel oldu. Aynı halife döneminde başkaldıran Abd el-Rahman bin el-Aş'as 83/702'de Fars'taki Sabur Kürtleri ile birleşti.⁶⁹ 90/708'de Kürtler Fars'ı tahrip ettiler ve el-Heccac tarafından cezalandırıldılar. 129/746'da Sabur Kürtleri, Halife II.

60) Kamil, a.g.e, I¹, s. 425.

61) a.g.e, III, s. 32.

62) *Futuh*, s. 382, 389; *Kamil*, III, s. 37.

63) *Buldan*, s. 236 .

64) İbn El-Fakih, s. 3, 37.

65) *Futuh*, 334; *Kamil*, III, s. 29.

66) *Kamil*, II, s. 66,76.

67) a.g.e., III, s. 309.

68) *Kamil*, IV, s. 187.

69) a.g.e., IV, s. 352.

Mervan'a karşı ayaklanan ve Sabur'u kuşatan Haricilerin müttefiki Süleyman'a karşı koydular.⁷⁰ Aslen Kürt bir cariyenin oğlu olan Halife Merwan, annesi gibi mavi gözlü ve açık renk tenliydi.⁷¹

Abbasi Halifesi el-Mansur devrinde Ermenistan'ın 147/764'te Hazarlar tarafından ele geçirilmesi birçok ayaklanmaya neden olmuştur. Birkaç yıl sonra Kürtler (*İntişar el-Ekrad*) Musul ayaklanması ve bu ayaklanmanın Hemedan'da yarattığı etkiler dolayısıyla yeniden bahis konusu oldular.⁷² el-Mansur'un oğlu olan Cafer bir Kürt cariyesinden doğmuştur.⁷³

El-Mu'tasim devrinde 225/839'da bir Kürt isyanı kaydedilir. Musul civarında ceryan eden bu isyanın önderi soylu bir Kürt ailesinden gelen Cafer bin Faharcis'tir. Babaxeş'te bozguna uğrayan Cafer, Dasin Dağları'na sığınmış ve burada halifenin ordularını yenmiştir. Türk Kumandanı Aytakh idaresindeki yeni bir ordu bu isyanı bastırmıştır.⁷⁴ 231/845'te İsfahan, Cibal ve Fars yöresinde Kürtler yeniden ayaklandılar ve bu isyan da bir Türk kumandan olan Vasıf tarafından bastırıldı.

Musul Kürtleri 252/866'da Musul'u zapteden Haricilerden Musawir ile birleşti. Bu Kürtler 262/875'te bir Harici Alevi olan Ali Muhammed, diğer adı ile el-Xabith'in idare ettiği Zenci kölelerin isyanında⁷⁵ ve Saffari Sülalesinin kurucusu olan Yakub el-Saffar'ın düzenlediği isyanda önemli bir rol oynadılar. Yakub, Ahwaz'a Muhammed Ubeydullah bin Hazarmard adlı bir Kürt teğmen tayin etti, ancak bu teğmen yüksel-

70) A.g.e., IV, s. 387, 341; V, s. 283.

71) Sir Willian Muir, *The caliphate, its rise, decline and fall* (Halifelik, Yükselişi, Düşüşü ve Yıkılışı), Londra 1891, s. 429.

72) *Kamil*, V, s. 448; VI.

73) Tabari, III, s. 442.

74) *Kamil*, VI, s. 360-1.

75) Nöldeke, *A servile war in the East. Sketches from eastern history*, Edinburg-Londra 1892, s. 146-75.

me arzusu yüzünden el-Khabith ile gizli pazarlıklara girişti. el-Khabith'in yolladığı ek güçlerle beraber Sus üzerine yürüdü, fakat burada Ahmed bin Laysuya tarafından bozguna uğratıldı. Kendisi de bir Kürt olan ve Kürt askerlerine komuta eden Ahmed, Halife tarafından Yakub'un isyanını bastırmak üzere görevlendirilmişti.⁷⁶ Ahmed'in uzaklaşmasından kısa bir süre sonra Muhammed, al-Khabith'ten kısmen Kürtlerden oluşan yeni birlikler de alarak Şustar'ı ele geçirdi. Burada arasındaki anlaşmaya göre el-Khabith adına *hutbe* okutması gerekirken, o halife el-Mu'temid ve onun muhalifi Yakub el-Saffar adına hutbe okuttu. Zenci müttefikleri kendisini terk edince, Şustar yeniden İbn Laysuya'nın eline geçti. Muhammed Rem-Hurmuz'a geri çekildi, fakat el-Khabith'in general-leri onu buradan da çıkardılar. Darnan Kürtleri kendisini zor durumda bırakınca, Muhammed yeniden el-Khabith'ten yardım istedi. el-Khabith ona yeni birlikler gönderdi. Muhammed bu birlikleri önce savaşa sürdü, fakat kritik bir anda üzerlerine saldırıya geçti. Sonra ilişkilerinin daha da bozulmaması için, el-Khabith'i halife ilan etti. Yakub'un 265/879'da ve el-Khabith'in 270/883'de ölmesiyle bu karmaşık olaylar son buldu.⁷⁷

Hezbaniler

281/894'e doğru Arap Hamdan İbn Hamdun Musul'a yerleştiği sırada, Kürtler onun taraftarları arasında bulunuyordu. Ebu Leyla'nın önyak olduğu 284/897' yılındaki Kürt isyanı çok uzun sürmedi.⁷⁸ 293/906'da Muhammed İbn Bilal komu-

76) İbn Khallikan, *Wafayat*, ed. de Slane, IV, s. 304-8.

77) *Kamil*, VII, s. 264 .

78) a.g.e., VII, s. 325, 337.

tasındaki Hezbani Kürtler, Ninava bölgesini yakıp yıktılar. Musul'un yeni valisi Abdullah İbn Hamdan isyancıların peşine düştü, ancak Ma'tuba'da bozguna uğradı. Halifenin gönderdiği ek kuvvetlerle, ertesi yıl 5000 Hezbani ailesini takib altına aldı. Kürtler zaman kazanmak amacıyla müzakerelere başladılar ve Azerbaycan'a çekildiler. Abdullah Musul'a döndü ve burada topladığı yeni birliklerle Cabal el-Salak'ta (muhtemelen Lahican, krş. SAWUC-BULAK)' yeniden güç toplayan Hezbaniler, karşı harekete geçip onları teslim olmaya zorladı. Onların ardından Humaydi Aşireti ve Cebel Dasin Halkı da teslim oldu.⁷⁹ Halife el-Muktedir devrinde Musul yöresini talan eden Kürtler, Hamdani Hükümeti tarafından cezalandırıldılar; Celali Aşireti buna sert bir biçimde karşılık verdi.⁸⁰ 337/943'te İbn Miskawayh⁸¹ Hüseyin Hamdani'nin Azerbaycan üzerine düzenlediği bir seferden bahseder. Bu sefer esnasında Salmas'a yerleşmiş olan Hazbani Reisi Cafer İbn Şakkuya ona müttefik olmuştu.

Bu sıralarda, Daysam İbn İbrahim tarih sahnesine çıkar. Onun serüvenci hayatıyla Kürtlerin tarihi birbirine ilintilidir. Arap bir baba ile Kürt bir annenin oğlu olan Daysam, Hariciydi. Deylamilerden oluşan küçük bir grup dışında tüm kuvvetler Kürtlerden oluşuyordu. Yusuf İbn Abi el-Sac'dan sonra Azerbaycan'ı ele geçirdi ve 327/938'de Ziyarid Waşmgir'in teğmenlerinden biri olan Laşkari İbn Mardi'yi Kürt birliklerinin yardımıyla şehirden uzaklaştırdı. Fakat tanınmış bir Şii olan Musafirid Marzuban, Azerbaycan'ı Daysam'dan geri aldı. Daysam, Vaspuragan Ermeni Kralı dostu Khaçik İbn el-Deyrani'ye (Deranik'in oğlu Khaçik ya da Gaxcik) iltica etti.

79) a.g.e., VII, s. 371.

80) a.g.e., VIII, s. 118.

81) Tecarib, *El-Umam*, GMS, VI, s. 105.

Daha sonra Tebriz halkı ona yardım etmek istedi, ancak Daysam bir yenilgi daha alınca Musafiridlerin izniyle Tarum'a geri çekildi. 337/948-9'da Buyid Rukn el-Dewle, Marzuban'ı esir alıp Azerbaycan'a bir elçi yolladı. Marzuban'ın kardeşi Wahsudan, Daysam ve ona bağlı kalan Kürtlerden yararlanmayı düşünerek, Daysam'ı Rukn al-Dewle'nin elçisinin üzerine yolladı. Daysam yenildi, fakat Ardabil ve Barza'da direnmeye devam etti. Marzuban esaretten dönünce, Daysam önce Ermenistan'a sonra da Bağdat'a sığınmak zorunda kaldı. Burada Buyid Mu'iz el-Dewle onu hoşgörüyü karşıladı. Yakın dostları, Daysam'ı Azerbaycan'a dönmesi için ikna edince, Musul'daki Hemdanilerden ve Suriye'den yardım istemeye gitti. Marzuban'ın yokluğundan istifade ederek 344/955-6'da Salmas'a geri döndü ve burada Suriye hükümdarı Seyf el-Dewle adına *hutbe* okuttu. Marzuban tarafından bir kez daha yenilgiye uğratılınca, Ermeni dostu İbn el-Deyrani'ye (Dera-nik İbn. Khacik) sığındı, fakat Deyrani onu istemeyerek de olsa Marzuban'a teslim etmek zorunda kaldı. Daysam'ın gözle-rine mil çekildi ve 345/956-7'de hapiste öldü.⁸²

Şadıyanlar (Şeddadiler)

Marzuban'ın Ray'daki tutsaklığı esnasında, İran'ın kuzey-batısında birçok bağımsız vali ortaya çıktı. Bunlardan biri (yık. 340/951) Muhammed Şeddad İbn Kartu'ya Muham-med, daha sonra tarih sahnesine çıkacak olan Eyyubi Sülalesi gibi Rewadi Aşiretinden gelmekteydi. Şadilerir belli başlı toprakları Dabil ve Gence idi. Bizanslılar ve Selçuklular, Şa-dilerin müttefikleriydi. 465/1072'de Ebu Suvar, küçük oğlu

82) Tecarib, ed. Amedroz, I, s. 345; II, s. 148-51; Kâmil, VIII, s. 289, 361, 375-7.

Manuçe için Ani'yi satın aldı. Bu andan itibaren sülale Gence ve Ani kollarına ayrıldı. 1124'te Ani Gürcüler tarafından zaptedildiyse de 520-557/1126-1161 ve 1165/1174 arasında yeniden Şadilerin kontrolüne girdi. Çok aydın kişiler olan Şeddadiler, birçok önemli anıt bırakmışlardır.⁸³

349/960'da Azerbaycan'da ortaya çıkan İshak İbn İsa, Kahtani Kürtlerinin reisi olan Fadıl'dan yardım almakta; rakibi Musafirîd Castan İbn Marzuban ise Hezbanilerden destek görmekteydi. İshak çok geçmeden yenilgiye uğradı.⁸⁴ Kürtler ve Deylamiler, Castan ile kardeşi Nasir el-Dewle arasındaki sürtüşmelerde ve İbrahim bin Marzuban 'ın kuzeni İsmail İbn Wahsudan ile olan mücadelelerinde önemli bir rol oynadılar.⁸⁵

Hısnweyhiler

Yaklaşık 348/959'da el-Cibal'da ikinci bir Kürt soyu ortaya çıktı.⁸⁶ Bu sülale Hısnweyh (Hısnuya) İbn Hasan tarafından kuruldu.⁸⁷ Barzikani (Barzini) Aşiretinin de reisi olan Hısnweyh, Buyid Rukn el-Dewle'ye de Horasan seferi sırasında yardım etmişti. Rukn el-Dewle Kürtlere karşı büyük anlayış gösterir ve onlar kimi aşırı hareketlerinden dolayı kendisine şikayet edildiği zaman "Kürtler de yaşamak zorunda" diye karşılık verirdi. İbnül Esir, Hısnweyh'in asaleti, dikkatli poli-

83) Ermenice kaynakça: Lynch, *Armenia*, I, s. 363-7, ayrıca Lane Poole'un *Muhammadan dynasties*'inin Rusça çevirisine yaptığı ekle Barthold, St. Petersburg 1899, s. 294; Barthold, *Pers, nadpis' na... meçeti Manuçe*, Aniskaya Seriya, No. 5; N. Y. Marr, Eshçe o slove "Çelebi", ZVOIRAO, XX (1911), s. 120; E. D. Ross, *On three Muhammadan dynasties* (Üç Muhammed Sülalesi Üzerine), Asia Major, II (1925), s. 215).

84) Tecarib, II, s. 179.

85) Tecarib, II, s. 219, 229, *Kamil*, VIII, s. 420-3.

86) Zambaur Manuel, s. 211.

87) Ayrıca, *Şerefname*, I, s. 20-3.

tikası ve iyi ahlakından övgüyle söz eder.⁸⁸ Hısnweyh 369/979'da başkenti Sarmac'da Bisutun'un güneyinde öldüğünde, Abdul-Dewle onun topraklarını (Hemadan, Dinawar, Niha-wend) kendi mülküne katmak istedi, fakat daha sonra bu toprakları Bedr İbn Hısnweyh'e (369-405/979-1014) bağışladı. Bedr de Adud el-Dewle'ye sadık kaldı; hatta asi Fexr el-Dewle'nin tarafına geçmiş olan kardeşlerine karşı savaştı. Halife, Bedr'e *Nasir el-Din el Dewle* ünvanı verdi. Kendi aşiretini eğiten, vergi adaleti sağlayan ve köylüleri koruyan Bedr'den tarihçiler de övgüyle söz ederler.⁸⁹ Bedr'in halefi Zahir (Tahir) ancak bir yıl saltanat sürebildi ve 406/1015'te Buyid Şems el-Dewle tarafından kovuldu. Hısnweyh'in amcası ve Aysıya kolunun reisi olan Wandad 349/960'ta, kardeşi Abdul-Xana ise 350/961'de öldüler. Kısa bir süre sonra ise bu sülalenin son temsilcisi olan oğlu Ebu Selim Daysam'ın tüm kaleleri Kasan ya da Kasnan (Zohab'da Baba Yedigâr civarında Kaslan), Xanım-Abad, vs.) alındı.

Abdul Dewle birçok defa Kürtler'le uğraşmak zorunda kalmış ve onlara karşı babası Rukn el-Dewle'den daha sert olmuştur. 368/978'de Kürt İbn Badoya, Hamdani Abu Talib'in yardımıyla Ardamuş'tun Kavaşı, Cebel Cudi yakınında⁹⁰ bağımsız yöneticisi oldu, fakat Abdul Dewle'nin vaadlerine hemen kandı.⁹¹ Abdul el-Dewle 369/979'da Şehrîzor Kürtleri'ne karşı sefere çıktı. Amacı, onları, aralarında gerek ticari gerekse ana tarafından kan bağları bulunan Bedevi Benû Şeyban'dan ayırmaktı. Şehrîzor ele geçirildi ve Araplar da çöllere geri döndüler.⁹²

88) Tecarib, II, s. 281; İbnül Esir VIII, s. 519.

89) Rudhrawari, *Eclipse*, III, s. 287-99, 327; Hilal İbn Muhassin, *aynı yapıtta*, III, s. 429, 449-54; Utbi, *Kitab-i Yamini*, çev. Reynold, s. 424.

90) Yakut, I, s. 199.

91) Tecarib, II, s. 392.

92) Tecarib, II, s. 398; Kamil, VIII, s. 516.

370/980'de diğ er bir sefer Hakkari Kürtlerine karşı düzenlendi. Etrafları sarılan Kürtler hayatlarının bağışlanacağı vadedine inanarak teslim oldular. Ancak galip komutan onları Ma'alsaya ile Musul arasındaki beş *fersahlık* yolun iki yanında çarmıha gerdirdi.⁹³

Henüz Abdul Dewle hayattayken, Humeydi reislerinden Baz adıyla tanınmış Ebu Abdullah Hüseyin İbn Duşanc (ya da Ebu Şuca Baz bin Dostık) ortalığı kâsıp kavurmaktaydı. Önceleri çoban olan Baz, sonradan sırasıyla Erciş, Amid ve Meyyafarqin'e hakim oldu. Nisêbin'de (Nuseybin) düzenlenen bir isyan sırasında Şamşam el-Dewle ile savaştı. Şamşam'ın ordularını Baculayê'de (Kawaşi=Ardamuşt İlçesinde, Xabur el-Huseyniyye'da) bozguna uğrattı ve Musul'u istila etti. Buyidlerin hakimiyetine son vermek amacıyla Bağdat üzerine yürümeyi tasarladı, fakat Şamşam el-Dewle tarafından bozguna uğrattıldı. Meyyafarqin'e geri çekildi ve kendisine karşı gönderilen ordunun kumandanı ile anlaşarak Diyarbekir ve Tur Abdin'in batı kısmını elinde tutmayı başardı (374/984). Baz, Musul'u ele geçirme fikrinden vazgeçmemişti. 379/990'da çok sayıda Başnawi Kürdü'nü etrafına toplayarak Musul surlarının yakınına kamp kurdu ve şehir halkıyla pazarlıklara girişti. Fakat miras yoluyla kendilerine kalmış olan bu toprakları henüz kısa bir süre önce ele geçirmiş olan Hamdaniler, Benû Ukayl Araplarının yardımıyla Baz'a karşı saldırıya geçtiler. Bir kaza sonucu Baz savaş dışı kalınca, öldürülerek cesedi çarmıha gerildi, fakat Musul Halkı Baz'ın kafirler ile mücadele etmiş olmasını ileri sürerek tören ile gömülmesini sağladı.⁹⁴

380-90/990-1000'de Şamşam el-Dewle güç kazanmak amacıyla Şiraz'daki Kürt süvarilerinden destek gören Fulad

93) *Kamil*, VIII, s. 521.

94) *Kamil*, IX, s. 5, 27, 38, 49; Rudhrawari, III, s. 83-4, 176-8; Abu'l-Farac, *Muhtasar El-Dıvel*, ed. Pococke, s. 321-3).

bin Munzir ile bir antlaşma yaptı. Bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Kürtlere, Kürtler kendisine ihanet edince de Kürt düşmanlığı ile tanınan Fexr el-Dewle'ye sığındı.⁹⁵

Mervaniler

Kürt Mervani Sülalesi⁹⁶ Baz'la yakından ilişkilidir. Musul yenilgisinden sonra Baz'ın müttefiki ve kızkardeşinin oğlu olan Ebu Ali İbn Mervan İbn Dusak, Hısnweyh'e çekildi. Burada Baz'ın Deylami karısı ile evlenip Baz'a ait olan kalelerden birini ele geçirdi. Baz'ı yenilgiye uğratan Ebu Abdullah el-Hamdani'yi iki kez esir aldı, fakat ona iyi davrandı. İbn Mervan Diyarbekir'a yerleşti ve uzlaştırıcı tavrıyla halkın sevgisini kazandı. Merwaniler 380-489/990-1096 arasında saltanat sürdürdüler. Nüfuzları yalnız Diyarbekir'a (Amid, Diyarbekir), Garzan, Meyyafarqin (Silvan), Hısnweyh'a değil, Xilat (Axlat), Malazgerd, Erciş ve Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki bölgelere kadar uzandı. Bir ara batıda Urfa'yı da ele geçirdiler. Abu Ali Hasan 381/991'de Suriye'yi Bizans İmparatoru II. Basil'in elinden aldı. Daha sonra, 387/997'de isyan eden Diyarbekirlılar tarafından öldürüldü. Baz'ın ölümünden sonra Meyyafarqin'i zapteden ve Ebu Ali Hasan'ın kardeşi olan Ebu Mansur Mumehhid el-Dewle burada 402/1011'e kadar saltanat sürdü.⁹⁷ Kardeşi Ebu Nasr Ahmed⁹⁸ onun yerine geçti ve 402/1011-12-453/1061 arasında saltanat sürdü. 416/1025'te Urfa'yı aldı, ancak 422/1031'de Bizanslılar burayı geri aldılar.⁹⁹ Ebu Nasr, sefahate düşkün olmakla birlikte, adil,

95) Rudhrawari, III, 184, İbn Fulad için bkz. Utbi, op. cit., s. 424-5.

96) Zambaur, s. 136; Bosworth, *The Islamic dynasties* (İslami sülaleler), s. 53-4.

97) Abu'l-Fida, *Annales moslemici* (İslam yıllığı?), ed. Reiske, II, s. 569.

98) İbn Khallikan, I, s. 157-8.

99) Abu'-Farac, s. 342.

aydın ve dirayetli bir yönetici olarak ün kazandı. 442/1050'de Selçuklu Tuğrul Bey'e boyun eğmek zorunda kaldı. Nizam el-Dewle adıyla tanınan oğlu ve halefi Ebul-Kasım Nasr (453-72/1061-79) saltanatı kardeşi Said (ölümü 457/1065) ile paylaştı. Ebul-Kasım Nasr, Harran ve Suweyda'yı topraklarına kattı. Halefi Mansur İbn Said 472-89/1079-96 arasında resmen hüküm sürdüyse de, 478/1085'ten itibaren Selçuklu Komutanı Fexr el-Dewle İbn Cahir, hemen hemen bütün topraklarını ele geçirmiş ve bu toprakları Musul Atabeyi'nin idaresine vermişti.¹⁰⁰

Türk akınlarının arifesinde birçok yazar tarafından Kürtlerin savaşıncılığı ve yiğitliğinden bahsedilir. Halife el-Kadır (381-422/991-1031) devrinde tarihçiler Kürt Ahmed İbn el-Dehhak'ın kahramanlıklarından bahseder. II. Basil'in generalini öldüren Ahmed böylece Bizanslıların ilerlemesini durdurmuştu.¹⁰¹ 366-388/976-7-998 arasında Kürtler Curcan'ı ele geçirmek için savaşan Buyidler ile Ziyariler arasındaki savaşa katıldılar.¹⁰² Birkaç yıl sonra Gazneli Mahmud, Karahanlılara karşı Kürtlerden faydalandı.¹⁰³

Kürtler Buyidlerin iç savaşına ve Beni Ukayl'ın Musul'u ele geçirmek için giriştiği mücadelelere de katıldılar. 411/1020'de Hemedan'da ayaklanan Türk birliklerine karşı savaştılar. 415-20/1024-9'da Kürtleri Fars ve Kuzistan'da son Buyid Ebu Kalicar'a karşı savaşırken görüyoruz¹⁰⁴ Böylece tam Türklerin ortaya çıkıp da Yakın Doğu'nun tüm etnik ya-

100) Abu'l-Fida, III, s. 77-9, 87, 121, 125, 249) (*Merwaniler üzerine özel çalışma*, H.F. Amedroz, JRAS (1903), s. 123-5).

101) Rudhrawari, III, s. 247.

102) Utbi, çev. Reynolds, s. 298-302, İbn İsfandiyar, özet çev. E.G. Browne, s. 226-8.

103) Utbi, s. 336.

104) *Kamil*, IX, s. 100, 134, 226, 232, 239, 247, 249, 265; Hilal İbn Muhassin, III, s. 348, 376, 381.

pısını kökünden değiştireceği bir sırada Kürtler sürekli mücadele içinde gitgide erimekteydiler.

3. Türk Fetihleri

Oğuzlar

420/1029'da Selçuklular'ın ncleri Oğuzlar, Rey'e vardıklarında, Gaznelilerin Türk komutanı Taş Farraş onları, aralarında Kürtlerin de bulunduğu 3000 süvariyle karşılamıştı. Kürtlerin Oğuzlar'a esir düşen reisi adamlarına karşı savaşı durdurma emri verdi. Emrin yanlış anlaşılması bir karışıklığa yol açtı ve Taş ldrld.¹⁰⁵ Aynı yıl Oğuzlar Maraga'ya vardılar ve birçok Hezbani Krd'n öldürdüler. Kürtler Azerbaycan Valisi II. Wahsudan ile birleşince, Oğuzlar geri çekilmek zorunda kaldılar. Oğuzların diğer bir kolu Ermenistan'a düzenledikleri bir akından sonra Urmiye'ye ve Abu'l-Hayca Hezbani'nin topraklarına geri döndüler. Oğuzlara hücum eden Kürtler yenildiler. 432/1041'de Musafiri Wahsudan II İbn Mamlan, Tebriz'de birçok Oğuz'u katletti. Urmiye'deki Oğuzlar, Musul'a bağlı olan Hakkari'ye geçip, burayı yağmaladılar, fakat dağlarda Kürtlerin saldırısına uğrayınca 1500 kayıp ve çok sayıda esir verdiler.¹⁰⁶

Tuğrul Bey'in ordularının yaklaşması zerine, Oğuzlar korkarak daha ötelere gittiler. Kürt rehberleri onları el-Zewzan zerinden Cezire'ye geçirdiler. Oğuzoğlu Mansur komutasındaki bir grup Oğuz Cezire'nin doğusunda kaldı. Diğerleri Buکا'nın yönetiminde Diyarbekir'a yürüdü ve yol üzerinde Kard, Bazdaba, Huseyniye¹⁰⁷ ve Peşhabur'u yağmaladı. Oğuzların bu

105) *Kamil*, IX, s. 268.

106) *Kamil*, IX, s. 270-2.

107) Yakut, II, s. 270; Musul ve Cazira arasında bir kent.

kolu, Suriye’de yerleşmiş bulunan diğer Oğuzlarla birleşmek için Cizre üzerinden yollarına devam etmek istedi; ancak kentin valisi Mervani Süleyman bin Nasr el-Dewle onları ülkesinden geçmeden önce ilkbahara kadar beklemeleri için ikna etti. Ondandır hıleyle Mansur’u ele geçirdi ve Fıniklı Başnawî Kürtlerinin yardımı ile Oğuzların peşine düştü. Fakat Oğuzların kenti tahrip etmelerine engel olamadı. Oğuzlar Diyarbekir yöresini yağma edip, Musul’u ele geçirdiler.¹⁰⁸

Bu arada Cibal’da Hısnweyhilerin saltanatı son bulmuş, iktidar Ebûl Şewq olarak tanınan Beni Annaz¹⁰⁹ ailesinin eline geçmişti. Daha 340/951’de Hemedan’da bir Türk isyanı sırasında Buyid Mu’iz el-Dewle, Hulwan kumandanı İbn Ebul Şewq’ın yardımını istemişti.¹¹⁰ Sülâlenin asıl kurucusunun 380-401/990-1011 arasında hüküm süren Ebul-Feth Muhammed İbn Annaz olduğu sanılmaktadır.¹¹¹ Oğlu Ebul Şewq, Hısnweyhilerin sonuncusu olan Zahır’i (Tahrir) 406/1015-16’da öldürdü. Benu Annaz’ın mülkü Şehrîzor, Kirmanşah,¹¹² Bilawar, Şamxan, Dakuka ve Xuftizakan’ı kapsıyordu. 437’de Tuğrul, kardeşi İbrahim Yinal’ı Cibal’de düzeni sağlamakla görevlendirildi. İbrahim, Kakuyid Garşasp’ı Hemedan’dan kovunca, Garşasp Cuzkan Kürtlerine sığındı. Kirmanşah’ta Ebul Şewq’ın Daylami ve Şacancan Kürtlerinden oluşan bir kıtası vardı. Kirmanşah işgal edildi ve Ebul Şewq 438/1046’da Sirwan’da öldü. İbrahim Şamiran’ı. (Şamiran? Şaymara) aldı ve Cuzkanları hakimiyeti altına soktu. Ebul Şewq’ın oğlu Şadi, Selçuklulara boyun eğdi. Sülâle 520/1116’ya kadar devam etti (Bkz. Müneccimbaş).¹¹³

108) *Kamil*, IX, s. 272-3.

109) Zambaur, s. 212, *Şerefname*, I, 22’de Ayyar.

110) *Tecarib*, II, s. 2.

111) *Kamil*, IX, s. 158.

112) 431/1039-40’ta işgal edildi; *Kamil*, IX, s. 300, 316.

İmparator Romannus IV'ün 463/1071'de Malazgird'de yenilmesi, tüm Ermenistan'ı Alparslan'a açmış oldu. Büyük Selçuklular devrinde, Fars'ta Şabankara Sülalesi ortaya çıktı. 421-756/1030-1355 arasında varlığını sürdüren bu sülalenin tam manasıyla Kürt olduğu şüphelidir. Diğer taraftan küçük Kürt sülaleleri hiç bir iz bırakmadan yerlerini Türk sülalelere bırakıyorlardı. 493/1100'de Xilat (Axlat) bölgesindeki son Mervani de ortadan kalkmış bulunuyordu. Onun yerine Türk asıllı Sukman Kutbi, Eyyubiler gelinceye kadar bir asır hüküm sürecek olan Şah Armanlar sülalesini kurdu. İbnül Esir¹¹³ 495/1101'de, Beni Annaz sülalesinden gelen Surxab İbn Bedr'in emrindeki 2000 Kürdün Salgur Karabuli Türkmenleri tarafından öldürüldüğünü zikreder. Daha sonra başka Türkmenler Şehrizar, Dakuka ve Xuftizakan dışında Surxab'ın tüm topraklarını ele geçirdiler. Alınan tüm bu yenilgilere rağmen Kürtlerden 11. ve 12. yüzyılda sık sık bahsedilir. Kirmanlı Kawurd'a karşı olan mücadelesinde Melik Şah, Kürt ve Arap kuvvetler kullandı ve ödül olarak onlara toprak hediye etti.¹¹⁴ Bu topraklarda daha önce de Kürt kolonileri yaşıyordu.¹¹⁵ 496/1103, 498/1105 ve 503/1109-10'da da Duceyl, Mardin ve civarındaki çeşitli Kürt baskınlarından söz edilir. Muhammed İbn Melik Şah'ın 504/1110'daki Suriye seferine, Kürt Rewadi Aşireti'nden Maraga Hakimi Ahmadil İbn Wahsudhan¹¹⁶ ve "Ermenistan Şahı" Sukman katılıyordu. Sefer başarısızlıkla sonuçlanınca Kürtler ordudan ayrılıp, Türk Sukman'ı kuşatmaya kalkıştılar.¹¹⁷

113) X, s. 238.

114) Kamil, X, s. 53.

115) Mesudi, *Tenbih*, 88; İbn Khallikan, I, s. 516.

116) Kamil, X, s. 391.

117) *Recueil hes hist. des Croisades*, docum. orientaux, III, s. 542, 599.

Bu devirde Suriye’de Kürtler Fransa ile sık sık ilişkiye geçerler.¹¹⁸ Sencer döneminde Cibal’in batı kısmında bir Kürdistan Eyaleti kuruldu. Sencer’in yeğeni olan Süleyman buranın valisi oldu ve Bahar, (Hemedan’ın kuzey doğusunda) eyaletin başkenti oldu. Bu eyalet çok zengindi. Sencer devrinde Kürtler de 513/1119 ayaklanmalarına karıştılar. Bu ayaklanmaları bastırmak üzere 516/1122’de Hakkari, Zewzan ve Başnavi’ye asker gönderildiyse de,¹¹⁹ Kürtler kısa bir süre sonra Tur Abdin’deki Hristiyan Patriği’nin kalesini zaptettiler.¹²⁰

Musul Atabeyleri

Merkezi Kürdistan’a en yakın konumda olan atabeyler, burada önemli bir rol oynadılar. İmad el-Din el-Zengi birçok defalar Kürt topraklarını istila etti. 528/1134’te Tanza’yı (Botan’ın sol kıyısında) aldı ve Halife Musteşid’in Musul’u kuşattığı sırada ona destek vermiş olan Humeydileri cezalandırmak için el-Akr, Şuş vb. kaleleri aldı.¹²¹ Erbil, Aşib vb. haki mi Abû’l-Hayca, Zengi’ye boyun eğdi.¹²² Abu’l-Hayca’nın ölümünden sonra, Zengi onun halefleri arasındaki anlaşmazlıklara müdahale etti, Aşib’i zaptederek kalenin surlarını yıktırdı; Calab Kalesi’ne Amadiye (İmadiye, İmadeddin onuru na) adını verdi. 534/1139’da Zengi, Türkmen Kifcak İbn Arslan Taş’tan Şehrizor’u aldı. 537/1142’de Hakkari’ye yeni kuvvetler gönderdi; el-Şa’bani (Aşib) kalesini zaptedip onu yeniden inşa etti. 538/1143-44’te İrun ve Xizan alındı.¹²³ Fa-

118) Derenbourg, Ousama İbn Muhkidh.

119) *Kamil*, X, s. 374, 377, 426.

120) Assemani, *Bib. or.*, II, s. 221.

121) Şems El-Din, *Recueil*, III, s. 666-7; İbn al-Athir, *al-Atabakiya*, a.g.e., II, s. 87.

122) Zengi’nin Hakkarilerden olması muhtemeldir. Bu aşiret o tarihte, şimdi aynı adı taşıyan bölgenin güneyinde yaşıyordu, Hoffmann, *Auszüge*, s. 203).

123) Şems El-Din, *Recueil*’de, III, 685.

rah, el-Rabiya¹²⁴ ve Alka'yı (Elk) elinde tutan Ali, kendiliğinden Zengi'ye katıldı. Zengi'nin son seferi Fanak'ta (Fınık) Başnawi'ye karşı oldu. Ancak atabeyin 541/1146'daki ölümü üzerine kuşatma kaldırıldı.¹²⁵ 574/1152-53'te Musul Atabeyi tarafından Azerbaycan atabeyine karşı gönderilen Hakkari *Muktası* Karaca Tacna'nın, aşirete yabancı bir Türk olması muhtemel gözükmemektedir.

Selahaddin'in ölümünden sonra (589/1193) Zengiler Merkezi Kürdistan'daki konumlarını daha da güçlendirdiler. 607/1211'de Arslan Şah Zengi'nin küçük oğlu İmad el-Din'e Humeydilerin kaleleri (Akr ve Şuş) tımar olarak verildi. 615/1218'de aynı Amadiye Kalesi'ni ve Erbilli Muzaffer el-Din Kökböri tarafından kendisine bırakılan "Hakkari ve Zewzan'ın geri kalan kalelerini" ele geçirdi.¹²⁶ Hakkarilerin Büyük Zap'ın yukarı havzasına doğru sürülmelerine herhalde bu olaylar sebep olmuştur.

Diyarbakir Artuklu Atabeyleri

Kürtler'le birçok kez çarpıştılar.¹²⁷ Abbasi Halifeleri, himayecilerinin vesayetinden kurtulduktan sonra, Kürtlerle ilişkiye girdiler¹²⁸ ve Türkleri zayıflatmaya çalıştılar. 581/ 1185'te Halife el-Nasir devrindeki küçük bir olay Kürtler ve Türkmenler arasında bir savaş çıkmasına neden oldu.¹²⁹ Bu savaş geniş bir alana (Suriye, Diyarbakir, Cezire, Musul, Şehrizar, Axlat ve Azerbaycan) yayıldı. İki yıl sonra bu iki rakip, Ermenistan, Mezopotamya, Suriye ve Kapadokya'daki Hristiyanlara karşı

124) *Şerefname*, I, 284, Rabiya-bulak?.

125) İbn El-Esir, *El-Atabekiyya, Recueil*'de, II, s. 86, 114, 129, 188.

126) Abu'l Farac, s. 433, 438.

127) Abu'l Fida, III, 583; Usama, I, s. 321.

128) 528/1134'teki İsa Humaydi olayı ve *Kamil*, XI, s. 7, 188.

129) *Kamil*, III, s. 342.

birleşmek amacıyla aralarındaki savaşa son verdiler, ancak kısa bir süre sonra aralarında yeni bir takım anlaşmazlıklar çıktı. Birçok kanlı savaştan sonra Kürtler Kilikya'ya kadar çekildiler. Türkler hemen hemen bütün Kilikya ve Suriye Kürtlerini imha ettiler. Kürtler oturdukları yerleri terkederlerken mallarını Hristiyan komşularına emanet ettiler. Ancak bu Hristiyanlar Kürtleri sakladıkları için, Selmuzen ve Arabsil'de (Arabgir) Türklerin saldırılarına uğradılar.¹³⁰

4. Eyyubiler

Bu sülalenin Kürt kökenli olduğu kesinlik kazanmıştır.¹³¹ Bu konuda Ermeni Tarihçi Hayton (Hethum)¹³² şöyle der: "*Postea vero Sarraceni amiserunt dominium Egipti et Medi, qui Cordins vulgariter dicebantur, regni Egipti dominium occupaverunt.*" (Sonunda Araplar Mısır'ın yönetimini kaybettiler; ve Medler, "ki onlara Kordiler deniliyordu." Mısır'a egemen oldular.) Şazi İbn Mervan'ın babası da, Dıwin'deki Rawedi Kürtlerine mensuptu.¹³³

Şadi (Şeddadi) Sülalesi'nin Dıwin'den geliyor olması oldukça önemlidir. Bu dönemin haturaları Şazi Eyyub ve oğlu Şêrkoh devrinde henüz hafızalardan silinmemişti. Bu ikisi eski vatanları olan Acdanakan köyünde doğmuşlardı. Selahaddin ise Tikrit'te doğmuştu, ancak babası ve amcasından Kürt geleneklerini öğrenmiştir. İran kökenli isimlere Eyyubi Sülalesinde sık sık rastlanması ilginçtir, fakat sülalenin asıl faaliyet merkezi Suriye ve Mısır'dır. Eski Selçuk Atabeylerinin ailele-

130) Michael the Syrian, *Recueil*, doc. armen., s. 395.

131) *Şerefname*, I, s. 55-82.

132) *Recueil docs. arm.*, II, s. 225, 343.

133) Rawadi, Rawanda, Dwinli Hadh banilerin bir kolu; bkz. Minorsky, *Prehistory of Saladin*, *Studies in Caucasian history*, Londra 1953, s. 107-57.

ri, Eyyubilere bağlandıktan sonra bile, Diyarbekir’de (Artuklular), Musul’da (Zengiler) ve Erbil’de (Beğen Taginiler; bunlar önceleri Zengilerin temsilcileriydi) hükmetmeye devam ettiler. Selahaddin, İzzeddin Zengi ile 587/1187’de yaptığı antlaşmayla yalnızca, Halep ve Şehrizor’u ilhak etti.¹³⁴ Selahaddin 585/1189’da Şehrizor’u Yakub İbn Kifcak ile akrabalığı bulunan Memluk’u Keştoxdî’ye verdi. Eyyubilerin Kürdistan’a girdikleri yegane serbest yön Ahlat yönü oldu.

Bu bölge ilk olarak Takiyeddin tarafından 587/1191’de¹³⁵ ele geçirildiyse de, ancak Selahaddin’in ölümündün sonra yegeni el-Malik el-Ewhed Necmeddin Eyyub 604/1207’de oraya yerleşebildi. Daha sonra Xilat, “Şah Arman” ünvanı alan kardeşi Eşref’e ve son olarak da üçüncü kardeşi Muzaffer’e geçti. Muzaffer 642/1244’e kadar burada hüküm sürdü. Bu tırmadaki barış, Gürcüler, Harzemşah ve Moğolların akınları sonucu birçok kez bozuldu. Bu devirde Xilat çevresinde harekete geçen Gürcü birliklerine, Ermeni beylerinden Zakare ve İwane kumanda ediyorlardı. Bu iki beyin soyağacına baktığımızda, her ikisinin de *Xel Babirakan*, yani Kürtlerin Bapir-akan Aşireti’nden geldiklerini görürüz.¹³⁶

Eyyubilerin orduları büyük oranda Türk askerlerinden oluşmakla beraber, aralarında oldukça çok sayıda Kürt de bulunuyordu. 583/1187’de Selahaddin Yukarı Dicle yöresindeki Kürtleri cihada çağırırdı. Cezire birlikleri 584/1188’de terhis edildiyse de, Diyarbekir’daki birliklerden ve bazı aşiretlerden sık sık söz edilir. Bu Kürtlerin, Türkmenlerle olan ilişkileri pek iyi değildi.¹³⁷

134) İbn El Esir, *al-Atabakiyya, Recueil*’de, II, 334; Kamil, XI, 340; Baha’El-Din, *Recueil*’de, III, s. 85.

135) Kamil, XII, s. 40.

136) Marr, *ZVOIRAO, XX (1911)*, s. 120.

137) Bahaddin, *Recueill, III*, s. 86, 313, 381.

Eyyubilerde sivil ve askeri hizmetlerde birçok Kürt görev almaktaydı, ancak bunlar çoklukla Eyyubilerin çıkarlarına ters davranışlarda bulunuyorlardı. Şêrkoh öldüğünde, onun yerine Selahaddin'in geçmesine karşı çıkanlar da, yine Kürtler oldu.¹³⁸

Erbil'in reisi Ebûl-Hayca Hezbani Ailesi de tarihte önemli bir rol oynar. Haçlılar'a karşı Akka kalesinin savunmasını Ebûl-Hayca üstlendi; orduya *İsfahsalar* ve Kudüs'e vali olarak atandı. 592/1196'da Bağdat'a gönderildi. Hemedan'a karşı düzenlenen bir seferi yönetti ve Dakuka'da öldü. Yeğeni Kutbeddin, Kahire'deki Kutbiyye *Medrese*'sini yaptırdı. Hak-kari Aşireti'nden diğer bir Kürt, Seyfeddin İbn Ahmed el-Meştub, Akka'da, Ebûl-Hayca'nın yerine geçti. Onun seleflerinin yaşamları da oldukça hareketli geçti. Oğlu Ahmed, Har-ran Hapishanesinde öldü. Torunu Kadı İmadeddin el-Kamil'e karşı entrikalar çevirince sürgüne yollandı.

5. Harzemşah Celaleddin

Zagroslu Kürtler, 614/1217'de Harzemşah'ın Hemedan'dan Bağdat'a yolladığı kuvvetleri bozguna uğrattı. Celaleddin Xilat'a karşı düzenlediği seferler sonunda (623-6/1226-9) ülkeyi alt üst etti ve Kürtlerin kılıktan kırılmalarına neden oldu.¹³⁹ Moğollar tarafından bozguna uğratılan ve takip edilen Celaleddin, Diyarbekir Kürtlerine sığındı ve 628/1231'de muhtemelen onlardan biri tarafından öldürüldü.¹⁴⁰ Harzem'in ordusundan geriye kalanlar Harput yöresine gelerek, buraları yağmaladılar.¹⁴¹

138) İbn Khallikan, IV, s. 494.

139) Kamil, XII, s. 207, 308.

140) Cuwayni, ed. Muhammad Kazwini, II, 190; Kamil, XII, 325; d'Ohsson, *Histoire des Mongols* (Moğollar'ın Tarihi) III, s. 62.

141) Abu'l-Farac, s. 477.

Celaledin'in ölümünden sonra Moğollar, Diyarbekir ve Harput yöresini talan ettiler. Diğer bir ordu Maraga'dan Erbil'e gelmişti. Bu bölge üç kez istila edildi. 645/1245'te Şehrizor, 650/1252'de de Diyarbekir yağma edildi.

6. Moğol İlhanlılar

İlhanlılar devrinde Kürtlerin adına pek sık rastlanmaz. Önceleri putperest, sonra da Müslüman olan İlhanlı Hükümdarları, Hristiyanlarla iyi ilişkiler geliştirdiler. Bu Hristiyanlar da Müslüman komşularından (Kürtlerden) pek haz etmediklerinden, o zamana kadar Eyyubilerin savaşlarına katılmış olan Kürtler dağlara çekilip İlhanlıların düşmanlarına zafer duaları etmekle yetinmek zorunda kaldılar.

Selçuklular döneminde kurulan ve başkenti Bahar (Hemedan yakınlarında) olan Kürdistan Eyaleti, Emir Çoban'ın babası olan Malik İbn Tudan tarafından zaptedildi. Hemedan'ı 655/1257'de terk eden Hulagu, Bağdat üzerine yürüdü. Moğollar Kirmanşah'a saldırıp çok sayıda can aldılar ve kenti talan ettiler.¹⁴² Bağdat'ın alınmasından önce Hulagu, Erbil'i zaptetmek üzere kuvvet gönderdi. Erbil Valisi Taceddin Salaba¹⁴³ Moğollar'a boyun eğdiyse de, kaledeki Kürt birlikleri ona uymayı reddettiler. Erbil, Musul Atabeyi Bedreddin Lulu'nun yardımıyla alındı.¹⁴⁴ Bağdat'ın zaptı Şehrizor'un boşaltılmasına neden oldu ve Şahabeddin Ömeri'nin verdiği bilgilere göre buradaki Kürtler, Suriye ve Mısır'a doğru çekildiler.¹⁴⁵ Lawan ve Baban aşiretleri ise ta Cezayir'e göçtüler.¹⁴⁶

142) Raşid El-Din, ed. Quatremere, s. 225, 255, 267.

143) Raşid al-Din, ed. Bloched, s. 261.

144) d'Ohsson, III, s. 256.

145) d'Ohsson, op. cit., III, s. 309, 330, 337.

146) İbn Haldun, *Hist. Des Berberes*, çev. de Slane, II, 461.III, s. 413.

Azerbaycan'a dönen Hulagu, 657/1259'da yeniden Suriye'ye hareket etti. Moğollar Hakkari Ülkesinde buldukları tüm Kürtleri kılıçtan geçirdiler.¹⁴⁷ Sırasıyla Cezire, Diyarbekir, Eyyubilerden Nasreddin'in elinde bulunan Meyyafarqin ve Mardin alındı. Hulagu'ya sadık kalmış olan Atabey Bedreddin Lulu'nun ölümünden sonra, oğlu Salih Mısır Sultanı Baybars'ın tarafına geçti ve taht için ondan teminat aldı. Musul civarındaki Kürtler bir anda Hristiyanlara karşı saldırıya geçtiler. Kürt, Türkmen ve Şullardan oluşan Musul Garnizonu, Moğollara karşı büyük bir cesaretle karşı koydu.

Suriye'deki Kürtler de Memluklerle aynı kaderi paylaşıyordu. Han Berke'ye yazdığı mektupta Baybars, Türk, Kürt ve Araplardan oluşan birliklerin çokluğuyla övünüyordu.¹⁴⁸ Ermeni Tarihçi Hayton, Abaka döneminde Mısır ordularının bir istilasından sonra (677/1278'den önce) Kürtlerin, Kuzey Suriye'de yaşayan 5000 Kürt'ün (Gordinler) evlerini nasıl ele geçirdiklerini anlatır.¹⁴⁹ Fakat Moğolların 680/1281'deki yenilgisinden sonra Türkmen ve Kürtlerden oluşan Müslüman birlikler, Kilikya'yı yağmaladılar. Kürtlerin Moğollarla ittifak kurmalarına çok ender rastlanır. Olcaytu devrinde, 706/1306-7'de Gilan'ı istila eden birliklerde Kürtler de vardı. Kısa bir süre sonra kendini Şiilerin *mehdisi* ilan eden Musa adlı bir Kürt, Olcaytu tarafından idam edildi. 712/1312-13'te Rahba'nın Kürt Hakimi Bedreddin, Moğollara karşı direndi.

Kürt Eyaletleri Moğol emirleri tarafından idare ediliyordu. Erbil'de mücadeleler hiç bitmiyordu. Burada konaklayan ve Moğol Ordusunun bir kısmını oluşturan "Kayacı" Hristiyan dağlıları, reisleri Zeyneddin aleyhinde şikayette bulundular ve

147) Raşid El-Din, ed. Quatremere, s. 328.

148) d'Ohsson, III, s. 385.

149) *Recueil. docs. armen.*, II, s. 179.

Arapların desteğini almış olan Kürtlerle mücadeleye giriştiler. Bu olaylar 696/1297'de başladı, ancak 710/1310'da doruğa vardı. Moğollar Hristiyanları büyük bir zorlukla kalenin dışına çıkardılar. Bu kuşatma sırasında Kürtler, Moğollar'a destek verdiler. Fakat Hristiyanlarla dostça ilişkiler içinde bulunan Moğol emiri, Kürtlerden, Hristiyanların Araplar tarafından katledilmelerine engel olmak için yararlanmak istiyordu. Bu katliam gerçi engellenemedi, ancak Kürtler bu katliama iş-tirak etmediler.¹⁵⁰

Maraga ile Erbil arasındaki topraklar, Moğol ordularının sıklıkla kullandıkları bir yoldu; bu dönemde Urmiye Gölü'nün güneyinde kalan bölgenin büyük bir kısmı Türk ve Moğolların kontrolü altındaydı.

Olcaytu devrinde Kürdistan'ın Başkenti, Bahar'dan Sultana-nabad'a (Çemçemal) nakledildi. Eyalet bu dönemde oldukça harap bir durumdaydı. Hamdullah Mustawfi, Nuzhet el-Kulub¹⁵¹ adlı yapıtında, eyaletin gelirlerinin Selçuklu dönemine oranla ancak onda biri bulduğunu belirtir.

İlhanlıların ortadan kalkmasından sonra, Suldüz ve Celayir Aşiretleri'ne mensup iki aile iktidar mücadelesine giriştiler. Topraklar "İki Hasan" arasında pay edilince (738/1338'de) Pers Kürdistan ve Kuzistan'ı, Emir Akranc veya Akraş'ın çocuklarına düştü. 784-5/1382-3'te Celayir Beyazid, İran Kürdistanı'ndan ve Irak Acemi'den kendisine özel bir tımar elde etti.¹⁵²

7. Memluk Sultanları Döneminde Kürt Aşiretleri

Moğol istilası, Kürt aşiretlerinin siyasi gücünü tamamen yok-etmişti. Fakat Mısır'da İlhanlılar aleyhine gizli plânlar hazır-

150) *Histoire de Mar Jabalaha* III, çev. J. B. Chabot, Paris 1895, s. 152-77.

151) bası. Le Strange, s. 107.

152) Zambaur, *Manuel*, 253 ve d'Ohsson, IV, s. 747.

layan Memluk Sultanları için Kürtler büyük önem taşıyordu. Şahabeddin el-Ömeri (öl. 749/1348) *Masalik el-Abşar* adlı yapıtında Memlûk Sultanlarının Kürtler hakkında ne kadar ayrıntılı bilgilere sahip olduklarını anlatır. el-Ömeri'ye göre Irak, el-Diyar el-Arab, Suriye ve Yemen'de Kürtler yaşamaktadır. Kürtlerin yaşadığı dağlık ülke (el-Cibal) Hemedan'dan başlayıp Kilikya'da (*bilad el-Takfur*) bitiyordu. Dicle'nin batısındaki el-Cezire ve Mardin Kürtleri komşularına karşı savunmasız durumdaydı. Bununla beraber Mardin'de İbrahim el-Ars Balu bağımsızlığını ilan edip büyük nüfuz kazandı. Yazar, Musul ile Kavar arasında yer elan al-Cezire'den Hemedan'a kadar uzanan bölgede şu yirmi aşiretin yaşadığını bildirir.¹⁵³

1. **Gerani**. Bunlar savaşçı ve çiftçiydi (*cund wa-ra'iyya*)

2. **Gilali**.¹⁵⁴ Bu aşiretin bir kısmı Suriye'ye göçtü. Beyleri Şerafaddin Moğol döneminde Erbil Valisi'ydi, ancak bir Moğol tarafından öldürüldü.

3. **Zangali** (Zengine).

4. **Kûsa** ve **Mabir**. Şehrizer'dan Suriye ve Mısır'a göçtüler.

5. **Sabuli** (**Sutuni**). Şehrizer ve Uşnu'da yaşarlardı. Yakınlarında Kartawiler otururdu.¹⁵⁵

6. **Hasnani** (**Xoşnavi**). Nüfusları birkaç bini bulurdu. Üç kola ayrılmışlardı. Bunlardan biri Kartawi yakınında Karkar'da yaşar ve Darbend i-Karaboli geçidinde¹⁵⁶ vergi toplardı.

7. Karhin (=Kirkûk) ve Daquq yakınlarında. Yediyüz erkek nüfuslu bir aşiret yaşardı.

8. Erbil toprakları üzerinde, "iki dağ arasında" (*Beyn el-Cebelayn*) bir aşiret yaşardı. Bunlar kışın Moğollardan yardım alır, yazın ise savaşlarda Mısırlıların ordularına katılırlardı.

153) Kewar, *Şerefname*'de.

154) Sohran'da Galala adlı dağ; *Şerefname*, I, 286, Rich, Narrative, I, s. 123: Ghellali.

155) Hoffmann, *Auszüge*, s. 207.

156) Küçük Zap geçidi; Hoffmann, *op.cit.*, s. 263.

9. **Mazancan.** Nüfusu 500'ü bulan bu aşiret, Erbil, Mazancan, Nerwa ve Bexma yakınlarında yaşardı. Nerwa ve Bexma Nahiyeleri Büyük Zap üzerinde, Akr'ın doğusunda yer alıyordu. Mazancan Aşireti reisi, aynı zamanda komşusu oldukları Humaydileri de yönetmekteydi. Bu aşirette bin kadar erkek yaşamaktaydı. Mazancan reisi Kak, Abbasilerden Mubariz el-Din unvanını aldı. Moğollar bu toprakları ikiye bölünce, Kak, Erbil'in naibi olarak kaldı. Argun döneminde topraklarının tamamını kaybetti, ancak oğulları ve torunları topraklarını geri aldılar¹⁵⁷ (Akr ve Şuş).

10. **Sohri (Soran) Aşiretleri.** Tell Haftûn yakınlarında yaşarlardı.

11. **Zarzari** ("altının çocukları"). Sohrilerin komşularıydı. Malazgirt (=Rubar-i Barazgird) ve Rustak (Şemdinan'ın güney kısmı) da onlara aitti.

12. **Culamêrg.** Emevi soyundan gelen bu aşiretin 3000 kişilik erkek nüfusu vardı.

13. **Markawan (Margawar okunur)** yöresinde yaşayan Kürtler, Culamêrg ve Zarzarilerin müttefikiydiler.

14. **Gawar Nahiyesi.** Culamêrg'in yakınındaydı.

15. **Zibari Nahiyesi.** Culamêrg'in yakınında ve Akr ile Amadiye'nin hemen yanbaşıydı. 500 kişilik erkek nüfusu vardı.

16. **Hakkari.** Amadiye'de yaşarlardı. 4000 erkek nüfusa sahiptiler.

17. **Besitki.** Hakkari yakınında ve Merc'in yanında Cebel el-Amrani Mağarası bulunurdu. Bestikiler burada yaşardı.

18. **Bokhti.** Culamêrg'in yakınında ve Musul tarafında yaşarlardı. Humaydilerin düşmanıydılar.

157) El-Kalkaşandi, Subh al-asha.

19. **Dasini.** Çok kalabalık bir aşiretti. Fakat reisleri Bedreddin zamanında ulaşılması daha kolay ülkelere göç edince, Musul'da yaklaşık 1000, Akr'da da 500 Dasini kaldı.

20. **Dınbılı.** Yüksek dağlarda yaşarlardı.

Masalik tarafından verilen bu bilgilere Şubh el-Aş'a, Taqi el-Din İbn Nâzir el- Ceyş tarafından yazılan (yık. 748/1347) el-Tesqif'e dayanarak Kahire ile resmi ilişkileri bulunan 25 Kürt reisinin isimlerinden oluşan bir listeyi de ekler. Bu isim listesi Kahire'deki Memluklar dönemi arşivleriyle uyum içindedir.

8. *Timur ve Türkmen Sülaleleri*

Moğollar'dan sonra, birbirleriyle rekabet halinde olan Türkmen sülalelerinin Kürdistan üzerindeki baskısı gittikçe arttı. Hakkında çok az şey bildiğimiz bu dönemin Kürtler için büyük önemi vardır. Kürdistan'ın içlerine kadar giren Karakoyunlu sülalesi, Kürt aşiretleri içinde dini ve siyasi karışıklıklara ve büyük göçlere neden oldular. Mukri Kürtlerinin, Urmiye Gölü'nün güneyindeki toprakları (Sawuc Bulak) ele geçirmeleri de bu döneme rastlar. Ancak Timur'un Kara Koyunluları buralardan söküp atması kalıcı olmadı.

796-897/1393-1491 arasında geçen Hisnkeyfa ve Cezire kentlerinin tarihiyle ilintili bir çok olay, Haytam'da yazılmış olan Suriye Vakayinamelerinde kaydedilmiştir.¹⁵⁸

Timur, 796/1394 ve 803/1400-1 yıllarındaki seferlerinde Kürtler ile karşılaştı. Bağdat ve Diyarbekir üzerinden geçen Timur, aniden Cezire'ye saldırdı ve burasını tahrip etti. Cezire'ye bağlı yerler de aynı şekilde fethedildi. Daha sonra Diyarbekiri Muş'tan ayıran dağları geçen Timur, burada tüm

158) ed. Behnsch, *Rerum seculo XV in Mesopotamia gestarum lider*, Brelau 1838.

Kürdistan'da iyiliği ve doğruluğu ile tanınan Bitlis Emiri Hacı Şerefeddin'i kabul etti. 803/1400-1'de Bağdat'tan Azerbaycan'a dönen Timur, yolda Kürtlerin saldırısına uğradı.

Timur'un ölümünden sonra Karakoyunlu Kara Yusuf Kürdistan'a döndü ve Bitlisli Şemseddin'e sığındı; kızını ona verdi ve aldığı yardımlarla yeniden eski gücüne ulaştı. 820/1417'de Kara Yusuf, Bitlis Emirlerinin mal varlıklarını bir *nişan* ile onayladı. Timur'un oğlu Şahruh 824/1421'de Ermenistan'a geri döndüğü zaman Şemseddin Bitlis, Melik Muhammed Hakkari, Melik Halil Hısnkeyf ve Xizan Emirleri tarafından saygı ile karşılandı. Xoy Kürtleri de, Şahruh'un yolladığı valiye sadık kaldılar.¹⁵⁹

Merkezi Diyarbekir olan Akkoyunlular (Bayandur hanedanı), büyük Kürt ailelerini ortadan kaldırmaya yönelik siyasetlerini büyük bir titizlikle sürdürdüler¹⁶⁰ ve özellikle Karakoyunlular ile iyi ilişkiler geliştirmiş aşiretleri (Çemişgezek Aşireti gibi) cezalandırdılar. Uzun Hasan'ın komutanları Sufi Halil ve Arap Şah, Hakkari'yi zaptettiler. Daha sonra Bohtan'dan gelen Dınbıli Aşireti de burasını kısa bir süre için ele geçirdi. 875/1470'te¹⁶¹ Cizre tamamen Akkoyunluların hakimiyetine geçti ve Çelebi Bey buraya vali atandı. Çelebi Bey'in faziletlerinden Şerefname'de (I,123) saygıyla sözedilir. Akkoyunlu komutanı Süleyman İbn Bizan, İbrahim Han'ı Bitlis'ten çıkardı, İbrahim Han daha sonra Yakub İbn Uzun Hasan tarafından öldürüldü.

9. Safevi Şahları ve Osmanlı Sultanları

Şah İsmail, Akkoyunlulara karşı sürdürdüğü savaşın başlangıcında Ermenistan'ı fethetmişti. 907/1502'dek Şarur sa-

159) Matla El-sadayn, *Notices et extraits de*, XIV, s. 153.

160) *Şerefname*, I, s. 164: *istişal-i khanawadahayi Kurdistan*.

161) Behnsch, op. cit., 14.

vaşından sonra Bağdat ile Maraş arasındaki tüm toprakları ele geçirdi. İsmail'in Kürtlerle ilgili siyaseti Akkoyunlularınkiyle aynıydı. Akkoyunlular gibi İsmail de Türkmen aşiretlerine güveniyordu, ancak kendisi koyu bir Şii olduğundan, Sünni Kürtlere karşı daha acımasızdı. Onbir Kürt reisi Hoy'da kendisine saygılarını sunmaya geldiklerinde, hepsini tutuklattı ve onların yerine Kızılbaş aşiretlerden valiler atadı.

Bundan sonra yaklaşık üçyüz yıl boyunca Kürdistan, Osmanlı Sultanları ile Pers Şahları arasındaki savaflara sahne oldu. 920/1514'teki Çaldıran yenilgisi, yeni Pers Hanedanının saygınlığına büyük bir darbe indirdi. Şah İsmail'in haleflerinin kazandıkları geçici başarılar da, onun ilk zaferlerinin seviyesine ulaşamayınca, Zagros'un batısındaki Pers toprakları eriyip gitti. İsmail'in, Kürtlerin başına Pers valiler getirme girişimi Osmanlıların siyasetine tezat teşkil ediyordu. Kendisi de bir Kürt olan Hakim İdris tarafından şekillendirilen Osmanlı siyasetinde, Kürt beylerine belirli haklar tanıyarak Kürdistan'da feodal bir yapının kurulması amaçlanıyordu.

Çaldıran Savaşı Kürdistan'ı derinden etkiledi. Hısınkef'i kaybetmiş olan Melik Halil,¹⁶² Siirt'i yeniden ele geçirdi ve kendisine babasından kalan toprakların tamamına sahip olmak için harekete geçti. Sason Hakimi Muhammed Bey, Perslere karşı savaş halindeydi. Meyafarqinli Ahmet Bey, Egilli Kasım Bey ve Palulu Cemşid Bey Osmanlıların tarafına geçmişlerdi. Cezire Valisi Persleri Musul'dan atmış, Said Bey Sohran ile Erbil ve Kerkük'ü ele geçirmişti. Diğer yirmi civarında Kürt Beyi ise Perslere sadık kalıp kalmama konusunda kararsızdı. İdris, bu beylerin ziyaretine gidip bunlardan yirmi-beşini Osmanlı Sultanının tarafına geçmeye ikna etti.

162) *Şerefname*, I, s. 155.

Selim Tebriz'den ayrılınca, İsmail, Diyarbekir ve Hısnkeyf'e yeni birlikler yolladı. Bunun üzerine İdris, Kürtlerden kuvvet toplayıp Kürdistanın Pers Valisi Kurd Bey'i bozguna uğrattı. Diyarbekirli Kürtler, Bıyıklı Mehmet Paşa askeri yardım getirinceye kadar, şehirlerini Pers saldırılarına karşı korudular. Hısnkeyf'de birleşen Bıyıklı ve İdris'in orduları, Persleri bozguna uğrattılar. Ardından 5.000 Amadiyeli Kürt'le desteklenmiş Türk kuvvetleri Diyarbêkiri kurtardılar ve Mardin'i aldılar. Bu şehrin yalnızca kalesi Perslerin elinde kaldı. Ancak Pers komutanı dikkatleri başka yöne çekmek amacıyla, Kerkük ve Bağdat'ta bir harekât düzenleyince Mardin Halkı Kürtleri şehirden kovup, Persleri yeniden şehri ele geçirmeleri için davet ettiler. İki ordu Nusaybin-Urfa yolunda karşılaştı. Pers Ordusu yenildi ve Bıyıklı, Mardin'de bulunan Süleyman Han'ı teslim olmaya mecbur etti. Daha sonra Nusaybin, Dara, Meyafarqin, Diyarbekir ve Sincar tamamen ele geçirildi ve bu *sancağın* idari teşkilatı İdris tarafından tamamlandı. Diyarbekir Eyaleti'ndeki onbir *sancak* Türk idarecilerine, sekizi de Kürtlere (*Ekrad Beyliği*) verildi. Bu Kürt beyleri valiler tarafından atanıyorlar, ancak hep aynı aileden seçiliyorlardı. Beş *Kürt Hükümeti* (*hukûmatlar*), hakimiyetin babadan oğula geçmesi suretiyle, varlıklarını muhafaza ettiler.¹⁶³ Daha sonra benzer bir sistem Malatya'dan Bayezıd ve Şehrizor'a kadar tüm Kürdistan'da uygulandı.¹⁶⁴ Sadece Kirmanşah Eyaleti, Perslerin elinde kaldı. İdris cömertçe ödüllendirildi ve kendisine isim yerleri kendisinin istediği gibi doldurabileceği şekilde boş bırakılmış birçok tayin *fermanı* gönderildi.¹⁶⁵

163) Tischendorf, *Das Lehnwesen in d. moslem. Staaken*, () Leipzig 1872, böl. II ve IV, 11./17. yy başında yazan Ayn-i Ali Müezzinzade risalesine göre.

164) Aşağıda *Şerefname ve Evliya Çelebi*, IV, 176-80. (271-316, Süleyman I'in Kanunu uyarınca Van'a bağlanan 37 sancak ve mahalli ordunun yürüyüş düzeni hakkında yazarın ilginç notları).

165) von Hammer, *GÖR2*, I, s. 749.

936/1530'da Şah Tahmasp, Muşlu (Moşullu?) Aşireti'ne mensup Kürt Zulfiqar'dan Bağdat'ı geri alınca uzun savaşlar yeniden başladı. Sultan Süleyman, ordusunu 1533, 1534, 1535, 1548, 1553 ve 1554'te Perslere karşı yolladı. 1554'te Bağdat orduları, Belkas ve Şehrizar Kürtleri'ni yendi. O sırada Pers Orduları Gürcistan'da meşguldular.¹⁶⁶

999/1590 antlaşması ile Abbas I, Azerbaycan, Şehrizar ve Loristan¹⁶⁷ dahil olmak üzere tüm batı illerini Osmanlılara bırakmak zorunda kaldı. Fakat 1010/1601'de savaş yeniden başladı ve 1021/1612 antlaşmasında Persler Şehrizar dışında kaybettikleri diğer bölgeleri geri aldılar.¹⁶⁸ Şah Abbas, Türklerin önünü kesmek için 15.000 Kürt'ü Horasan sınırına yerleştirdi.

Şah Abbas'ın saltanatının son yıllarına doğru, Türkler tüm güçlerini Bağdat üzerinde yoğunlaştırdılar. Hafız Paşa'nın 1012/1623'teki ilk seferinde, ordusunda Kürt çeteler de vardı. Kürtler cesurca savaştılar. Saldırganları püskürten Persler, Mardin'e kadar birlikler yolladılar. Şah Abbas'ın ölümünden sonra, Sadrazam Xosrew Paşa 1039/1629'da Bağdat'a yürüdü. Amadiyeli Seyyid Han, Mira Bey Sohran ile Kürt ve Arapların karışık olduğu Bacilan Aşireti Xosrew Paşa'nın yanında yer aldı. Ahmed Han Erdelan ise Türk birliklerini yandan tehdit ediyordu. Xosrew Paşa Sinna ve Hemedan'a kadar ilerledi. Dönüşte Türk birlikleri Çemçemal ve Derteng'de bir Pers kuvvetini yendiler. Bununla beraber Bağdat dayandı ve Xosrew Paşa geri çekilince, Ahmet Han Erdelan Şehrizar'u istila etti.¹⁶⁹ Sonunda Murat IV. Bağdat'ı kesin olarak 1048/1638'de ele geçirdi ve bir yıl sonra da Türk-Pers anlaş-

166) von Hammer, *op. cit.*, II, s. 236.

167) *a.g.e.*, II, s. 559.

168) *a.g.e.*, II, s. 745.

169) von Hammer, *op. cit.*, III, 17, 23, 49, 86, 93.

ması imzalandı. Bu anlaşma ile belirlenen sınır 19. yüzyıla kadar hiç bir büyük değişikliğe uğramadı¹⁷⁰ ve Persler nihai olarak Zagros Dağlarının gerisine çekildi.

Safeviler ile Osmanlı Devleti arasındaki uzun mücadele, Kürtlerin siyaset alanında taşıdıkları önemin bilincine varmalarına yol açtı. *Şerefname* bize, Kürt aşiret ve beyliklerindeki feodal düzenin iyice geliştiği 1005/1596 dolaylarındaki durumun gerçekçi bir resmini çizmektedir.

10. *Şerefname*

Bitlis Emiri Şerafeddin'in 1005/1597'de tamamladığı bu kitap, Kürtlerin tarihini konu alan kaynaklar arasında ayrıcalıklı bir yer tutar. *Şerefname*'de konular dört bölümde (Safha) incelenir:¹⁷¹ İlk bölümde *saltanat* sürmüş olan Kürt sülaleleri konu edilir; İkincisinde, sikke bastırmış ve kendi adlarına *hutbe* okutmuş sülaleler ele alınır; üçüncüsünde (Mirasçı) irsi valili (*hukkam*) aileleri sıralanır; son kısım ise Bitlis Emirlerinin ayrıntılı tarihine ayrılmıştır. İlk kısımda beş sülale sayılır: Diyarbekir ve Cezire'de Mervaniler, Dinever ve Şehrızor'da Hısnweyhiler, Büyük Lor'da Fadluyidler, Küçük Lor Emirleri ve Eyyubiler.

İkinci ve üçüncü kısımlar arasında çok ince bir ayırım olduğu ve ayrıca Şeref Xan'ın yaptığı sıralama kendince bir sıralama olduğu için, biz bu sülaleleri tımarlarının coğrafi konumuna göre düzenlemeyi uygun gördük. Bu düzenleme yapılırken "Ömeriye Ceziresi" (Cazirat ibn Umar) merkez olarak alınacaktır. Bunu, İran'daki Kürt Aşiretlerinin listesi takip edecek; Bitlis de dahil olmak üzere ikinci sınıf tımarlar (X) işareti ile işaretleneceklerdir.

170) *Tarih-i Naima*, I, 686.

171) cilt I, Veliaminof-Zernof baskısında.

Şeref Xan, aşiretlerle aşiret reislerinin ailelerini mümkün olduğunca birbirinden ayırdetmeye çalışır. Bu arada Kürdistan'daki feodal düzeni göz önünde bulundurmak gerekir. Değişik kökenli reisler savaştı Kürt aşiretlerinin de yardımlarıyla, Kürt, Kürtleştirilmiş ve Hristiyan aşiretlere hükmetmekteydiler. Söz konusu savaştı Kürt aşiretleri, yerleşik, göçebe ya da yarı göçebedirler.

Grup A: Cezire ve Dersim Arası

1. Cezire (X) Emirleri, kendilerinin Emevi soyundan geldiklerini iddia ederler, fakat Halid bin Velid'i ataları sayarlar. Bu karmaşık soy ağacında farklı inanışların izlerini bulmak mümkündür. Bir yandan Emevilerin Kürt müttefiklerinin hatıraları, diğer yandan da mezarları Siirt yakınlarında olan meşhur general Halid bin Velid'in Oğullarının oluşturduğu yerel kült canlı tutulmaya çalışılmış¹⁷² Bu reisler önceleri Yezidi'ydiler. Sonradan ortodoks Sünniliği kabul ettiler. Süleyman bin Halid'in ölümünden sonra üç oğlu toprakları aralarında paylaştı. Mir Abdulaziz, Cizre'yi; Mir Hacı Bey Gurgil'i; Mir Abdal da Fınık'ı aldı. Her üç kol da varlıklarını uzun yıllar sürdürdüler.

Şerefname, bu ailenin mülkünü *Vilayet-i Boht* (I, 320) adıyla göstermekte ve bu tımarı oluşturan 14 nahiyeyi ayrıntılı, fakat düzensiz bir şekilde sıralamaktadır: Garisi Aşiretinin yaşadığı Gurgil, Arwax, Piruz, Badan ve Tinzê (Tınzi); Fınık; Hristiyanlar'ın yaşadığı Tur, Heysem (Hethum) ve Şah; Neş Atıl; Boht'un şeflerinin yaşadığı Ermişat; Kiver ya da Kamiz; Tinzê'ye ait olan Dırde (Derdê).

172) Hartmann, *Bohtan*, s. 19, 124.

M. Hartmann'ın ayrıntılı araştırmalarına rağmen¹⁷³ bu nahiyelerden bazılarının yeri kesin olarak tespit edilememiştir.

"Ömeriye Ceziresi" tımarı Bohtan'ın sağ yakası ile Dicle nehri arasında kalır. Bohtan'ın kaynağı tımar topraklarının dışındadır. Bohtilerin doğudaki komşuları Habur'a yerleşmiş olan Sindiyanelerdir.

2. **Xizan Hakimleri**, İsbayerd¹⁷⁴ ve Muks (Müküs) Hakimlerinin Ataları, Selçuklular zamanında Bılêcan'dan gelen üç kardeşti.¹⁷⁵ Ana tımarla Namıran Aşireti yaşamaktaydı. Arazi Bohtan'ın sol kolları boyunca uzanıyor ve Marvanan'a kadar gidiyordu.

3. **Şirvan (Şêrwan) Beyleri**, (Bohtan'ın sağ yakasında, Xizan'dan aşağı ve Siirt'in kuzey doğusunda). "Şiravi" reislerinin ataları, önceleri Eyyubilerin hizmetindeydiler. Şirvan'a yerleşmeleri, "Melikanların Hıskeyf'e yerleşmeleriyle aynı zamana rastlar. Şiraviler, Melikan Aşireti içinde vezirliğe kadar yükseldiler.¹⁷⁶ Şirvan'ın Başkenti Kifrê'ydı. Awêl, Şebistan (diğer adı Garni=Kırnık) ve Erun da Şirvan'a bağlıydı.

4. **Bitlis Hakimleri**, burada yaşayan Rojki Aşiretine bağlı olan 24 boy, Rojki (bir gün) Rojki Xwêt (Huvit) Nahiyesi'nin Tab köyünde toplanır ve bir birlik kurarlar. Aşiretin isminin buradan geldiği rivayet edilir. Bu birlik daha sonra iki kısma ayrılır: Bilbasi ve Qewalisi. Şerefname'de Rojeki aşiretine bağlı 24 boyun adını buluruz. Bu boylardan beşini eskiler, diğerlerini ise yeni gelenler oluşturur: Bilbasi (10 boy) ve Qewalisi (10 boy).

Rojekiler Bitlis ve Hazzo'yu (Sason) Gürcü Kralı Tavit'ten (David Curopalatus, 984-1017) aldılar. Daha sonra Ahlat'tan

173) Bohtan, Mitteil. d. Vorderasiat. Gesell.'ta (1896), no.2, ve (1897), no.1, s. 1-163.

174) Sparhet, İspert; Evliya Çelebi'de İsbaird.

175) Şerefname, I, 217.

176) op.cit., I, 155.

Sasani kökenli iki kardeş getirttiler. Biri Bitlis'e, diğeri de Sason'a reis seçildi. Diyaeddin soyundan gelen 18 reis 1005/1596'dan önce Bitlis'te hüküm sürdü. Bu yalnız Selçuklular (534-76/1139-80), Akkoyunlular (871-900/1467-95), Şah İsmail (913-207/1507-14?) devrinde ve 941/1534-5 ile 968/1578 arasında kesintiye uğradı. Kanuni Süleyman Şemseddin'e babasından kalan tımarı, Malatya'dakiyle değiştirmek istedi. Şemseddin, Bitlis'i terketmek zorunda kaldı ve yeni entrikalardan korktuğu için Şah Tahmasp'a sığındı. Tahmasp onu büyük bir hoşgörü ile karşıladı. Şemseddin, 965/1558'de İran'da öldü. 940/1533-4'te sürgünde doğan oğlu Şerefeddin, sarayda çok iyi bir eğitim gördü ve şahın kendisinden resim dersleri bile aldı. İran'da birçok vilayeti yönetti ve tüm Pers Kürtlerine reis olarak atandı. İsmail II'nin tahta çıkmasından sonra, Şerefeddin'e duyulan güven sarsıldı ve Nahcivan'a yollandı. Buradan Van'a gitti ve Murat II tarafından Bitlis'in yönetimiyle görevlendirildi. 991/1583'te Muş'un yönetimi de kendisine verildi. Bitlis'in 1065/1655'teki ayrıntılı bir tanımlamasını Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde¹⁷⁷ bulabiliriz. Bitlis'in son Kürt yöneticisi olan Şeref Bey'in elinden tüm toprakları Türkler tarafından 1848'de alındı.¹⁷⁸

5. *Sason (Hazzo) Hakimleri*, ataları İzzeddin'den dolayı Azzin adı verilirdi. İzzeddin, Bitlisli Diyaeddin'in kardeşidir. Sason'da Şeroyi (Şiroyi), Babusi, Susani ve Timoqiaşiretleri yaşardı. Rojkanlar daha sonra geldiler. Erzen'in Sason'a bağlanmasından sonra, bu bölgede daha önceleri Hıskeyf'e bağlı olarak yaşayan Xaldi, Dêrmıxari ve Azizan boyları da Sason'a bağlandı.

177) IV, 81-121.

178) Lynch, *Armenia*, II, 149.

6. **Sıwêdi Beyleri:** Bermekoğulları kökenli olduklarını iddia ederler. Sıwêdi Aşireti bunların atalarını kendi soyundan olarak kabul etmiştir. Sıwêdilerin mirastan gelme tımarları Ganc'dı.¹⁷⁹

7. **Pazuki Beyleri,** Sıwêdi kökenli olduğu sanılan Pazuki-Aşireti'ni Şeref Han, Pers aşiretleri arasına sokar.¹⁸⁰ *Şerefname*'de belirli bir dinleri olmadığı ve heretik (*rafid wa-ilhad*) özellikler taşıdıkları söylenir. Aşiret, Halid-beglu ve Şeker-beglu adlı iki koldan oluşurdu. Bir diğer kol ise Bitlis Emirlerine bağlıydı. Halid, tımar olarak Xinis, Malazgêrd ve Muş'a bağlı Uçkanmuş Nahiyelerini aldı. Özgürlüğüne düşkün olan bu aşiret bir ara bağımsızlığını ilan etmeyi düşündü. Çaldıran Savaşı'ndan sonra Sıwêdiler, Pazukilerin bir çok tımarını ele geçirdiler.¹⁸¹ Şah Tahmasp devrinde Kılıç Bey Pazukilere reis oldu, Zagam (Tiflis yakınlarında) kendisine verildi. Daha sonra Eleşkêrt'e göçen Pazukiler burada büyük bir aşiret haline geldiler.

8. **Mirdasi Hakimleri,** (*Selimname*'de *Mirdesi* olarak geçer) Abbasi soyundan oldukları söylenir. Dinsel bir lider olan ataları Pir Mansur Hakkari'den Eğil'e gelmişti. Mirdasiler onun müritleriydiler. Aşiret üyeleriye Arap kökenli olduklarını, Beni Kilab'ın da Fatımilerle olan sürtüşmelerinden dolayı 420/1029'da Halep'ten göç ettiğini iddia ederler. Mirdasilerin üç kolundan başlıcası olan Buldukanî Eğil'de yaşardı. Akkoyunlular ile iyi ilişkiler geliştiren Buldukanîler, yine de Şah İsmail'in Eğil'i işgal etmesine engel olamadılar. Mirdasilerin diğer iki kolundan biri Palu, Baxin ve Harput'ta, diğeriye önce Berdenc'de sonra da Çarmûk'ta (Çermik, Ergani-Maden'in güneyi) hüküm sürdü.

179) Veliaminof-Zemof, 1,260'ta *Kikh* olarak geçer.

180) *Şerefname*, I, s. 328.

181) a.g.e., I, s. 257.

9. *Çemişgezek Hakimleri*, Abbasi soyundan geldiklerini söylerler, ancak adları daha çok Türk kökenli (Selçuk) oldukları izlenimini vermektedir. Aşiretin adı Melkişi'ydi (Melik-Şahi). Aşirete üye yaklaşık 1.000 kişi İran'da çeşitli görevlerdeydiler. Melkişilerin toprakları o kadar genişti ki *Kürdistan* adı Çemişgezek ile aynı anlama geliyordu.¹⁸² Timur ve Kara Yusuf yönetimindeki Moğollar döneminde Çemişgezekliler topraklarını korudular, ancak Akkoyunlular, Karakoyunlular'a sadık kalan aşiretleri zayıflatmak için ellerinden geleni yaptılar ve Türk Hırbendelular'ı kovdu ve Şah İsmail'in tarafına geçti. Ancak Şah İsmail, Hasan'ın yerine Pers bir vali atadı. Daha sonra Selim I, Çemişgezek'in eski yöneticilerinin soyundan gelen Emir Pir Hüseyin'i başa geçirdi.

Grup B: Cezire ve Kilis Arası

10. *Hısınkeyfa Hakimleri*, yerel reisler (*Melikan*) kendilerinin Eyyubi Soyundan geldiklerini ileri sürerlerdi. Bu görüşün doğru olma olasılığı oldukça yüksektir. Atalarının, Hısınkeyfa tımarını Mardin yöneticilerinden aldıkları öne sürülür. *Şerefname*'de adı geçen ilk reis 736/1335'te ölen Melik Süleyman'dır. Hısınkeyf bir süre Akkoyunluların eline geçti, ancak Hama'ya sığınmış olan Melik Halil, Hısınkeyf'i geri aldı. Melik Halil'in oğlu döneminde Hısınkeyf, Osmanlı topraklarına katıldı. *Şerefname*'de, Siirt, Beşiri, Tur ve Erzen'in da Hısınkeyf'ya bağlı olduğu belirtilir.¹⁸³

11. *Sülêmani Beyleri*, Mervani (Emevilerin bir kolu) kökenli bu sülale, önce Gazali Nahiyesinde (birleşmeden önce Kulp ve Batman arasında) Kulp'a yerleşti ve daha sonra Dic-

182) A.g.e., I, s. 163.

183) Kimi zaman Cazira'nın mülkiyetinde gösterilir, a.g.e., 117, 127, 157).

le'ye kadar olan birçok kale ve araziye ele geçirdi. Süleymaniye, çoğunluğu göçebe olan ve yazı Aladağ'da (Niphates) geçiren birçok aşiretin oluşturduğu bir birliği de yönetti. Birliğe dahil olan en büyük aşiret Banûki'ydi, fakat içlerinden en faal olanı Basiyan Aşireti'ydi. Bu aşirete bağlı 1.000 aile reisleri Şahsawar devrinde Bayazid'e göçtü. Aşiretlerden bazıları Yezidi'ydi. Süleymanilerin Sasonlu komşularıyla olan ilişkileri oldukça kötüydü. Biri Kulp ve Batman, diğeri Meyyafarqin olmak üzere iki kola ayrılmışlardı.

12. Zırkan. Beyleri,¹⁸⁴ Şeref Han'a göre Zırki, Arapça'daki Ezrak'ın kısaltılmış şeklidir. Ailenin Suriyeli Arap bir tarikat mensubu alevi kökenli ceddî (öl. 516/1122¹⁸⁵) Artuklular devrinde Mardin'e geldi. Aile, önce Artuklular, sonra da Akkoyunlular ile evlilikler yoluyla akrabalık kurdu. Zırkilerin dört kolundan en önemlileri Tercil (Batman suyunun batısında) ve Atak idi. Diğer iki kolun adları ise Dêrzini (eski bir Hıristiyan manastırı Dêrêzir) ve Gırdıkan'dı. Diyarbekir ve Meyyafarqin arasında yaşayan Gırdıkanlar, bir Zırki reisi ile bir çingene kadının torunlarıydılar.

13. Kilis Hakimleri, burada hüküm süren sülale, kendilerinin Hakkari ve Amadiye sülaleleri ile akraba olduğuna inanıyordu. Ataları Mend (Menteşe), Eyyubilere hizmetlerde bulunmuş, onlar da kendisine Kusayr'ı (Antioch yakınlarında) vermişlerdi. Mend, Kusayr, Hama ve Maraş'ta yaşayan Yezidiler ile Cun ve Kilis'teki Kürtleri kendi yönetimi altına topladı. Memlûk Sultanları ile Selim I döneminde, Yezidiler arasında (Şeyh İzzeddin ile Mend ailesi) sürtüşmeler başladı. Bu gerilimli dönem Mend ailesi lehine sonuçlandıysa da, kuzey Suriyeli ailenin konumunun pek sağlam olduğu söylenemez.

184) Addai Scher tarafından öne sürülen yeni okunuş biçimi, JA'da (1910), s. 119-39).

185) Abu'l-Fakac, Mukhtasar, s. 379.

Grup C: Cezire ve Xoy Arası

14. Hakkari Hakimleri, Şeref Xan, Amadiye çevresinde yaşayan bu aşiretin asıl yurdunun yeri konusunda kesin bilgi vermemektedir. Zengi Atabeyleri tarafından kuzeye sürülen bu aşiretin emirleri kendilerinin Abbasiler'den geldiklerini ileri sürüyorlardı.

Şerefname'de adı geçen ilk Emir, İzeddin Şêr'dir (Mir Ezdin). Yezdan-Şêr adının Arapçalaştırılması olabilir. Bu emir 789/1387'de Van Kalesini Timur'a karşı savunmuştu. Ak Koyunlular devrinde Cezire'deki Dınbılı Aşireti, Hakkari topraklarına el koydu, ancak Diz'in Hristiyan halkı (Nesturiler) Mısır'dan sülalenin genç bir üyesini, Esededdin Zêrinçeng'i ("Altın Kollu") getirdiler. Yeniden kurulan sülale Şenbe (Şenbû) adını aldı.¹⁸⁶ I. İsmail döneminde Şenbû reisleri Bay Kale-sinde (Şamdinan) yaşarlardı. Ailenin bir üyesi de Westan'da (Van'ın güneybatısında) hüküm sürdü. Westan'ın batısındaki Kawaş (Gevaş) *Nahiyesi*'nin mülkiyetiyse Hakkarilerle Rojkanlar arasında sürtüşmelere neden oldu. Hakkari hakimiyeti kuzeyde Elbak'a kadar uzandı. Osmanlılar, Bohtanlı Bedirxan Bey'in ayaklanmasından hemen sonra sülalenin son temsilcisi olan Nurullah Bey'in tüm mülkiyetini elinden aldılar. 1845'te de Halime Hanım Başkale'yi Türklere teslim etti. Hala varlığını sürdüren Pinyaniş Aşireti¹⁸⁷ Hakkari yakınlarında yaşamaktadır.

15. Mahmudi Beyleri: toprakları Hakkari'nin kuzeyinde, Van ve Ercek göllerini besleyen nehirlerin çevresindedir. Merwani ya da Bohtanlı Abbasiler soyundan gelen Mahmudi

186) M. Garzoni, *Grammatica della lingua kurda* "Kürt dilinin grameri", Roma 1787, 4. Sciambo.

187) A.g.e., I, s. 97, 100.

yöneticileri önceleri Yezidi idiler.¹⁸⁸ Buraya Karakoyunlular devrinde yerleştiler, kısa süre sonra da Hakkariler ve Dınbililerle çatıştılar.

16. Dınbili Beyleri: Bohtanlı bir aşirettir.¹⁸⁹ Daha sonra Azerbaycan'a gelen Dınbililer, burada Xoy'un (bugün Zurawa) kuzeybatısındaki Sekmenabad'ı (Sökmenabad) tımar olarak aldılar. Akkoyunlular devrinde Bay Kalesini (Şemdinan'da) ve Hakkari'nin bir kısmını ele geçirdiler.¹⁹⁰ Şah Tahmasp Sekmenabad *ocağına* Xoy'u ekledi. Kanuni Süleyman devrindeyse Kotur ve Bargiri'yi aldılar. Daha sonra Abagha, Süleyman-Saray ve Çaldıran'ı da topraklarına kattılar. Zeynel-Abidin Şirwani, Bustan el-Siyaha'sında (19.yy başı), Tüm Dınbililerin Şii olduğunu¹⁹¹ ve Türkçe konuştuklarını söyler(!).

17. Bıradost Hakimleri: yönetici aile Goran ya da Hısnweyh soyundan geliyordu. Toprakları, Urmiye'nin batısında yer alıyordu. Bir kol Somay'da, diğer bir kol ise Tergewer ve Kala Dawud'da hüküm sürüyordu. Bu aşiretten geriye kalanlar günümüzde Şamdinan'ın güneyinde, Rubar-i Bıradost Nehrinin kıyısında yaşamaktadırlar (Büyük Zap'ın kolu olan bu nehrin kaynağı Uşnu'nun batısındadır).

18. Istuni Beyleri, el yazmalarında Istuniler'e ait bölümler eksiktir, ancak bunların Şemdinan'ın ilk sülalesi oldukları sanılmaktadır. Istuni'in merkezi Harkik nahiyesinde idi.

19. Zerza Beyleri: Bu isme kitabın önsözünde rastlanmaktadır, ancak asıl metinde Zerzalar'la ilgili bölümler kaybolmuştur.

20. Terza Beyleri: Elyazmalarında bu aşiretle ilgili bölüm de kayıptır ve aşiret hakkında hiçbir şey bilinmemektedir.

188) *Şerefname*, I, s. 307.

189) *a.g.e.*, I, s. 118, 310; *Dınbili Bost.* uzun süre Yezidi kaldılar.

190) *a.g.e.*, I, s. 193.

191) *a.g.e.*, I, s. 312.

Grup D: Hakkari'nin Güneyi

21. *Amadiye (İmadiye) Hakimleri*: Amadiye Imadeddin Zengi (521-41/1127-46) devrinde eski bir kalenin yerine inşa edilmiştir. *Şerefname*'de adı geçen Bahdinan Sülalesi, bu topraklara Zengilerin ortadan kalkmasından sonra (7-8/13-14 yy) yerleşebilmiştir. Amadiye reisleri, kendilerini dini faaliyetlere adanmaları ile tanınırlardı. *Şerefname*'de bunların isimleri Timur devrinde geçmektedir. Daha sonra, İsmail I döneminde, Bahdinanlar, Sindi ve Sılêmanilerin yaşadığı ve bir zamanlar (adı Vilayet-i Sindiyân) bağımsız olan Zaxo'yu istila ettiler. Böylece Musul'un kuzeyindeki dağlık arazinin tamamı (Gara Dağı vb.) Bahdinan tımarına dahil oldu.

22. *Tasni (Dasini) Beyleri*: Bu önemli Yezidi Aşireti ile ilgili bölüm el yazmaları arasında bulunamamıştır, ancak kitabın diğer bölümleri Tasniler hakkında çeşitli bilgileri içermektedir. Buna göre, Amadiye Emirleri Dohuk'u *Sancak-i Tasniden* almışlardı¹⁹² ve 941/1534'te Sultan Selim I, Erbil Sancağı'nı ve tüm Sohran Vilayeti'ni Yezidi Reisi Hüseyin Bey Dasini'ye vermiştir. Bu durum Tasniler ile Sohranlar arasında kanlı savaflara neden olmuş,¹⁹³ Sohranlılar kendilerine ait olan toprakları aldıktan bir süre sonra Hüseyin Bey İstanbul'da idam edilmiştir.

23. *Sohran Emirleri*: Bağdatlı Arap Çoban Kelos'un (Kewlos) soyundan gelirler. Kendisi Ewan Nahiyesi'ndeki (Sohran Bölgesi'nde) Hewdeyan Köyüne iltica etmişti. Oğlu, Balaan Emiri (Rawandûz'in doğusunda) ilan edildi ve Ewan Kalesi'ni ele geçirdi. Sohran'ın merkezi güzel binalarıyla ünlü¹⁹⁴ Harir'di (Büyük Zap'ın bir kolu üzerinde, Rawandûz'in

192) a.g.e., I, s. 109.

193) a.g.e., I, s. 274-7.

194) Rich, Narrative, of a residence in Koordistan, I, s. 157.

aşağısında). Sohran 1005/1596-7 dolaylarında güçlü bir aşiretti, ancak uğradığı saldırılar sonucu eski üstünlüğünü Baban Aşiretine kaptırdı.¹⁹⁵

24. Baban Emirleri: Birbirini takip eden birçok sülale bu isimle tanınmaktadır. En önemli tımarı Küçük Zap'ın güneyinde bulunuyordu ve başkenti Şehrbazar'dı, fakat 1199/1784'te Süleymaniye'yi başkent yaptılar.

25. Mëkri Hakimleri: Urmiye Gölü'nün güneyinde yaşayan bu aşiret, Baban Aşireti'nden koparak oluşmuştur.

26. Bane Beyleri: İhtiyareddin şefleri, kendi istekleriyle (*İhtiyar*) islam dinini seçtiklerinden bu adı taşıyorlardı.

27. Erdalan Hakimleri:¹⁹⁶ Ahmed bin Mervan'ın torunlarından olan Diyarbekir Hükümdarlarının çocuklarından ve soylarındandırılar. Baba Erdalan adında bir kişi, bir süre Goran Aşireti arasında kalmış; Cengiz Devleti döneminin sonlarında Şehrizar Vilayetini istila etmiştir.

28. Gelbaği Beyleri¹⁹⁷ Reisleri Türk Ustaclu Aşireti'nden Abbas Ağa'ydı. Erdalan Hükümdarı Beyke Bey Abbas'a, önce (900-42/1495-1535) Mıriwan Nahiyesi'nde sulak bir araziyi Abbas Ağa'ya verdi. Sonra da Kalhur'a bağlı olan Bilawer'e yerleşti. Taraftarları birçok değişik aşiretten geliyordu. Şah Tahmasp, Abbas'ın Bilawer ve "oniki oymak" üzerindeki hakimiyetini onayladı.

Daha sonra Ali Han Gelbaği, Osmanlı Sultanından Kerend, Şêxan, Çekıran, Xırxıre, Tirezend vb.'den oluşan sancağı, Yar Allah ise Erkele, Rengerojan ve Sihbanan tımarını aldı.

29. Kalhûr (Kalhurr) Hakimleri: Reislerinin, Pers Destanında karşımıza çıkan Keyo'nun oğlu Goderz soyundan geldiği söylenir. Kelhûr Aşireti'nin adı Goran'dır, fakat bazı el-

195) a.g.e., s. 1, 57.

196) Şerefname, I, s. 99, 100.

197) a.g.e., II, ekl. 36-45; eklerin tarihi 1092/1681.

yazmalarında “Kalhûr ve Goran” denildiği görülür.¹⁹⁸ Kalhûr’un üç kolu vardı: Pılınan, Derteng ve Mahideşt.

Darna ve Derteng reislerinin toprakları eski Hulwan ile çakışyordu.¹⁹⁹ Yaklaşık 1005/1596-7’de Kubad Bey’in toprakları Dinawar ve Bilawar’dan Bağdat’a kadar uzanıyordu. Murwari geçidinin güneyindeki Bilawar ve Mahideşt, Kalhûrların üçüncü kolunun ocağını oluşturuyordu. Mahideşt kolu göçebeydi. Reşideddin tarafından verilen bilgilerin kıtlığını ne deni bu olsa gerek. Günümüzde Goran eski ocağını muhafaza etmekte, Kalhûr Aşireti’yse Bağdat-Kirmanşah yolunun güney kesimini elinde tutmaktadır.

Grup E: İran Kürtleri

Şerefname’de *Ekrad-i İran*’a ayrılan kısmın planı çok net değildir. Kitabın yazarı Türk-Pers sınırının henüz kesinleşmediği bir dönemde yaşıyordu.

İran’da’da belli başlı üç aşiret bulunmaktaydı: Siyah Mansur, Çegni (Çigani) ve Zengine. Bu aşiretlerin adlarının Loristan’da “Goran ve Erdalan”dan gelen üç kardeşin adlarından kaynaklandığı sanılır. Bu üç büyük ve diğer irili ufaklı aşiretlerin yanı sıra Karabağ’da yirmi dört (Transkafkasya’daki bu aşiretlere bağlı 3.000 erkek tek bir yöneticiye bağlıydı) aşiret, Horasan’da ise daha az önemdeki Kêl (Gil) Aşireti yaşıyordu.

Siyah Mansur Aşireti: Şah Tahmasp devrinde reisler, İran’daki tüm Kürtlerin (24’ten fazla aşiret) *Emir el-Umara*’sı oldu.

Çegniler: Bu aşiret’in bir kısmı Gürcistan’a göçtü.

Zangana (Zengine) Beyleri: Bunların Irak ve Horasan’da ayrıcalıklı bir yeri vardı.

198) a.g.e., II, ek 6.

199) a.g.e., I, s. 319.

Şeref Xan'ın tanımladığı şekliyle, özerk bir dizi Kürt Emirliği'nden oluşan "Büyük Kürdistan", Osmanlı yönetiminin Diyarbekir ve Van Sancakları'na girmesiyle küçülmeye başladı. 1049/1639 antlaşması Perslerin batıya genişlemesini önlediği gibi, Osmanlılar da Safeviler döneminde İran'ın batı illerini ve Trânskafkasya'yı topraklarına kattılar.²⁰⁰ Bu suretle tüm Kürtler fiilen Osmanlı hakimiyeti altında birleşmiş oldular. Artık Pers tehlikesi de ortadan kalkınca Türkler sistemli bir merkezileştirme faaliyetine giriştiler.

1048/1638'de Diyarbekir'a vali atanan Melik Ahmet Paşa, daha IV. Murat devrinde Sincar'daki Yezidilere karşı sefere çıktı. Ardından 1065/1655'te Van'a nakledilen Melik Ahmet bölgedeki tüm Kürtleri hakimiyeti altına aldı.

1076/1666'da bir Kürt *şeyhinin* oğlu kendini *Mehdi* ilan etti. Ancak Musul ve Amadiye beylerince yakalandı. Olay Sultan Mehmet IV'ün bu sözde *Mehdi*'yi affedip özel hizmetkarları arasına almasıyla kapandı.²⁰¹ Gücsüz bir hükümdar olan Şah Hüseyin döneminde Iraklı Kürtler 1131/1719'da Hemedan'ı kuşattılar ve başkente kadar olan bölgeyi tahrip ettiler. 1134/1722'de, Şah Tahmasp II'nin emri üzerine, Kürt reislerinden Fandun (Feridun), Afganların işgalinde bulunan İsfahan'ı geri almak için harekete geçti. Ancak bu hareket Ermeni yerleşimlerine yapılan bir hücumdan ibaret kaldı. Afganlar, Fandun'u geri püskürttüler. Ülkesine dönen Fandun, Osmanlılar'ın tarafına geçti.²⁰² Şans Safevilere sırtını dönmüş; Abbas

200) von Hammer, GOR2, IV, s. 235.

201) A.g.e., III, s. 589.

202) Hanway, A Historical account of the British trade, (İngiliz ticaretinin tarihsel muhasebesi), Londra 1753, III.

Kuli Han Erdalan bile Hasan Paşa'ya boyun eğmişti.²⁰³ Ca-
wanrud, Darna , Caf ve Harsin reisleriyle *sipahsalar* Ali Mar-
dan Baxtiyari (Feyli) de onu takip ettiler.²⁰⁴

Afganlar

İsfahan'da kısa süren ancak birçok kanlı olaya sahne olan
Afgan döneminde Eşref, (1138/1726'daki Ancidan savaşın-
da) Osmanlıları yendi. Türklerin bu yenilgisine, kendi safla-
rında Bebei Süleymanoğlu (Süleyman Baban) komutasında
çarpişan 20.000 Kürd'ün, Eşref'in vaadlerinin etkisiyle Afgan
Ordusu'na geçmeleri sebep oldu. Ancak Eşref'in bu başarısı
geçici oldu. Ertesi yıl, 1140/1727'de kendi hükümrancılık hak-
larından vazgeçip, Kürd ve Lor nahiyeleri de dahil olmak üze-
re tüm Batı İran'ı Türklere bırakmak zorunda kaldı.

Nadir Şah

Sultan III. Ahmet'in saltanatının sonlarına doğru kuvvet
dengeleri yeniden değişmeye başladı. 1144/1732 antlaşması-
yla, Persler kaybetmiş oldukları batı eyaletlerini yeniden ka-
zandılar ve Nadir Şah Osmanlı topraklarını istila edip Bağdat
kapılarına dayandı. Bunu takip eden bir yıl boyunca Osman-
lılar, Nadir Şah'ın ilerleyişine Kürt birlikleriyle engel olmaya
çalıştılsa da, başarılı olamadılar. 1146/1733'te Musul'da
topladığı Kürtlerle yardıma gelen Topal Osman Paşa, Nadir
Şah'ı yendi. Bunun üzerine Kafkasya'ya yönelen Nadir, 1147/
1734'te Tiflis'i aldı. Burada 6.000 Kürt'ten oluşan bir garni-
zon bulunuyordu. 1149/1736 antlaşmasıyla, 1049/1639'dan

203) von Hammer, IV, s. 211, krş. RMM, XLIX, s. 87.

204) A.g.e., IV, s. 227.

önceki sınırlara geri dönüldü. 1743'te Nadir bir kez daha Osmanlı topraklarını ele geçirdi, ancak Arap ve Kürt yardımlarına rağmen Sinna'ya kadar püskürtüldü ve burada kesin bir yenilgiye uğradı.²⁰⁵

Nadir Şah'ın Topal Osman Paşa ile yaptığı savaşları konu alan Gorani lehçesinde bir destan bulunmakla beraber, kendisi Kürtler arasında pek ün kazanmamıştır. Erdalan Aşiretinin başına Subhan Werdi Han yerine kardeşini getirmesi ayaklanmalara neden oldu²⁰⁶ 1137/1727'de, Türkmenlerin bir isyanı sırasında, Horasan Kürtleri (Çemişgezek ve Karaçorlu) Nadir Şah'a yardım etmeyi kabul etmeyince, o da bunları Meşhed'e sürdü. Nadir Şah 1160/1747'de Horasan'daki Kürt ayaklanmasını bastırmaya giderken katledildi.²⁰⁷ Kürtler (Dınbılı vb.), Nadir Şah'ın ölümünden sonra başlayan ayaklanmalara katıldılar, ancak Osmanlı Devleti bu ayaklanmalara müdahale etmemeyi yeğledi.

Zend Sülalesi

Nadir Şah'ın ölümünden sonra ülkenin büyük bir kısmını Kerim Han Zend yönetti. Kerim Han, Pers ülkesinin başına geçmiş en iyi yöneticilerden biridir. Zend ikinci dereceden bir Kürt aşiretiydi.²⁰⁸ Hemedan ile Malayir arasında, önceden İghar denilen bölgede yaşıyorlardı. Nadir Şah döneminde Horasan'a göç etmek zorunda kalmışlar, onun ölümünden sonraya yurtlarına geri dönmüşlerdir.²⁰⁹ Lutfi Ali Han'ın 1209/1794'teki ölümüyle Zend Sülalesi son buldu. Zend Aşireti, sü-

205) A.g.e., IV, s. 317, 398-9.

206) RMM, XLIX, s. 88.

207) Jones, Histoire de Nadir, (), Londra 1770, 118-20.

208) Şerefname, I, 323.

209) Tarih-i Zendiyya, ed. Beer, s. XI, XVIII.

lalenin devamını sağlayabilecek güçte değildi, fakat Kerim Han tıpkı ataları gibi Kürdistan'dan Şiraz'a birçok Kürt aşireti getirmişti.²¹⁰

Kacarlar

Ağa Muhammad Şah Kacar 1211/1797'de ölünce, Sadık Han Şakaki, saltanatı ele geçirme sevdasına düştü.²¹¹ 1221/1805'te Persler müdahale edip Süleymaniyeli Abdulrahman Paşa'ya destek verdiler.²¹² 1236/1821'de Haydaran ve Sipkan Kürt aşiretlerinin çıkardıkları karışıklıklar sonucu Persler, Bitlis ve Muş'a kadar olan Osmanlı topraklarını istila ettiler. Aynı zamanda Kirmanşah yolu üzerinden Bağdat yakınlarındaki Şeraban'a kadar ilerlediler. 1238/1823'te imzalanan barış antlaşmasıyla 1049/1639'daki sınırlara geri dönüldü, ancak Persler Kürtlerin yaşadığı Zohab'dan geri çekilmek istemediler. Ayrıca Süleymaniye meselesi de belirsiz kalmıştı. 1842'de yeni bir savaş başlamak üzereyken, Rusya ve İngiltere'nin araya girmesiyle 1246/1847'de Erzurum'da antlaşma imzalandı. Bu antlaşma şartlarına göre Zohab ikiye bölünecek, İran ise Osmanlılar lehine Süleymaniye üzerindeki tüm iddialarından vazgeçecekti. 1848-52 arasında dört ülke temsilcilerinin sınırda yaptıkları incelemeler, Osmanlı delegesi Derviş Paşa'nın tavrı yüzünden sonuçsuz kaldı. Derviş Paşa Kotur Nahiyesi'ni zaptetmekle kalmadı, gizli günlüğünde²¹³

210) Ahmadawand, RMM, XXXVIII; Şiraz'da belli bir mahallede yaşayan Koruniler, O. Mann, Die Tajik Mundarten de. Provinz Fars (), Berlin 1909, s. XXIX.

211) The dynastiy of the Kajars (Kacar Sülalesi), çev. Sir Harford Jones Brydges, Londra 1833, s. 20, 27, 32, 37, 50, 78, 106; R.G. Watson, A History of Persia (Persia Tarihi), Londra 1866, s. 107, 115, 125.

212) Rich, Narrative, I, 384; Watson, op. cit., 155 ve O. Mann'ın derlediği no. XVI Mükri Kürt şarkısı.

213) İstanbul'da 1286/1869 ve 1321/1903'te yayımlandı.

Urmiye Gölü'nün güneyindeki ve batısındaki tüm Kürt nahiyelerinin Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu savundu.

11. XIX. Yüzyılda Türkiye

1826'da Sivas Valisi Reşid Mehmet Paşa Kürtleri zayıf düşürmek ve Kürdistan'a Türk valiler atamakla görevlendirildi. 1830'da birçok yerde büyük bir Kürt isyanı başladı. Bu isyanın liderleri Bedirxan ve Said Bey, İsmail Bey ve Rewandûzlu Mir Muhammed Paşa'ydı. 1820'de (1830) bağımsızlığını ilan eden Mir Muhammed Paşa, Xoşnav Aşireti'ne saldırdı; 1831'de Erbil, Altun Köprü, Koy-Sancak ve Raniya'yı ele geçirdi. Bir yıl sonra hakimiyetini Musul'a doğru genişletti; Alkoş'ta 172 Hristiyan öldürdü. Daha sonra Akra, Zibar ve Amadiye'yı aldı. 1833'te Rewandûz birlikleri Zaxo ve Cezire'ye doğru ilerleyip Bedirxan'ın buralarda iktidara geçmesine yardım ettiler. Birçok defa Yezidiler şiddetle cezalandırıldılar. Reisleri Ali, İslam dinine geçmeyi reddettiği için idam edildi²¹⁴ ve Koyuncuk Tepesi'nde birçok Yezidi katledildi. 1835'te Bağdat, Musul ve Sivas'tan Reşid Mehmet Paşa'ya yardım için Osmanlı Birlikleri gönderildi. 1836'da Rewandûz Miri hileyle tutsak edildi. isyanlar ve bastırma hareketleri daha yıllarca sürdü.²¹⁵

Osmanlı ordularının Nizip'te Mısırlılara yenilmesi (1839), Kürdistan'da yeni kargaşalıklara yol açtı. 1843'te Hakkarili Nurullah Bey'in ve Cezireli Bedirxan'ın isyanları başladı. Nurullah Bey'in baskıları artınca, Hakkari'deki Nesturiler durumu Musul'a şikayet ettiler. Bunun üzerine Nurullah Bey, Berwari'deki Nesturi nahiyesini yerle bir etti. Bu tür saldırılar

214) Bu olayı anan halk şarkısı, JA (1910) s. 134-6.

215) Poujoulat. Voyages, I, 373; Moltke, Briefe, Berlin 1841, 259-84.

yıllarca devam etti ve ölü sayısı 10.000'i buldu. Olayların son bulması için tüm büyük devletler İstanbul'a elçiler yolladılar. 1847'de Osman Paşa komutasındaki büyük bir kuvvet Kürtler'e karşı harekete geçti. Birçok çarpışma sonucu bozguna uğratılan Bedirxan ve Nurullah Bey teslim olup Kürdistan'dan sürüldüler.²¹⁶

Rus-Türk Savaşları

1804-5'te Ruslar'ın Kürtler ile temasa geçmelerinin etkileri kısa sürede hissedilmeye başlandı. 1828-9, 1853-8 ve 1877-8'deki Türk-Rus Savaşları'nın etkisi Kürdistan'a kadar uzanıyordu.²¹⁷ Daha 1829'da Ruslar savaşta bir Kürt alayını kullanmışlardı. Hristiyanlar'ın kendi ülkelerini terketmeleri üzerine Kürtler savaştan sonra kuzeye ve batıya doğru yayılmaya başladılar. Kırım savaşında Ruslar iki Kürt Alayı oluşturdular. Diğer taraftan, Türk kuvvetleri kuzeye doğru harekete geçince, Bedirxan'ın yeğeni ve rakibi olan Yezdan Şêr, Bohtan'da büyük bir ayaklanma başlattı.*

1877-8 Harbi'nden hemen sonra Bahdinan ve Bohtan'daki Hakkari Kürtleri ayaklandı. Bu ayaklanmanın başında Bedirxan'ın oğulları bulunuyordu. Bunu Nakşibendi Tarikatı Şeyhi

216) Sir H. Layard, *Nineveh*, VII; *Revue de l'Orient chretien* (1900) V, s. 649-53; Addai Scher, *JA'da* (1910), loc. cit.; Kürt-Nesturi ilişkileri için bkz: A. Grant, *The Nestorians (Nasturiler)*, New York 1841; G. P. Badger, *The Nestorians*, Londra 1852; J. Perkins, *A residence of 8 years in Persia among the Nestorian Christians* (Persia'da Nasturiler arasında 8 yıl), New York 1852; C. Sandreczki, *Reise nach Mosul und durch Kurdistan und Urumia* (), Stuttgart 1857; Riley, *Christians and kurds* (Hristiyanlar ve Kürtler), *The Contemporary Review*'da (Eylül 1889); F. N. Heazell ve J. Margoliouth, *Kurds and Christians*, Londra 1913; W. A. ve E.T.A.W. Wigram, *The Cradle of mankind* (İnsanlığın Beşiği), Londra 1914; W. W. Rockwell, *The pitiful plight of the Assyrian Christians in Persia and Kurdistan* (Süryanilerin Persia ve Kürdistan'daki acınacak durumları), New York 1916; H. C. Luke, *Mosul and its minorities* (Musul ve azınlıkları), Londra 1925.

217) Averianov, *Kurdi ve voinakh Rossii*, Tiflis 1900.

Ubeydullah'ın isyanı izledi. Kürtler 1880'de İran'ın Urmiye, Savuc Bulak, Miyandoab ve Maraga kesimlerini tahrip ettiler ve Tebriz'e korkulu anlar yaşattılar. Bu savaşlarda birçok Şii öldürdüler. Ruslar, Aras sınırını korumak için, buraya birlik gönderdiler. İran, aralarında Maku Süvarileri de olmak üzere birçok birliği seferberlik altına aldı. Henüz savaştan yeni çıkmış olan Osmanlı Devleti işlerin karışmasını önlemeye çalışıyordu. Şeyh, sonunda Şemdinan'a döndü. Buradan İstanbul'a gönderildi. Ancak kısa bir süre sonra kaçarak, Kafkasya üzerinden yeniden Şemdinan'a gitti; yeniden yakalandı ve Mekke'de 1883'te öldü.

Hamidiye Alayları

1878'den sonra Osmanlı Devleti'nin zayıf düşmesi, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin Ermenilere reform, Kürt ve Çerkezlerle de güvenlik vaadetmesi; Osmanlıların tüm reform hareketlerine karşı takındığı sert tavır ve 1885'ten itibaren devrimci Ermeni hareketinin Rusya, İsviçre ve Londra'da gelişim göstermesi bu döneme kadar oldukça barışçı bir ortamda gelişen Kürt-Ermeni ilişkilerinin bozulmasına neden oldu. Bu devre kadar Ermeniler, genellikle feodal Kürt Beylerinin yönetimi altında yaşamışlardı. 1891'e doğru Anadolu'da reformları hayata geçirmek üzere atanan Zeki Paşa, Rus Kazaklarınıninkine benzer Kürt birlikleri oluşturmayı düşündü. Bundan amaç, Kürtleri eğitmek ve onları Osmanlı Devleti'ne bağlamaktı. Ancak bu tasarı yeterli bulunmayıp oluşturulan *Hamidiye Alayları* sürekli orduya dönüştürülmüştür (hafif süvari). *Hamidiye Alayları*'nın oluşturulması ve Kürtlere verilen rol, birçok karışıklığa yol açtı. Bu durum aşiretler arasında kanlı çarpışmalara bile neden oldu.

Ermeni-Kürt İlişkileri

Aynı zamanda Ermeniler ile Kürtler arasındaki ilişkiler (Avrupalı bir diplomatın deyimiyle “aynı havayı ve suyu paylaşan iki kardeş”) kötüleşti. 1894 yazında, Sason’da kanlı mücadeleler oldu ve Ermenilerin yaşadığı beş köyle Talori (Dalvorix) nahiyesi tahrip edildi. Sason olayları, Ermeni ayaklanmalarının başlangıcı oldu. Bu ayaklanmalardan her biri kanlı bir şekilde ve Kürtlerin de katılımıyla bastırıldı. Bu arada 1895’te, Hakkari Kürtleri arasında, çabuk bastırılan bir isyan girişimi oldu. Bu hareket Hristiyanlara karşı değildi. Yirminci yüzyılın başlangıcından I. Dünya Savaşı’na kadar olan sürede Kürt-Ermeni ilişkileri sakin geçti.²¹⁸

KAYNAKÇA

Bu sorun için bkz. Abovian, Kurdi, Kavkaz gazetesinde, Tiflis 1848, no.46, 47, 49, 50, 51 (burada “Ermeni edebiyatının babası” Kürt tipinin sempatik bir betimlemesini yapıyor); Creagh, *Armenians Koords and Turks* (Ermeniler, Kürtler ve Türkler), Londra 1880; A.S. Zelenoy, *Zapiska ka karte raspre-deleniya armiansk, naseleniya*, Zapis. Kavkas. Otd. Geogr. Obshc.’ta (Tiflis 1895), XVIII; A. Vambéry, *Armenier u. Kurden*, (), Deutsche Rundschau’da (1890), LXXXVI, 216-31; Rohrbach, *Armenier u. Kurden*, Verhand. d. Gesell. Erdkunde (Berlin 1900), 128-33; Baron L. de Contenson, *Chretiens et musulmans, voyages et etudes* (Hristiyanlar ve Müslümanlar, geziler ve incelemeler, Paris 1901; H. B. Lynch, *Armenia, passim*; Mayevski, *Opisaniye Vanskago i Bitlis vilayetov*, Tiflis 1904 (Yetkili çalışma); N. Y. Marr, Yeshçe o slove “çelebi”, ZVOIRAO’da, XX (1910); zarzecki (Van’da Fransa konsolosu), *La question kurdo-armenienne* (Kürt-Ermeni sorunu), La Revue de Paris’de, 15 Nisan 1914 ve “*Livres Jaunes*”, “*Blue books*” ve Ruslar’ın “*Orange book*’unda, 1914’te yayımlanan diplomatik yazışmalar.

218) M. Wiedemann, *Ibrahim Pascha's Glück und Ende* (İbrahim Paşa’nın ve Sonu) Asien’de, VIII, 1909, s. 34-7, 52-4 ve Sir Mark Sykes, *The caliph's last heritage* (Halifenin son mirası), s. 317-27.

XX. Yüzyıl

XX. Yüzyılın Başlangıcı: Kürt hareketinin bilinen merkezleri dışında yeni bir sima olarak İbrahim Paşa bin Mahmud bin Timawi bin Eyyub ortaya çıktı. Viranşehir'deki (Diyarbakır ile Halep arasında) Milli (Milan) Aşireti'nin Reisi olan bu kişi, 1908 anayasası ilan edildiğinde, açıkça isyan ederek Abdulaziz Dağları'na çekildi ve orada öldürüldü.²¹⁹

Türk-İran sınırı meselesi yeniden alevlenince, Kürtler arasında kıpırdanmalar başladı. Rusya'nın Uzakdoğu'daki başarısızlığından sonra (Rus-Japon Savaşı), Osmanlılar 1905'te Kürtlerin yaşadığı anlaşmazlık konusu olan Urmiye ve Savuc-Bulak'ı istila ettiler. Böylece Kürtler birçok karmaşık siyasi olayın içine çekilmiş oldular. Türk istilasını ancak Balkan Harbi'nin başlangıcında (Ekim 1912) sona erdi; yerini Hoy ve Urmiye bölgesine gönderilen Rus birliklerine bıraktı. Soylu Kürt ailelerinin genç üyeleri Rusya'ya seyahatler yaptılar. 17 Kasım 1913'te, I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce, İstanbul'da bir sınır düzenlemesi protokolü imzalandı. Türkiye, İran, İngiltere ve Rusya'dan oluşan bir komisyon, tartışmalı bölgelerdeki sınırları yeniden düzenleyerek 19. yüzyılın başlangıcındaki *status quoyu* yeniden sağladı.²²⁰

1914-18 Savaşı: Savaşın seyri içinde Kürtler iki ateş arasında kaldılar.²²¹

1917-18'den Sonra: Olaylar büyük değişim göstermeye başladı. Her tarafta Kürt komiteleri kurulmaya başlandı²²² Şe-

219) Minorsky, *Turetsko-peridsk. razgraniçeniye*, İzvestia Russ Geogr. Obşç.'ta, Petrograd, LII (1916), s. 351-92.

220) İsmail Ağa Simko'nun faaliyetleri için bkz. Şakkak maddesi Müttefiklerin Kürdistan hakkındaki planları için *Razdel Aziatskoi Turtsii*, Moskova 1924, s. 185-7, 225.

221) Driver, *Report on Kurdistan* (Kürdistan Raporu), Mount Carmel, Filistin 1919; bu yayın British Museum'dadır.

222) L'Asie française, no.175, 1919, s. 192-3.

rif Paşa, Kürtleri temsilen 22 Mart 1919 ve 1 Mart 1920'deki Paris Barış Konferanslarına katılıp, Kürt görüşlerini anlatan iki rapor ve Kürdistan'ı bir bütün olarak ele alan bir harita sundu.²²³ Aynı zamanda, Şerif Paşa ve Ermeni delegeler aralarında anlaşıp 20 Aralık 1919'da konferansa ortak bir bildiri sundular²²⁴ 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması, *Dört Vilayet*'ten (Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis) oluşan bir Ermenistan ve 62-64. maddelerle Fırat'ın doğusunda, Ermenistan'ın güneyinde, Türkiye'nin Suriye ve Mezopotamya sınırının kuzeyinde Kürtlerin çoğunlukta yaşadığı yörelere yerel özerklik sağlanmasını öngörüyordu. Eğer sözkonusu bölgelerdeki Kürtler, Milletler Cemiyeti'ne "bu bölgedeki Kürtlerin çoğunluğunun Türklerden bağımsız olmak istediğini kanıtlar ve Milletler Cemiyeti de bunların bağımsız yaşamaya ehliyetleri olduğuna hükmederse" Türkiye de bu tavsiyelere uymayı kabul edeceğini ve müttefik devletler de bu "Bağımsız Kürt Devleti'ne" Musul Vilayeti'nde oturan Kürtlerin de katılmasına itiraz etmeyeceklerini vaatmekteydiler. Daha sonra gelişen olaylar sonucunda Kürt meselesi, Musul Vilayeti'ndeki Kürtlerin mukadderatı ile sınırlı kaldı. Türk temsilcilerinin ileri sürdükleri iddiaya göre "Kürtler, Türklerden hiçbir şekilde farklı değildir ve ayrı diller konuşmakla birlikte, ırk, inanış ve adetler bakımından tek bir bütün teşkil etmektedirler".²²⁵ 16 Aralık 1925'te Milletler Cemiyeti'nin kararıyla, Musul Vilayeti, Irak'a verildi. Ancak, "ülkenin hükümet, adalet ve eğitim kurumlarına Kürt yöneticilerin tayin edilmesi ve tüm bu kurumlarda Kürt dilinin resmi dil olarak kullanılması" şart koşuldu.

223) Antlaşma metni *Peyami Sahah* gazetesinde, İstanbul, 24 Şubat 1920'de yayımlandı. krş. ayrıca *Le Temps*, Paris, 10 Mart 1920.

224) Lozan Konferansı'nda İsmet Paşa'nın 23 Ocak 1923 tarihli oturumdaki konuşmasından.

225) Gentizon, *L'insurrection kurde*, L Revue de Paris'te, 15 Ekim 1925.

Musul üzerine yapılan bu uzun pazarlıklar sırasında, Şeyh Saidê Nakşibendi'nin ayaklanması üzerine, Harput ve Diyarbakir'da büyük karışıklıklar çıktı. Şêx Said 16 Nisan 1925'te yakalandı ve Diyarbakir'da idam edildi. Musul sorununun çözülmesinden sonra, Ankara'daki Türk Hükümeti, Kürdistan'daki derebeylik ve aşiret ilişkilerini zayıflatıp ortadan kaldırmayı amaçlayan bir politikaya hız verdi.²²⁶

KAYNAKÇA

Genel hatlarıyla başlangıç noktaları yukarıda ortaya konulan Kürt tarihinin daha iyi bir biçimde yansıtılması için Arapça, Farsça, Türkçe, Aramice, Ermenice ve Gürcüce bilen birçok araştırmacıya ihtiyaç vardır. Bitlisli Hakim İdris'in oğlu Ebu'l Fazl'ın *Selimname*'si ve *Tarih-i alam-ara-i Abbasi* üzerinde derli toplu bir inceleme zengin bir hazine sunacaktır. Kürt tarihi üzerine temel bilgileri kuşkusuz *Şerefname* (1005-1596) bize sunmaktadır. Bunun metinleri Kürt tarihi Veliaminof-Zornov tarafından yayınlanmıştır. Çoğunlukla el yazmaları yazarın kendisi tarafından derlenmiştir. *Şerefname I* (Kürtlerin Tarihi) St. Petersburg, 1860; *Şerefname II* (I. ciltten ayrı bir metin, Türkiye ve İran'ın ve Osmanlı Hanedanlığı'nın başlangıcından 1005-1596'ya kadar) St. Petersburg, 1862. Bundan sonra yeni baskıları da yayımlanmıştır. M. A. Avni tarafından Kahire, 1931 ve M.A. Abbasi tarafından Tahran, 1343-1965; Arapça çevirileri birçok açıklama ve yorumlarıyla: M.J. Bendi Rojbeyani, Bağdat, 1372/1953; M.Ali Avni ve Yahya El-Haşşab, Kahire, 1958-62, cilt II, Rusça bir çevirisi E.İ. Vasileva, I, Moskov, 1967; F. Charmoy'un Fransızca çevirisi, *Chref-namah* ya da "*Fastes de la Nation Kurde*, II cilt ve dört bölüm, St. Petersburg, 1868-75. includes commentaries (including a translation of the relevant chapters in the *Djihan-numa* of Hadidji Khalifa), but is now in many respects out-of-date and lacks an index. Cf. also the works of H. Barb. *Über die Kurden Chronik von Scheref; Geschichtliche Skizze d. 33 verschiedenen kurdischen Fürstengeschlechter; Geschichte v. 5 kurden-Dynastien; Gesch. v. weiteren Kurden-Dynastien; Geschichte d. kurdischen Fürstenherrschaft in Bidlis*, which appeared respectively in SB Ak. Wien, X (1853), 258-76; XXII (1857), 3-28; XXVIII (1858), 3-54; XXXI (1859); XXXII (1859), 145-50. *The lost history of Kurdistan* by Muhammad Efendi Shahrazuri (d. 1073/1662 ak Leriha cf. *Tad*

226) cilt VII, no. 60, 30 August 1930.

- al- 'arūs, s.v. Kurd), had not come to light by 1927. *For the histories of the house of Ardalan*, cf. SINNA, where should be added the history (to 1254/1834) of Khusraw b. Muhammad b. Minūcihr, cf. E. Blochet, *Catalogue des manuscrits persans de la Bibl. Nationale*, i, 305, No. 498. On the risalat Ansab al-Akrad, belonging to the Asiatic Museum of Petrograd, cf. Romaskevich in *Melanges Asiatique*, new ser., Petrograd 1918, 392. The newspaper *Zar-i Kurmandji* (of Rawandiz) published in Kurdish a short history *Ghunca-yi Baharistan* (1926) and announced the early publication of the *Ta'rikh-i Kurdan* of Zayn al- 'Abidin Beg. General information on kurd history will be found in G. Campanile, *Storia della regione di Kurdistan e delle sette di religione ivi esistenti*, Naples 1818;
- E. Quatremere, *Notice sur le Masalik al-abşar*, in *notices et extraits*, XIII, 1838;
- C. Rich, *Narrative of a residence in Koordistan*, London 1836 (cf. Sulaymaniyya); Charmony, in the preface to his translation of the *Sharaf-nama*;
- P. Lerch, *Izsedovaniya ob iranskikh Kurdakh*, St. Petersburg 1856, I, 20-33;
- G. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten persischer Martyren*, Leipzig 1880;
- W. Tomaschek, *Sasun*, in *SB Ak. Wien* (1895), 133-4;
- M. Bittner, *Der Kurdengau Uschnuje*, in *ibid.*, 133;
- H. Rawlinson and A. Wilson in the *Encycl. Britannica*, 1911, XV, 949-51; Ad-dai Scher, *Episodes de l'histoire du Kurdistan*, in *JA*, XV (1910), 119-40=the events of 1202, 1508, 1510-12 (Djazira), 1523, 1689, 1712 ('Amadiya), 1820-36 (Rawandiz);
- E. B. Soane, *To Mesopotamia... in disguise*, London 1912, ch. XVI;
- V. Minorsky, *Kurdi*, St. Petersburg 1915;
- G. R. Driver, *Studies in Kurdish history*, in *BSOS*, II (1922), 491-513;
- V. Minorsky, *La domination des Dailamites*, in *Publ. Soc. Et. Ir. et Arts persans*, Paris 1932 (also in *Iranica*, twenty articles, Tehran 1964, 12-30); *idem*, *La Perse au XV s. entre la Turquie et Venise*, in *ibid.*, No. 3, Paris 1933;
- A. Sakisian, Abdel Khan, seigneur kurde de Bitlis au XVII s. et ses tresors, in *JA*, CCXXIX (1937), 253-70;
- A. Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, London 1948;
- M. Canard, *H' amdamides*, i, Algiers 1951;
- M. A. Zaki, *Ta'rikh al-duwal wa 'l-imarat al-kurdiyya fi 'l-'ahd al-islami*, Ar. tr. M. 'A. 'Awni, Cairo 1364/1945; Cl. Cahen, *Un traite d'armurerie compose pour Saladin*, in *BEO*, Damas, XII (1947-8), 1-163;
- V. Minorsky, *Studies in Caucasian history*. I. *New light on the Shaddadids of Ganja*. II. *The Shaddadids of Ani*. III. *Prehistory of Saladin*, London 1953; *idem*, *Thomas of Metsop' on the Timurid-Turkman wars*, in Prof. Muhammad Shafi volume, Lahore 1955, 145-70; *Mongol place-names in Mukri Kurdistan*, in *BSOAS* XIX (1957), 58-81; Cl. Cahen, *Contribution a l'his-*

- toire du Diyar-bakr au quatorzieme siecle, in JA (1955), 65-100; H. A. R. Gibb, *the armies of Saladin*, in *Studies on the civilization of Islam*, Boston 1966, 74-90; idem, *The achievement of Saladin*, in ibid., 91-107;
- M. S. Lazarev, *Kurdistan i Kurdskeya problema*, Moscow 1964; A. Khalfin, *Bor'ba za Kurdistan*, *Kurdskiy vopros v mezhdunarodnikh otnosheniyakli XIX veka*, Moscow 1963; Dzalile Dzalil, *Vosstanie Kurdiv 1880 goda*, Moscow 1966;
- N. Kh. Mahmudov, *The Kurdish people [in Armenian]*, Erivan 1959;
- M. M. 'Umar al- 'Abhasi, *Imarat Bahdinan al- 'abbasiyya fi Kurdistan al-wusta*, Baghdad 1972; S. H. Longrigg, *Four centuries of modern 'Iraq*, Oxford 1925.

Thomas BOİS

C. 1920'den Günümüze

I. Dünya Savaşı, Yakın ve Orta Doğu'da birçok siyasi ayaklanmaya yol açtı. Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün ve Irak gibi Arap Ülkeleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmışlardı. 1922'de Osmanlı Hanedanlığı yıkılmış, Ekim 1923'te cumhuriyet ilan edilmiş ve 3 Mart 1924'e de hilafet kaldırılmıştı. 26 Aralık 1925'te Milletler Cemiyeti aldığı bir kararla, Musul Vilayeti'ni Irak'a bağlamıştı. İran'da ise General Rıza Han, Kacar Hanedanlığı'nı yıkıp, yerine 23 Ekim 1925'te Pehlevi Hanedanlığı'nı kurmuştu. Sınırlardaki tüm bu yeni düzenlemeler Kürt Halkı için yeni sorunları da beraberinde getirmişti. Şimdiye kadar sadece iki devletin, Osmanlı ve Pers imparatorluklarının yönetimi altında yaşarlarken, bundan böyle beş ayrı devlete dağılmış olarak yaşayacaklardı: Türkiye, İran, Irak, önemli bir azınlık Suriye'de ve geri kalanı da Sovyetler Birliği'nin Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyetleri'nde.

KAYNAKÇA

- F. de Richemont, *Minorites du Proche-Orient, le probleme des Kurdes*, in *Rev. polit. et parlementaire*, CİXXV (1938);

- L. Rambout, *Les Kurdes et le droit. Des textes. Des faits*, Paris 1947; *Memo-randum sur la situation des Kurdes et leurs revendications presente a l'ONU*, Paris 1948;
- W.G. Elphinston, *The Kurdish question*, in *JRCAS*, XXXI/1 (1948), 38-51;
- B. Nikitine, *Les Kurdes, essai sociologique et historique*, Paris 1956;
- S.S. Gavan, *Kurdistan, divided nation of the Middle East*, London 1958;
- J. Joseph, *The Nestorians and their Muslim neighbours. A study of western influences on their relations*, Princeton 1961;
- J. Blau, *Le probleme kurde, essai sociologique et historique*, Brussels 1963;
- D.Kinnane, *The Kurds and Kurdistan*, London 1964;
- A.Ghassemlou, *Kurdistan and the Kurds*, Prague-London 1965;
- H.Arfa, *The Kurds, an historical and political study*, London 1966;
- I.C. Vanly, *Le Kurdistan irakien, etude de la revolution de 1961*, Neuchatel 1970 (Bibl., 390-414).

1. Türkiye

Türkiye’de, I. Dünya Savaşı’ndan sonra, Musul üzerinde yapılan pazarlıklar sürerken, Sevr Antlaşması (10 Ağustos 1920) ile gündeme gelen “Bağımsız Kürdistan” düşüncesinin, Lozan’da (24 Haziran 1923) ortadan kalktığını gören bazı Kürt milliyetçileri ayaklandılar. Piranlı Naşibendi Şeyhi Said, Elazığ-Bingöl ve Diyarbakir’daki ayaklanmanın önderliğini yaptı. Getizan’a göre Dinsel fanatizm, hilafete saygı gibi motifler ve Mustafa Kemal’e göre İngilizlerin de desteğiyle ayaklanan Şêx Said kısa bir süre sonra tutuklandı. Nisan-Haziran 1925’te İstiklal Mahkemeleri tarafından yargılanıp 53 isyancı ile birlikte Diyarbakir’da asıldılar. Mahkemeleri 20 Nisan’dan 28 Haziran 1341/1925’e kadar takip eden *Vakit* gazetesi, ayaklanmanın milliyetçi yönü üzerinde durdu. Ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanınca, Kürt liderler yurtdışına kaçtılar.

3 Ekim 1927’de tüm komite ve derneklerin katılımıyla *Hoybun* (Bağımsızlık) “*Ulusal Kürt Birliği*” kuruldu. Bitlisli İhsan Nuri Paşa birliğin başkanı seçildi ve sivil bir yönetim

kurulu oluşturuldu. Birliğin Eylül 1928’de Şeyhli Köprü’de yapılan toplantılarına, Türk Hükümeti’nin temsilcileri de katıldı ve harekete katılan Kürtler için genel af çıkartmaya söz verdiler ve uzlaşma oldu. Yönetici konumdaki birkaç Kürt katledildi. Bunun üzerine Ağrı Dağı (Ararat) İsyanı (1930-2) patlak verdi. İyi örgütlenmiş Kürt birlikleri, çevredeki bazı aşiretlerin de desteğini alarak bazı görünür başarılar elde ettilerse de, topçu ve hava birliklerini de alan modern donanımlı 45.000 kişilik Türk Ordusu’nun saldırıları karşısında gerilemek zorunda kaldılar. İkinci Enternasyonal, Zürih’teki oturumunda Kürt toplumunun çıkarlarını koruyan bir çözüm önerisi yayımladı.²²⁷ Sovyetler Birliği’nin o sırada, Kürtler hakkındaki tavrı konusundaysa farklı yorumlar vardır. Agabekof, Fransızca yayımlanan Anılar’ında (*Mémoires, 1930*) Kürtler arasındaki Sovyet faaliyetlerinden bahsetmekte ve bu faaliyetleri Tauris’ten G.P.U adına yöneten Minossian adlı bir şahıstan bahsetmektedir. M. A. Kondkarian ise²²⁸ Türklerin Rus Bolşevikleri ile tam bir destek ve dayanışma içinde olduklarını iddia etmektedirler. 1931-1934 arasında Menemen, Erzurum ve Diyarbakır’da bazı direnmeler oldu. Burhan Asaf Bey ise *Hakimiyet-i Milli* Gazetesinde yayımlanan bir dizi makalesinde Ermeni-Kürt entrikalarından bahsediyordu. Bu arada, 5 Mayıs 1932’de Kürtleri Anadolu’nun içlerine nakletmek amacıyla bir yasa çıkarıldı. Bu yasanın 1934 yazında Ankara’ya gelecek olan İran Şahı’nın ziyaretinden sonra yürürlüğe konması düşünülüyordu. Ancak bu arada, Türkiye’deki Kürt varlığı resmi olarak reddedilmekteydi. Doğu illerinde yaşayan insanlar bundan böyle “*Dağ Türkleri*” olarak adlandırılacaklardı.

227) *Dni*, 31 August 1930 (Paris’te yayınlanan Rusça gazete.

228) *Dagens Nyheter*, 16 November 1960; cf. C.E.K. Paris, no. 12,8.

Bu tür psikolojik yanlışlar ve asimilasyon politikaları 1937-8 yıllarında Zaza Kürtlerin yaşadığı dağlık Dersim bölgesinde yeni bir ayaklanmaya yol açtı. Bu ayaklanmanın başında Seyit Rıza bulunuyordu. Son derece sert bir şekilde bastırılan bu ayaklanma, Kürtler için büyük bir yıkım oldu. Seyit Rıza ve 10 arkadaşı 15 Kasım 1937'de Elazığ'da asıldıktan sonra, Türkler, Dersim'i haritadan sildiler ve yerine Tunceli İli'ni kurdular. Kürt kelimesi resmi lûgattan çıkarıldı ve bölge 1946'ya kadar sıkıyönetim kanunları ile yönetildi.

Bu tarihten sonra herhangi bir silahlı ayaklanma olmadı. Türkiye'nin tarafsız kaldığı II. Dünya Savaşı sırasında, Kürdistan da da sesizlik hüküm sürdü. Bunu, Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki yönetimin yumuşaması izledi. Ancak Kürt aydınları her zaman baskıya uğradılar. Bunlardan 49'u Aralık 1959'da tutuklandı ve bölücülükle yargılandılar. 27 Mayıs 1960'taki yönetim değişikliğinden sonra daha liberal bir anayasa hazırlandı. Bazı resmi açıklamalara rağmen²²⁹ bazı gazetelerde Kürdistan ile ilgili makaleler yayımlandı. Ve Kürtler Türk basınında boy göstermeyi başardılar; 1965-68 arasında Türkçe-Kürtçe gazeteler (*Dicle Fırat* ve *Deng*), Kürtçe Dilbilgisi kitabı, *Kürtçe-Türkçe Sözlük*, *Birina Reş* "Kara Yara" adlı bir oyun yayımlandı ve *Mem-û-Zin* adlı uzun bir destan günışığına çıktı. Ancak, bunlar kısa süre içerisinde yasaklanıyor, kitap ve gazetelere el konuyor, yayıncıları ve yazarları yargılanıyordu. Birkaç yıldan beri Irak Kürdistanı'nda sürmekte olan ayaklanmanın Türkiye'deki Kürtleri de etkilemesini önlemek amacıyla 25 Ocak 1967'de çıkarılan Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi 14 Şubat 1967 tarih ve 12.527 sayılı Resmi Gazete'de yayımlandı. Kararnamenin metni şöyledir:

229) (no.40, Nisan 1967, no.42, Haziran 1967 Vanlı'da anılmaktadır, *Kurdistan irakien* (Irak Kürdistanı), s. 298-300).

“Kürt dilindeki her türlü yayın, plak ve kasetin yurda sokulması ve dağıtılması yasak ve kanun dışıdır”. Milliyetçi *Ötüken* dergisinde Kürtler aleyhine yazılar yazıldı.²³⁰ Bunun üzerine 19 ildeki Kürt Öğrenciler harekete geçip, alınan kararların Anayasa’nın 12., Lozan Antlaşması’nın (1923) 37. ve 44. maddelerine aykırı olduklarını duyurdular. Nisan 1970’te Silvan ve Diyarbakir’da vahşice yürütülen askeri operasyonlarda çok sayıda Kürt öğrenci suçlandı ve gözaltına alındı.²³¹ TİP’in Eski Genel Başkanı M. Ali Aybar parlamentoda konu hakkında soru önergesi verdi ve çok uzun bir konuşma yaptı (24 Temmuz 1970). TİP’in 29-31 Ekim 1970’teki Dördüncü Kongresi’nde Kürtlerin Türkiye’de varolma haklarına dair bir karar alındı.²³² Türkiye’deki Kürt meselesinin çözümünde, olayın politik ve etnik yönünden başka, ekonomik ve sosyal yönünde önemli bir rol oynayacağı görüldü.²³³

KAYNAKÇA

- Dr. Ş. Sekban, *Kürdler Türkler’den Ne İstiyorlar*, Cairo 1923; age, *La question kurde. Des problemes des minorites*, Paris 1933;
P. Gentizon, *L’insurrection kurde*, in Rev. de Paris, 15 October 1925; age, *Mustapha Kemal on l’Orient en marche*, Paris 1929;
H. C. Armstrong, *Mustafa Kemal, an intimate study of a diktator*, London 1932 (French tr. Paris 1933);
Kurd Oglu, *Kurdi i imperiaлизм*, in Bulletin Pressi Sredn. Vostoka, Tashkent 1932, no. 13-14, 94-118;
M. Pogorelov, *Kurdskii vopros*, in Voyna revolutsiya, III (1925), 138-53; *Hoyboun*, Cairo, no. 2 (1928), *Les massacres kurdes de Turquie*; Bletch Chirguh, *La question kurde, ses origines et ses causes*, in Hoyboun, no.6 (1930);
H. A. Gibbons, *The case of Kurdistan against Turkey*, Princeton 1929;
R. Forbes, *Conflict Angora to Afghanistan*, New York 1931;

230) *Milliyet Gazetesi*, Haziran-Temmuz 1970.

231) Vanlı, Survey, s. 51-4.

232) Rambout, s. 23-44; Nikitin, s. 196-8; J. Blau, s. 35-40; Kassemlo, s. 50-62; arfa, s. 33-46.

233) Arfa, 48-54.

- M. Fany, *La nation kurde et son evolution sociale*, Paris 1933;
- J. L. Nehru, *Glimpses of world history*, Allahabad 1935; Ahmed Rechid, Les droits minoritaires en Turquie dans le passe et dans le present, Paris 1935; anon., La Turquie devant la question kurde, in Le Temps, 13 August 1937;
- R. A. von Kral, *Des Land Kemal Atatürk*, Viena-Leipzig 1935;
- 'Abd al- 'Aziz Yamulki, *Kurdistan Kurd ihtilali*, Baghdad 1947; Şarif Fırat, Doğu illeri Varto tarihi, Ankara 1945; 1961;
- Dr. M. N. Dersimi, *Kurdistan tarihinde Dersim*, Aleppo 1952;
- S. Ustüngel, *Savaş Yolu*, the road of struggle, Russ. tr. 1951, Czech. tr. 1952, German tr. 1953
- Behcet Cemal, *Şeyh Sait İsyanı*, İstanbul 1955;
- R. Hilmi, *Makalat*, Baghdad 1956; anon., Tasnak-Hayboun, Ankara 1931; Centre d'Etudes Kurdes, C.E.K. Paris, no.12 (1961); La Turquie moderne face au-Kurdistan de la Turquie, no.13 (1961); La situation des kurdes dans le Kurdistan de la Turquie, no.19 (1961). L'épreuve kurde;
- I.C. Vanly, *Survey of the National Question of Turkish Kurdistan with historical background*, n.p. 1972.

2. İran

İran'da Kürtlerin durumu her zaman Türkiye'dekinden daha farklı olmuştur. Gerçekten de İran yönetimi, bu iki halkın ırksal ve tarihsel yakınlığına önem vermiştir. Ancak bu durum, zaman zaman sosyal ve politik rahatsızlıkların çıkmasına, bazen örtük, bazen de kanlı çarpışmaların çıkmasına engel olamamıştır. Daha I. Dünya Savaşı yıllarında, Kuzey İran'daki Azerbaycan Eyaleti, Türk ya da Rus ordularının saldırıları neticesinde alt üst olmuştur. Bu çalkantılı dönemi fırsat bilen Şıkaklar'ın reisi İsmail Ağa (Sımko), kendisinin de başkanı olacağı küçük bir Kürt Devleti kurmayı tasarlamıştır. Ülkenin kuzeyindeki bazı Kürt Aşiretlerini komutası altında toplayarak Türk, Asuri ve İran birliklerine karşı birçok başarı da elde etti. 3 Mart 1918'de Suryani Patriği Mar Şamun Benjamin'i öldürttü ve böylece²³⁴ kendisi de Urmiye Gölü'nün batı-

234) Joseph, 140-1.

sında kalan bölgenin tek hakimi oldu. Ancak 21 Haziran 1930'da Uşnu'da İranlıların düzenlediği bir suikaste kurban gitti.²³⁵

Kürdistan'ın daha güney kesimlerine hakim olan ve evlilik yoluyla büyük Sanandaj ailesiyle da akrabalık bağları olan Salar el-Dewle, yönetime karşı ayaklandı, ancak bu ayaklanma bastırıldı. Bazı Kürt reisleri silahlarını bırakmayı reddettiler; Cafer Sultan 1930'a kadar teslim olmadı.²³⁶

II. Dünya Savaşı, İran'daki Kürt milliyetçiliği üzerine büyük etkiler bıraktı. Gerçekten de, ülkenin batısı ve kuzeyi Sovyet ve İngiliz birliklerinin eline geçince (25 Ağustos 1941) Rıza Şah istifa etmiş (16 Eylül 1941); bu durum ise merkezi otoritenin zayıflamasını fırsat bilen özgürlükçü hareketlerin işine yaramıştır. İran Ordusuyla komşu aşiretlerin desteğini de alan Banehli Hama Reşid Xan arasındaki çarpışmalar aylarca sürmüş ve 1942 yazında Reşid Xan kendini Serdeşt-Baneh-Marivan Bölgesi'nin hakimi ilan etmiştir.²³⁷ Ancak tüm bunlar, gerçek bir özgürlük hareketinin sadece başlangıcıdır. Öncelikle Kürtler, merkezi otoritenin bulunmadığı bir bölgede *Komelai Jiyani Kurdistan* (Kürdistanı Yeniden Canlandırma Komitesi) adında bir örgüt kurarak (Eylül 1942) bu fırsatı değerlendirdiler.²³⁸ Bu milliyetçi ama aşırı muhafazakar komite, Mahabad ve eski Savuc-Bulaklı aydınlarla küçük burjuvalardan oluşmaktaydı. Dini şeyhler ve aşiret reisleri kısa bir süre sonra bu komiteye destek vermeye başladılar. Zengin ve tanınmış bir aileden gelen, ayrıca hukukçu olan Qazi Muhammed de bu komiteye katıldı (Ekim 1944). Sava-

235) Arfa, 67-7; Kassemlo, 73-5.

236) Arfa, s. 67-70.

237) Eagleton, s. 34.

238) Arfa, s. 70-102; Kassemlo, s. 76-82; Rambout, s. 94-108 ve özellikle Eagleton, passim.

şın bitiminden sonra durumun elverişli olduğuna karar veren komite, Tebriz'de kurulmuş olan Otonom Azerbaycan Cumhuriyeti'nin merkezinde 22 Ocak 1946'da Mahabad Kürt Cumhuriyeti'ni ilan etti. Aslında Kadı Muhammed, İran İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalıp içişlerinde özerk olan bir Kürdistan'ın kurulmasından yanaydı. Urmîye Gölü'nün güneyinde ve batısında yer alan bu küçük devlet iyi örgütlenmişti: Okullar ve hastaneler açıldı; Kürt dilinde kitaplar ve gazeteler yayımlandı; tarımı, ticareti, endüstriyi ve sağlık hizmetlerini geliştirmek için atılımlar yapıldı. Aşîret esasına dayanan küçük bir ordu kuruldu. Bu ordunun dört generalinden biri de Irak'taki iyi silahlanmış askerleriyle birlikte gelen Mele Mustafa Barzani idi. Ancak Otonom Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yardım eden Rus Ordusu, Mayıs 1946'da İran topraklarından geri çekilmeye başlayınca, Tahran Hükümeti ülkenin kuzeyindeki bu ayrılıkçı eyaletleri yeniden ele geçirdi. Qazi Muhammed teslim oldu, ancak 31 Mart 1947'de birçok Kürt liderleriyle birlikte idam edildi. Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin ömrü on bir ay sürdü. Ancak bu olay, tüm Kürtler üzerinde büyük etkiler bıraktı.²³⁹ Daha sonra, Eylül 1950 ve Şubat 1956'da Cavanrudi Aşîreti vergilerini ödemedikleri, silahlarını teslim etmedikleri ve haşhaş ektikleri gerekçeleriyle Şah'ın ordularının yoğun baskısına maruz kaldı. Rondot'ya göre²⁴⁰ İran birliklerinin bu tür müdahaleleri, 1955'te imzalanan Bağdat Paketi'nin sonucuydu. bu hadiselerden sonra İran Hükümeti yapıcı sosyal reformlarla Kürt Halkı'nın sempati ve desteğinin kazanmaya çalıştı. Tahran'da, Mayıs 1959'dan Mayıs 1963'e kadar edebiyat, din, bilim, tarih ve hatta politi-

239) *Vie intel.*, 1956, s. 107-9.

240) Edmonds, *A Kurdish newspaper: Rhozh-i Kurdistan* (Bir Kürt gazetesi; Roj-i Kurdistan), JRCAS'de, XII (1925).

ka konularını içeren “*Kürdistan*”adlı haftalık bir dergi yayımlandı. Bunun üzerine Irak Hükümeti, İran’ı, Irak’taki ayrılıkçı Kürt hareketine maddi ve manevi destek sağlamakla suçladı. Ancak tüm gelişmeler, İran yönetiminin, kendi ülkesinde yaşamakta olan Kürtlere karşı takındığı güvenilmez tavrın değişmesine yetmedi.

KAYNAKÇA

- P. Rondot, *Les revendications nationales kurdes*, in ETI, 1946/2, 114-20; idem, *Le mouvement national kurde en 1946*, in ibid., 1947/2, 128-41; idem, *L’experience de Mahamad et le probleme social kurde*, in ibid., 1948, May-June 178-83;
- A. Roosevelt Jr., *Where Turk and Russian meet*, in *Manchester Guardian*, 14, 16, 18, 21, 23 October 1947 (French tr. in *Orient-Occident*, IXXXII/1, 133 [December 1947], IXXXIII/1, 141 [December 1947], IXXXIV/1, 146 [13 December 1947]); *The Assyrian national petition, presented to the World Security Conference at San Francisco*, May 7 th 1945, Kimball Press, 1946; *L’epine dorsale strategique de l’Asie mineure ne connait pas le calme*, in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, June 1956 (French tr. in *Orient-Occident*, CCCXXII/2, 382 [17 July 1956]);
- R. Rossow Jr., *The battle of Azerbaijan*, 1946, in MEJ (Winter 1956);
- W. Douglas, *Strange land and friendly people*, London 1952;
- W. Eagleton Jr., *The Kurdish Republic of 1946*, London 1963; Th. Bois, *Mahabad, une eplere republique kurde independie*, in *Orient*, no.29 (1964), 173-201;
- I.C. Vanly, *Aspects de la question nationale kurde en Iran*, Paris 1959;
- Parviz Homayounpour, *L’affaire d’ Azerbaïdjan*, Lausanne 1967.

3. Irak

Irak’ta I. Dünya Savaşı’ndan 1958 Devrimi’ne kadar geçen sürede, yeni Irak Devleti’nin ve Haşimi Monarşisi’nin kuruluşuna tanık oluyoruz. Milletler Cemiyeti’nden Irak ve Filistin’i yönetmekle yetkilendirilen (San Remo, 1 Mayıs 1920) İngiltere, aynı zamanda bu ülkeleri yeniden düzenlemekle de

görevlendirildi. Ancak Kürtleri ve onların sorunlarını pek tanımadıklarından görevleri zordu. Aralık 1918'de Binbaşı Noel, Mahmud Barzenci'yi (1880-1956) Süleymaniye'ye vali (*Hükümdar*) atadı ve kendisine Büyük Zap ile Diyala arasındaki tüm Kürt aşiretlerini yönetme yetkisi verdi. Altı ay sonra, Mayıs 1919'un sonunda Şêx Mahmud, Kürdistan'ın bağımsızlığını ilan edince, İngiliz Ordusu devreye girdi. 17 Haziran 1919'da, Bazyan Savaşı'nda yaralı olarak ele geçen Mahmut, önce idama mahkûm edildi; sonradan cezası hafifletilerek Hindistan'a sürgüne yollandı. Bu kargaşalıklar sırasında birçok İngiliz subay Zaxo, Amadiya ve Aqra'da suikaste kurban gitti. Bölgenin yönetimine, Şêx Mahmud'un yerine Binbaşı Soane getirildi ve ortalık yatıştı. Irak'ın başına Arabistan'dan Emir Faysal kral olarak getirilmek istenince (23 Ağustos 1921) karışıklıklar yeniden başladı. Emir Faysal, Şam'dan Fransızlar tarafından kovulmuştu. Türklerin ve Kürtlerin ayrı ayrı sahip olmaya çalıştıkları Musul'un Irak'a bağlanmak istenmesi de diğer bir karışıklık kaynağıydı. 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Antlaşması aslında Kürtlere bağımsızlık hakkı tanıyordu. Kürtlerin bu yöndeki yoğun talepleri devam edince Şêx Mahmud, Süleymaniye'ye geri döndü (Eylül 1922). Ancak hükümdarlık makamıyla yetinmeyip kendini tüm Kürdistan'ın kralı ilan etti (Kasım 1922). Sekiz bakandan oluşan bir hükümet kurdu, posta ve damga pulları bastırdı, tütünden vergi topladı ve tüm bu gelişmelerin anlatıldığı *Roj-i Kurdistan*, (Kürdistan Güneşi) adında bir gazete çıkarttı.²⁴¹ 24 Aralık 1922'de, Irak ve İngiltere hükümetleri, Irak sınırları içinde yaşayan Kürtlere kendi hükümetlerini kurma hakkı tanıdılar. Böylece çeşitli Kürt unsur-

241) Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs* (Kürtler, Türkler ve Araplar), s. 312; Rambout, s. 58-9.

larının bir araya gelerek hükümetin şekli ve Kürdistan'ın sınırları konusunda bir fikir birliğine varacaklarını, ayrıca ekonomik ve politik taleplerini İngiliz ve Irak hükümetleriyle görüşmek üzere Bağdat'a yetkili bir delegasyon göndereceklerini umuyorlardı.²⁴² Ancak kısa bir süre sonra Kral Mahmud ile onu destekleyen İngilizler arasında görüş ayrılıkları çıktı. Bazı Kürtler de Mahmud'un yöneticiliğini kıskanmaya başladılar. Mahmud'un Türklerle beraber çevirdiği entrikalar, R.A.F.'ın (İngiltere Kırallık Hava Kuvvetleri) ayaklanıp saldırılar düzenlemesine yol açtı. Mahmud, bunun üzerine Serdeş'a sığınmak zorunda kaldı (3 Mart 1923) ve burada *Bangê Heq* (Gerçeğin Sesi) adında bir gazete çıkardı. İngiliz mandasının son bulduğu 1930 yılına kadar burada kaldı.

Irak'taki yeni politik rejim, Kürtler için de yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Irak hükümeti, Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki Kürt yöneticilerin yerine Arapları yerleştirmek ve buralarda Kürt dilinin öğretilmesini engellemek istiyordu. 6 Eylül 1930'da Süleymaniye'de Iraklı askerler sivil halka ateş açınca Kürtler bir kez daha ayaklandı. Şêx Mahmud bu ayaklanmanın da başındaydı. Irak orduları Nisan 1931'e kadar süren ayaklanmayı bastırmakta yetersiz kalınca R.A.F. devreye girdi. R.A.F.'ın bu müdahalesi bazı İngilizler ve özellikle eski Bağdat Yüksek Komiseri General H.C. Dobbs tarafından yoğun eleştirilere uğradı. Mahmud Bağdat'ta ev hapsine alındı. 1931'de, Longrigg'in deyiimiyle²⁴³ dengesiz bir kişi olan Barzanlı Şeyh Ahmet, komşu Kürt aşiretlerin reisleri ile mücadeleye girdi. Düzeni sağlamak için hükümet R.A.F.'ın da desteğiyle bir kış seferi düzenledi.²⁴⁴ 1933-4'te yeni bir ayak-

242) Longrigg, s. 86-103.

243) Mumford ve Wilson, *The Crisis...*

244) Longrigg, s. 295.

lanma oldu ve Şêx Ahmet ile ona askeri destek veren kardeşi Mele Mustafa, önce Kerkük sonra da Süleymaniye’de oturmaya mahkûm edildi. 1941’de Raşid Ali Geylani ve “Altın kadro”sunun başarısızlıkla sonuçlanan ayaklanmasını fırsat bilen Şêx Mahmud, Bağdat’tan kaçtı ve Kürtlerden oluşan bir ordu toplayıp İngilizlere yardım etmeye çalıştı.²⁴⁵ 1943’te Süleymaniye’de yaşamakta olan Mele Mustafa Barzani, yoldaşlarına sağlanan yiyecek-ıçecek ve sosyâl şartlardan şikayetçi olduğundan, Şêx Mahmud’un oğlu Şêx Latif’le birlikte Barzan’a kaçtı ve burada isyan hazırlıklarına girişti. Devlet Bakanlığı görevinde bulunan Kürt Mecid Mustafa olaya müdahale ederek onları yatıştırdı. Barzani, Kürtlerin yaşadığı bölgelere kaliteli besin maddesi sağlanması, buralarda Kürt ve Arap olmayan memurların görev yapması ve okul, hastane açılması şartıyla ayaklanmadan vazgeçti. Bu şartlar Başbakan Nuri Said tarafından kabul edildi. Nuri Said, bir *Kürt Livası*’nın kurulacağını da vaadetti.²⁴⁶ Ancak bu şartlar Saltanat Vekili Abdulillah tarafından kabul edilmeyince 1945 baharında şiddetli bir ayaklanma başladı. Irak Ordusu büyük kayıplar verirken Kürtler önemli başarılar kazandılar. R.A.F. bir kez daha Irak ve Haşimi Monarşisi’nin imdadına yetişti. Ağustos-ta harekât tamamlandı. Mele Mustafa bir grup askeriyle İran’a kaçtı.²⁴⁷ Hükümetin af vaadlerine kanan dört subayı, Mustafa Xoşnav, İzzet Abdulaziz, Muhammed Mahmud ve Hayrullah Abdulkерim, yargılanıp 19 Haziran 1947’de idam edildiler.

Baskıyla son bulan bu olaylardan sonra Irak’taki Kürt miliyetçileri yeraltına geçtiler ve sol eğilimli Kürdistan Demokratik Partisi’ni (K.D.P) kurdular. *Azadi* (Hürriyet) ve *Rızgari*

245) Longrigg, s. 325.

246) Rambout, s. 74-80.

247) Orient, no. 7 (3rd quarter 1958), s. 191-9.

(Kurtuluş), K.D.P.'nin iki yayın organıdır. Rızgari, ikinci sayısında Ermeni-Kürt birliği fikrini gayretle savundu. Doğu Akdeniz'deki İstihbarat Örgütü'nün başkanı Albay Elphinston kendine bu çabaların Ermeni-Kürt nitelikli bir Sovyet Cumhuriyeti kurulmasına kadar gidip gitmeyeceğini sormaktaydı. Ortalık yatışınca Kürtler de büyük bir gayretle kültürel alanda faaliyetlerini sürdürmeye devam ettiler. Birçok edebiyat dergisi, şiir kitapları, Kürt tarihi ve tanınmış Kürtler üzerine kitaplar yayımlandı. Süleymaniye önemli bir kültür şehri ve Kürt milliyetçiliğinin merkezi oldu.

KAYNAKÇA

- Special Report of the Progress of Iraq, 1920-1930* (HMSO 1931), Report of the Commission of Inquiry (C. 400 M. 147, 1925); Note of Sir Henry Conway Dobbs (S.G. 4021 of 8 May 1931) in Athra, Beirut (1 August 1939); Sir A. Wilson, *Mesopotamia, loyalties, 1914-1917*, Oxford 21931; P. Mumford and A. Wilson, *The crisis in Iraq, in The Nineteenth Century and after* (October 1933), 411-22; P. Mumford, *Kurds, Assyrians and Iraq*, in JRCAS, XX (1933), 110-19; W.H.Hay, *Two years in Kurdistan*, London 1922; E. Nolde, *L'Irak, origines historiques et situation internationale*, Paris 1934;
- E. Main, *Iraq, From mandate to independence*, London 1935;
- S.H. Longrigg, *Iraq, 1900 to 1950, a political, social and economic history*, London 19531, 19562;
- C. J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs, politics, travel and research in north-eastern Iraq, 1919-1925*, London 1957;
- A. M. Hamilton, *Road through Kurdistan, the narrative of an engineer in Iraq*, London 19375, 1958;
- Y. Malek, *The British betrayal of the Assyrians*, Kimball Press, N.J. 1935;
- H. M. Barton, *The Kurds*, in JRCAS, XXXI (1944), 64-73;
- W. G. Elphinston, *The Kurdish question, in journal of the Brit. Inst. of international Affairs*, XXII (Jan. 1946), 91-103; idem, *Kurds and the Kurdish question*, in JRCAS, XXXV (Jan. 1948), 38-51, map: *Documentation française, Bref aperçu sur l'évolution politique de l'Iraq. Notes et études documentaires*, nos. 1499, 1500, 1501, 1502 (July 1951).

14 Temmuz 1958'de Irak Cumhuriyeti'nin ilânından bu yana (1970), Irak Kürtleri farklı muamelelere tabi oldular. Cumhuriyet, Haşimi Monarşisi'nin devrilmesine katılan Kürtler ve tüm diğer partiler için yeni bir umut kaynağıydı. Tarihte ilk kez ülkenin geçici anayasası "Kürtlerin ve Araplar'ın birlikteliğini" ilan etti. Anayasa, Irak'taki Kürtlerin ulusal haklarını madde 3'le garanti altına aldı.²⁴⁸ General Abdulkerim, Kasım 1947'de görevlerinden alınan Kürt memurları yeniden görev başına getirdi ve aynı tarihten beri Sovyetler Birliği'ne sığınmış olan Mele Mustafa'yı 2 Eylül 1958'de Irak'a davet etti. Mele Mustafa 7 Ekim 1958'de arkadaşlarıysa Nisan 1959'da Bağdat'a döndüler. Kasım, Mele Mustafa'ya özel koruma ve Bağdat'ta ev verdi. Mele Mustafa bir süre Kasım'ın özel müşavirliğini yaptı. Faaliyetini yeraltında sürdüren K.D.P. yasallık kazandı ve Nisan 1959'da *Xebat* (Mücadele) adlı haftalık bir gazete çıkarmaya başladı. Edebiyatın yanı sıra politik konulara da ağırlık veren birçok gazete ve dergi Kürtçe yayımlanmaya başladı. Ancak bu dönem uzun sürmedi. Kürtlerin özgürlük mücadelesi yeniden başladı ve on yıl sürdü. Kimi zaman ise tutuklamalar ve misillemeler dolayısıyla kesintiye uğradı. Bu dönemi dört bölüme ayırabiliriz:

Gerek iç, gerekse dış sorunlar, "Güvenilir Lider" General Kasım'ı zor durumda bırakmıştı. Herkesi karşısına alınca, baştaki denge politikası da son buldu. Verilen sözlerin yerine getirilmesi geciktiğinden Kürtler Kasım'ın baskıcı rejimine karşı silahlandılar. Bu hareketin başında yine Mele Mustafa vardı (9 Eylül 1961). Bu bir aşiret ayaklanması değildi. Çiftçisi, kentlisi, aydını ve feodalleriyle Irak'taki tüm Kürtler, Kasım'a karşı tek bir güç halinde birleştiler. Merkezi hükümetin bu ayaklanmaya verdiği yanıt çok sert oldu. Ülkenin kuzeyi-
248) Orient, N. 26, (2nd quarter 1963), s. 207-11.

ne ekonomik ambargo uygulandı ve halk açlığa mahkum edildi. Köylere napalm bombası atıldı, tarlalardaki ürün yakıldı, kadınlar, çocuklar ve yaşlılar öldürüldü. ancak tüm bu vahşet Kürtlerin cesaretini bilemedi. Mart 1962’de hükümet askerlerinin yerleştirildiği bir kaç kent dışında ülkenin kuzeyi tamamen Kürtlerin kontrolündeydi. Ordunun büyük kayıp vermesi Kasım’ı zor durumda bıraktı. Askerler ya kaçıyorlar ya da Kürtlerin tarafına geçiyorlardı. Ülkedeki ticari faaliyet tamamen durdu. Bir hükümet darbesi her an gündemdeydi ve Kürtler durumdan haberdar edilmişlerdi. Çünkü onlarsız böyle bir darbe gerçekleşemezdi. 8 şubat 1963 şafağında Kasım siyaset sahnesinden trajik bir şekilde silindi ve bir gün sonra Kürtler ateşkes ilân ettiler. Bağdat’ta Baas Partisi başa geçti ve iktidarı aldı. Ama, Kürtler tarafsızlıklarını hükümete hatırlattığında ise yönetim, ertelemelerle bunu geçiştirmeye çalıştı. Bununla beraber görüşmelere başlandı ve Kürtler 24 Nisan 1963’te isteklerini kapsayan ayrıntılı bir memorandumu hükümete sundular.²⁴⁹ Ama, Baas İktidarı kendini güçlü hissettiği zaman, bir ultimatom yayınladı (10 Haziran 1963). Ve ilişkiler büyük bir uzlaşmazlıkla yeniden başgösterdi. Bu arada Suriye Baas Partisi Şam’da iktidarı ele geçirdi. Böylece Suriye yönetimi Iraklı yoldaşlarına uçaklar ve “Yermuklu” askeri güçler göndererek büyük bir destek sundular. Kürtler bu son oyunun farkına varmakta gecikmediler. Mevzilerini genişleterek, askeri merkezleri ele geçirdiler; erzak depolarına el koydular. Yüzlerce askeri esir aldılar. Irak Ordusu yenilmiş ve gururu kırılmıştı. Irak, bu kez de, “Ulusal Muhafızlar”ı devreye soktu. İktidarın bu yandaşlarının barbarlığı komünistlerin ve diğer muhaliflerin protestolarıyla bütün dünyaya duyuruldu. Ordu tarafından da desteklenen yeni bir darbeye de

249) Vanlı, s. 319-21.

bu kez Abdul Selam el Arif Baas yönetimini düşürerek bütün yetkileri eline geçirdi (18 Kasım 1963). Ama askeri harekât-lar sürdürülüyordu. Barzani Eylül 1963'te Uluslararası Kızıl-haç Örgütü'ne²⁵⁰ ve "Mukaddes Tarla" gezisi münasebetiyle Papa'ya başvurdu.²⁵¹

Bunun üzerine Abdülselem Arif Kürt sorununa bir çözüm bulmak üzere bir ateşkeş önerdi; Mele Mustafa Barzani bunu KDP Politbüfusu'na bile danışmadan hemen kabul etti. Kürt-ler de en az Irak yönetimi kadar biraz nefes almak, bu ateşkes-ten yararlanmak, dünya kamuoyuna durumu gerçek yönleriyle tanıtmak istiyorlardı. Kendilerini bir çok yabancı gazeteci zi-yaret etti. Silah ve erzak stoklarını yenilediler. Arap Birliği'nin doğum projeleriyle uğraşan Irak yönetimi ise durumu olurluna bırakarak her şeyin zaman içinde Kürtlerin yorgun düşmesi-yile düzeleceğine inanıyordu. Ama, beklenen olmadı. Kürtler is-teklerinin ciddiye alınmadığını görerek Ekim 1964'ten sonra kendi otonomilerini sağlamaya karar verdiler. Bütün aşamalar-da görevli yönetici ve memurlarını atadılar, vergiler koydular, mahkemelerde yargılamaları düzenlediler ve özellikle askeri güçlerini daha iyi silahlarla donatıp olası bir müdahaleye kar-şı hazırlandılar. KDP VI. Kongresi (1-7 Temmuz 1964) karar-larıyla devrimin genel statüsünü (9-10 Ekim 1964) ve örgütün yeni tüzüğünü (17 Ekim 1964) oluşturdular.²⁵²

Şubat Ateşkesi Kürt ayaklanma hareketi içinde Barzani ile KDP Politbürosu arasında büyük bir krizin çıkmasına neden oldu ki, 19 Nisan'da Barzani, "*Barzani-Arif Antlaşması bir barış mıdır, yoksa geriye dönüş mü?*" adıyla yayımlanan bir broşürde, bu anlaşmayı yaptığı için, devrimin amaçlarına hı-

250) L'Orient, Beyrut A. No 5240, 4 January 1964; Complete text in C.E.K. No 30, s. 82-8, Mauries, s. 95-96.

251) Vanlı, 227-244 and text: constitution, 375-6, Administrative Law, 376-7, On the military organisation, ibid., 244-8, Pradier, s. 210-23.

252) Vanlı, 218-25; Pradier, 203-9, Viennot, 95-'11. Arfa, s. 149-52.

yanet etmekle itham edildi; 17 Temmuz günü Mawat'ta farklı güçleri destekleyen pêşmergeler arasında kanlı bir iç çatışma bile başgösterdi. VI. kongrede 17 Politbüro üyesinden İbrahim Ahmed ve Celal Talabani taraftarı olan 14'ü partiden atıldı ve İran'a iltica ettiler. Teorisyenlerle realistler arasında ortaya çıkan görüş ayrılıkları nedeniyle patlayan bu kriz, daha sonraki askeri olaylar üzerinde fazla etkili ve yıkıcı olmadı.²⁵³

Ama, Irak yönetimi ve Kürtler arasındaki kopukluğun kısa zamanda ortadan kalkması gerekiyordu. 10 Mayıs 1964'te Irak yönetimi 1958 Anayasası'nın 3. maddesinde Kürtlerin haklarıyla ilgili olarak açık bir şekilde kabul edilen, ama, gerçekleşmeyen maddeyi geçici bir kanunla yeniden ilân etti. Bu durum, Kürtler açısından silahlarını bırakmamış olanları kapsamıyordu. Bahar saldırısı 4 Mart 1965'te hemen hemen bütün Irak Ordusu (piyade, tank, uçak) tarafından başkanın kardeşi Abdurrahman Arif komutasında gerçekleştirildi. Başlangıçta bir kaç yerel başarı elde ettiler (Mart-Mayıs) ama, yazın (Haziran-Eylül) Safin sıradağlarında kanlı çatışmalar meydana geldi. Yıkılmış küçük Pencawin Kenti Irak Ordusu tarafından ele geçirildi, Kürtler ilk topçu ateşine başladıkları zaman, Irak Ordusu her zamanki gibi zehirli gazlar kullanmakta tereddüt etmedi. Ama yine de büyük kayıplar vermekten kurtulamadı (4194 ölü, 2201 yaralı, tahrip edilmiş 12 tank, düşürülmüş 12 uçak). Mısır, Irak'ı destekliyordu.²⁵⁴ Kış çatışmaları (22 Aralık 1965-Şubat 1966 sonu) yeniden büyük bir yoğunlukla başladı. 1 Ocak 1966'da Barzani, Birleşmiş Milletler Örgütü'ne bir memorandum gönderdi.²⁵⁵ 13 Nisan 1966'da Abdulsalam Arif bir helikopter kazasında öldü. Kardeşi General Abdurrahman Arif Irak Devlet Başkanı olarak seçildi.

253) Le Monde, (23 October).

254) Text in Vanlı, s. 378-9.

255) R. Mauries, s. 171-213.

Ölüm gününde ayaklanmayı tümüyle bastırmak amacıyla biz-zat yeni bir saldırı başlatıldı. 12 Nisan'dan 15 Haziran'a ka-dar süren bu harekât, Mayıs ayında Rewandûz ya da Hendrin çatışmalarıyla yoğunlaştı. Irak Ordusu çok miktarda *napalm* kullanmasına rağmen (1056 ölü, 476 yaralı, "Selahaddin Sü-varileri"nden 606 milisin savaş dışı kalmalarıyla), büyük bir yenilgiye uğradı. Kürt Verdun adıyla ünlenen bu savaşta Kürt-lerin kayıpları ise sadece 38 ölü ve 85 yaralı idi.²⁵⁶

Bu başarıların ilan edilmesiyle birlikte, 15 Haziran'da hü-kümet tarafından bir ateşkes istendi. Başbakan Bezzaz'la (ölüm. 28 Haziran 1973) yapılan görüşmelerden sonra, Hazi-ran 1966'da bir anlaşma imzalandı.²⁵⁷ Doğrusu bazı belirsiz maddelerle Irak Kürtlerine bir otonomi verilmiş gibi gözükse de, aslında uygulamada somut bir şey yoktu. Arif, bir yandan 28 Ekim'de Barzani'yi ziyaret ederek zemin yokluyor, bir yandan da "Bezzaz Plânı"ndan hoşnut olmadığı için bunun başarısızlığa uğraması için elinden geleni yapıyordu. Sorunlar yeniden uzayıp ağırlaştı. Ama, 5-11 Haziran 1967 İsrail-Arap Savaşı'nın Arap Ülkeleri'ne yaptığı etkiler Irak yönetimine de yansdı. Irak'ta yeni bir darbeyle (17 Temmuz 1967) Ahmed Hasan el-Bekr Cumhurbaşkanı oldu. Ardından (30 Temmuz 1968) darbenin ikinci bir aşamasını daha gerçekleştirerek, bü-tün yetkileri ele geçirdi; 1963'te yaptığı uygulamalarla hiç de iyi bir izlenim bırakmayan Baas Diktatörlüğü "Ulusal Muha-fızlar"a dayanarak iktidarını pekiştirdi. Kürtler maddi ve ma-nevi güçlerini korudular, ilköğretim alanında 1968'de 300 il-kokul açarak büyük bir atılım gerçekleştirdiler. Hükümet, bir yandan kendisinden kopmuş olan Kürtlerle flört ediyor, diğer taraftan Süleymaniye ve yeni il ilân edilen Duhok'ta, Kürt-

256) Vanlı, 379, Viennot, Thèse, II, s. 189-92.

257) Text in Kurdish Facts, February-March 1970.

lerin yanıbaşlarında Arapça dil eğitimi veren bir üniversite açarak yeni düşmanlık tohumları ekiyordu. Başlangıçta bir kaç küçük çatışma ile başlayan savaş, sonradan nisan ayında Koy-Sancak'ta yoğunlaştı. Irak Ordusu Qala-Diza, Pencewin ve Qwarta Kentleri'ni bırakmak zorunda kaldı. Daha sonra, Haziran'da Erbil, Halepçe, Bahdinan'a saldırdılar, napalm ve sülfürik asid gazları kullandılar. Temmuz ayında Qala-Diza'da kolera görüldü. Ağustos'ta Şêxan'da Dukañ Katliamı gerçekleştirildi. Ocak ayında (5 Ocak 1970) L'express'in yazdığına göre Eylül-Aralık 1969 ayları arasında Kürtler Irak Ordusu'nun bütün saldırılarını püskürtmüşlerdi. Son altı ayda 151 uçak düşürülmüştü. Ve Ocak 1970'te Baas Rejimi ile Barzani ve Politbürosu arasında görüşmelere yeniden başlandı.

Dr. Mahmud Osman başkanlığında bir Kürt delegasyonu Bağdat'a gitti. Dokuz yıllık savaş, 11 Mart 1970'de iki tarafın imzaladığı 15 maddelik Nawperdan Andlaşması'yla sona erdirildi.²⁵⁸ Kürtler kendileri için otonomiye kavuşuyor ve Devlet Başkanı Yardımcılığı elde ediyorlardı. Kürt Dili Irak'ın ikinci resmi dili oluyordu.²⁵⁹ Anlaşmaya göre beş Kürt bakan atandı, her iki tarafta da genel af ilân edildi, büyük törenlerle bu anlaşma kutlandı. Ama bütün sorunlar çözülememişti, Mele Mustafa Barzani'ye suikast teşebbüsü (29 Eylül 1971), Sincar'da karışıklıklar (1972 Yazı) ve İ.P.C Şirketi'nin tasfiyesinden sonra (1 Haziran 1972) Kerkük petroleri üzerindeki tartışmalar, Haziran 1973'te Irak Kürdistanı'yla ilgili olarak 11 Mart 1970 Anlaşması'nın şartlarının yerine getirilmesi ve birliğin sağlanması için Güney Afrika tarafından bir çağrı yayımlandı.²⁶⁰

258) Arabic text, El-Cumhuriyye, Bağdat, no 704, of 12 March 1970; English text, in Kurdish facts, February-March 1970; German text, Nebez, Kürdistan, s. 232-5 .

259) Le Monde, 15 June 1973.

260) Rondot, *Les Kurdes de Syrie*, 94,98; A. Mu'awwat, *El-Ekrad fi Lubnan we Suriyya*, Beyrut 1945.

KAYNAKÇA

- D. Adamson, *The Kurdish war*, London 1964;
D.N. Schmidt, *Journey among brave men*, Boston 1964;
R. Mauries, *Le Kurdistan ou la mort*, Paris 1967;
J. Pradier, *Les Kurdes, revolution silencieuse*, Bordeaux 1968;
Dr. S. Rastgeldi, *Det glömda Kriget, Rapport fran Irakiska Kurdistan*, Stockholm 1967;
E. Haraldsson, *Med uppreisnarmönnum i Kurdistan*, Skuggsja 1964; idem, *Land im Aufstand... Kurdistan*, Hamburg 1966;
F. de Sainte Marie, *Irak rouge?*, Paris 1960;
P. Rossi, *L'Irak des revoltes*, Paris 1962;
B. Vernier, *L'Irak d'aujourd'hui*, Paris 1962; *Cehltre d'Etudes Kurdes (C.E.K)*, Paris, *L'epreuve kurde, livre jaune sur le Kurdistan Irakien*, no.14, 15, 16, 17, 18 (1961), abstracts from the international press, no.20 (1962), *Le dossier du Kurdistan du Sud* did "Kurdistan" d'Irak, no. 30 (1965); Informations sur le Kurdistan, nos. 31, 32, 33 (1965);
S. Gantner (J. P. Viennot), *Le mouvement national kurde*, in *Orient*, 32-3 (4 th quarter 1964, 1st quarter 1965); 29-120; idem, *Documents pour servir a l'histoire du mouvement national du peuple kurde en Irak*, in *ibid.*, 353-402;
I.C. Vanly, *Le Kurdistan irakien, entite nationale. Etude de la revolution de 1961*, Neuchatel 1970;
J. Nebez, *Kurdistan und seine Revolution*, Munich 1972;
C. J. Edmonds, *The Kurdish war in Iraq: the constitutional background*, in *The world today*, 24/12 (Dec. 1968), 512-20; idem, *The Kurdish War Iraq: a plan for peace*, in *JRCAS IIV/I* (1967), 10-23; *The Kurdish national struggle in Iraq*, in *ibid.*, IVIII/2 (1971), 147-158;
E. O'Ballance, *The Kurdish revolt, 1961-1970*, London 1973

4. Suriye ve Lübnan

Araplaşmış bazı Kürt aileleri ve şahsiyetleri dışında Hamaslı Baraziler, Akkar Beyleri, Cumbulat Durzileri'nin şefleri (Can Bulad, Kürtçe çelik beden) gibi, Fransız yönetimin den yüzlerce yıl önce gelip yerleşmiş olmalarına rağmen orijinal karakterlerini korumuşlardır.

Fransız yönetimiyle politik bir proplem yaratmadılar ve Kültürel hareketlerini iyi bir şekilde koruyup geliştirebildiler.

Cezire'nin ekonomik gelişmesinde de büyük payları oldu.²⁶¹ Fakat 1957'den sonraki *Arap Kemer*i plânı ile politik zorluklar ve problemler ortaya çıktı.

1963'de yapılan bir tarım reformu bahane edilerek 120 bin Küt köylüsünün topraklarına el konuldu ve aynı zamanda bunların vatandaşlık hakları da ellerinden alındı; böylece okuma, çocuklarını devlet okullarına gönderme, sivil hizmetlerden yararlanma, devlet hastahanelerine kabul edilme haklarını da kaybettiler. Bütün Kürtçe kitaplar ve müzik faaliyetleri yasaklandı. Köylerin Kürtçe isimleri yerine Arapça isimler konuldu. Köylerinden kovulan Kürtlerin yerine Araplar yerleştirildi.

261) İ. Ş. Vanlı, *Le Problème Kurde en Syrie*, 1968; cf. Muhammed Talib Hilâl, *Dirasa an muhafazat el-Djazira min al-newahi el-kawmiya wen idj-tima' iyya vel siyasiyya* 1963 ed. İ.Ş. Valı 1968; idem, *La persécution du peuple Kurde par la dictature du Baas en Syrie*, Amsterdam, Ekim 1968.

IV. BÖLÜM

KÜRTLER'DE TOPLUMSAL YAŞAM

Thomas BOİS

Kürdistan'da toplumsal ve ekonomik yaşamın sağlam bir yapısı vardır. Kürtlerin küçük bir bölümü hala göçebe bir yaşam sürdürüyorsa da, büyük bir çoğunluk çok sayıdaki köylerde yerleşik bir yaşam sürdürmektedir. Bugün de varlığını koruyan göçebelik kırsal bölgelerdeki Kürtler esasen aşiret yapısına, dayanmaktadırlar.¹ Göçerler arasında bu tür örgütlenme yaygındır. Aşiret yapısı çözülmüş köylerde yaşayanlar, hükümet yönetiminin, ağaların ya da dinsel liderlerinin etkisi altında örgütlenirler. Bu durum, bugün Kürtler'de gelişmekte olan aile, aşiret ya da ağalık gibi temel kurumlarda belirli bir dönüşüme yol açmaktadır. Din unsurunu incelemeden önce bu olguya yer verecek, ardından da bununla ilgili toplumsal geleneklere dikkat çekeceğiz.

1) *Edmonds*, s. 12.

A. Kürt Toplumunun Temel Yapıları

1. Kürt Ailesi

Normal Kürt ailesi, baba, anne ve çocukların meydana getirdiği bir çekirdekten oluşur. Evlilik temeline dayanan bu tekeşli aile babaerkil (patriarkal) değildir. Evlilik esastır. Kürtlerde yaşlı bekâr erkekler ya da evde kalmış yaşlı kızlar pek yoktur; ne dini nedenlerden ötürü bekarlık yeminine, ne de serbest aşka rastlanır. Irak ve İran'daki küçük Kürt köylerinde fuhuş yok gibidir. Zina çok tehlikeli olduğundan hemen hemen görülmez. Evlilik yaşı küçüktür; erkekler 20, kızlar 12 yaşında evlenir. Ancak kentlerde eğitim sürecinin uzaması nedeniyle evlilik gecikmektedir. Kuzenler arasında evlilik yaygındır. Amca çocuklarının evlilikleri tercih edilir. Amca oğlu, amca kızı üzerinde hak sahibidir. Bu tür evliliğin, kayınpederin, aynı zamanda yeğeni olan damadını daha iyi tanıması gibi avantajları vardır. Ayrıca aşiretler arası sürtüşmelerin daha yoğun olduğu geçmişte, bu tür evlilikler aile bağlarının güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu tür evlilik aynı zamanda başlık parasının daha düşük olmasını sağlar. Amcasının kızı başka bir erkekle evlendirilmek istendiğinde; erkek, amcasının kızı üzerindeki haklarından feragat etmek için para talep edebilir. Bu para kendisine verilmezse amcasının kızını kaçırabilir; onu, hatta anne-babasını öldürebilir.² Bu yüzden kız kaçırma olaylarına, taşıdığı risklere rağmen sık rastlanır.³ Kızkardeşlerin değiş tokuşu, yani *berdêl* usulü evlilik de mümkündür.⁴ Bu durumda başlık parası ödenmez. Sadece düğün

2) Daghestani, s. 22-3.

3) Akrawi, s. 130; Daghestani, s. 17.

4) Avdal, s. 222; Daghestani, s. 3.

masrafları karşılanır. Herhangi bir akrabalık ilişkisi olmayan kişilerin de evlenmesi mümkündür. Ancak bir yabancıyla evlenmek yerine köy halkından ya da aşiretten biriyle evlenmek tercih edilir; yani evlilikler endogamiktir. Barth, aşiret yapısına sahip toplumlarda amca çocukları arası evliliğin, aşiret yapısına sahip olmayan toplumlara oranla daha fazla olduğunu tesbit eder.⁵ Bu oran ilkinde yüzde 57, ikincisinde ise yüzde 17'dir. Soy ağacının ve isimlerin bilinmesine önem verilmesinin nedeni de budur.⁶ Yezidiler ve Ehl-i Haqq'ta, belirli aileler arasında endogami zorunludur.⁷ Başlık parası yukarıda belirtilen durum dışında mutlaka talep edilir.⁸ Bu ilişkiyi, Batı'da çoğu kez yorumlandığı şekliyle bir alış-veriş ilişkisi olarak görmek yanlıştır. Tam aksine Kürt kızları bunu, kendi değerlerinin bir takdiri olarak görürler. Başlık parası, bölgeye ve ailenin sosyal durumuna göre farklılıklar gösterir. Nakit olarak ödenebileceği gibi, hayvan, değirmen, toprak vb. ile de ödenebilir. Ödenmesi gereken bu yüksek meblağ bazen kişiyi umutsuzluğa sürükleyebilir. Sıkça eleştirilmesine rağmen Sovyet Kürtleri arasında dahi bu gelenek devam etmektedir.⁹ Evlenecek olan kızın bakire olması şarttır. Bunu, evliliğin ilk gecesinde kanıtlamak zorundadır ve bu kanıt yaklaşık bir yıl saklanır.¹⁰

Müslüman Kürtler arasında çokeşlilik, Yezidilerde olduğu kadar yaygındır. Yatay veya eşzamanlı çokeşlilik, geçmişte oldukça yaygındır. 19. yüzyılda da bu durum sürdü. Aşiret reisleri çoğu kez Kuran'ın müsaade ettiği dört kadınla evlenmek-

5) Barth, s. 68

6) Soyağacı tablosu: Leach, s. 63; Barth, s. 31; Hansen, s. 116.

7) Avdal; Mokri; s. 44.

8) Daghestani, s. 28; Leach, 44-5; Hansen, s. 123+4.

9) Bu konuda Machriq'de (1958) çıkan şiir çevirilerine bakınız.

10) Nikitine, s. 109, 115; Hansen, s. 13-4; Mokri, s. 68.

le yetinmediler. Süleymaniye Aşireti'nin kurucusu İbrahim Paşa'nın 40 tane karısı vardı.¹¹ Bedir Xan'ın ise 14 karısı, 99 tane de çocuğu vardı. Öldüğünde 21 oğlu ve 21 kızı hayattaydı. Bu gelenek günümüzde son bulmuştur. Geçmişte çokeşlilik bir lüks ve kudret işaretiydi; günümüzde ise bazen ekonomik nedenlere dayalıdır. Kentsel nüfusun düşük eğitimli kesimlerinde ve kırsal kesimde az da olsa çokeşliliğe rastlanır.¹² Ancak Kürd Dağı'nda bu oran yüzde 2'yi,¹³ Irak'ta da yüzde 4'ü¹⁴ aşmaz. Bu çokeşliliklerde evlenen kadın sayısı ikiye geçmez. Aynı erkekle evli kadınlar, birbirlerine *hewi* derler. Türkiye ve Sovyetler Birliği'nde çok eşlilik Medeni Kanun tarafından yasaklanmıştır. Ancak düşey veya ardışık çok eşlilik, boşanmalar yüzünden her zaman varolmuştur. Zira üç *telak*, kocaya, artık kendisini hoşnut etmeyen karısından boşanma ve yenisiyle evlenme imkânı vermektedir. Dizaili İbrahim Ağa ve yetmiş yaşındaki *Şadala Şeyhi*, ondokuzar kez evlenmişlerdir.¹⁵ Erkek, karısının kısır olması veya erkek çocuk doğurmaması durumunda da, onu boşayabilir. Bu durumda kadın isterse kocasının yanında kalabilir. Eğer erkek başka bir sebepten dolayı karısını boşamışsa, kadın baba evine döner ve yeniden evlenebilme şansı düşüktür. Kocasını ölen dul kadın, kayınpeder ya da kayınbiraderinin evinde kalır.¹⁶ Ölen erkeğin karısının, ölünün kardeşi veya en yakın akrabasıyla evlenme zorunluluğu geleneğine ender de olsa rastlanır.¹⁷ Bu gelenek bir kanun olarak değil, elverişliliğinden dolayı uygulanır. Kürt ailesinde asıl yetki, kocanın elindedir; ancak kadının da söz

11) Campanile, s. 107.

12) Hansen, s. 138; Barth, s. 25.

13) Daghestani, s. 78.

14) Barth, s. 24.

15) Hansen, s. 138, Hay, s. 43.

16) Barth, s. 29.

17) Daghestani, s. 99; Avdal, s. 221; Barth, s. 29; Edmonds, s. 348; Hansen, s. 136.

hakkı vardır.¹⁸ Karı-koca arasındaki ilişkiye gelince, kadın köylerde asttır, köy aristokrasisinde ve kentlerin eğitimli kesimlerinde erkeğe eşit konumdadır, kentin eğitimsiz kesimlerinde ise üsttür.

Aile içinde bir çocuğun doğumu sevinçle karşılanır. Erkek çocuk her ne kadar kız çocuğuna tercih edilir ise de, bu bir kural değildir. Ailede çocuk doğum oranı oldukça fazladır, ancak çocukların ölüm oranı da çok yüksektir. Çocuklar sevimle beraber fazla şımartılmazlar, zira hayat şartları oldukça zordur. Çocuğun adı doğumdan hemen sonra ve genellikle annesi tarafından verilir.¹⁹ Ad seçimi bazen de ailenin yaşlı bir ferdi tarafından yapılır.²⁰ Bu ad, İslam tarihinde önemli sayılan bir kişinin adı olabileceği gibi, ulusal bir kahramanın adı da olabilir. Bazan da bebeğin sahip olması istenen bir erdem, kendisine ad olarak konur. Bir çiçek, meyva ya da nitelikleri herkes tarafından beğenilen bir hayvan adı da çocuğa verilebilir. İsmi “hypocoristic” formları oldukça yaygındır. Bazı isimler “o” ekiyle erkek, “e” ekiyle de kadın ismi haline gelirler. Bu tür isimlerin eril formlarının soylu olmayan kişiler için, dişil formlarının ise soylu aile üyeleri için kullanılması ilginçtir.²¹

Erkek çocuk, normal olarak doğumdan birkaç gün sonra *sinet* (sünnet) edilir. Bu işi ya bir uzman (*sinetkar*) ya da **berber** yapar.²² Bu tören bazen de çocuk 5 veya 7 yaşındayken yapılır. Genellikle aynı yaştaki birkaç çocuk beraberce sünnet ettirilir. Bir reisin veya varlıklı bir ailenin çocuğunun sün-

18) Mrs. Hansen, s. 117.

19) Nikitine, s. 106.

20) Barth, s. 112; Hansen, s. 108.

21) Celaled Bedir Khan, Grammaire s. 98. İsimler, küçültme formları, lakaplar için bk. Edmonds, s. 42.

22) Barth, s. 112; Nikitine, s. 106.

netinde ise, bir şenlik düzenlenir ve tüm aile üyeleri yemeğe davet edilir.²³

2. Aşiret Örgütlenmesi

Kürt Aşiretlerinin Listesi

Kürtlerin temel yapı taşlarından biri, tartışmasız biçimde aşirettir. Günümüzde yaşayan tüm Kürt Aşiretlerinin adları bilinmektedir. 1826'da Lerch, Türkiye, Rusya ve İran topraklarında yaşayan tüm Kürtlerin dökümünü yaptı. Jaba da bazı aşiretleri tesbit etti (1860). Tiflis'te, E. Kondratenko (1896) ve Albay Kartsov, Transkafkasya'daki Kürtlerin yerleşimlerini gösteren birer harita yayımladılar. Sir Mark Sykes ise 1908'de, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kürt Aşiretlerinin bir listesini hazırladı. 305 aşiret adından oluşan bu listeyi, G. R. Driver 1919'da elden geçirip yeniden düzenledi ve bu listeye Güney Kürdistan'daki (Irak) Kürt Aşiretleri ile I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulması öngörülen Kürt Devleti sınırları dışında kalan bölgelerdeki aşiretlerin adını da ilâve etti. Ancak o zamandan günümüze değin gelişen siyasal olaylar sonucu, bu Kürt Aşiretlerinin dağılımları ve durumları büyük değişiklikler göstermiştir. M. Emin Zeki, Kürtçe yayımlanan *Kürdistan Tarihi* (1931) adlı çalışmasında Kürt aşiretlerinin tam bir listesini verir. Suriye'deki Kürt aşiretleri ise Fransız Levant Servisi tarafından 1930'da, 1939'da ise P. Rondot tarafından daha kesin ve dikkatle sayıldı. *Roja Nû*'da yayımlanan ve Irak²⁴ ile İran'daki²⁵ aşiretlerin isimlerini veren listeler ise kesinlik taşımamaktadır. İran'da M. Mokri, Sancabi Aşireti hak-

23) Barth, s. 112.

24) No 66, 14 Ocak 1946.

25) No 68, 4 Şubat 1946.

kında bilgi vermektedir (1946). A. Azzawi'de, Irak'taki Kürd aşiretleri hakkında Arapça dilinde detaylı bir çalışma hazırlamıştır (1947). Kuzey ve Güney Kürdistan'daki aşiretlerin ve bunların alt birimlerinin ayrıntılı bir dökümünü ise H. Field yapmıştır.²⁶ Bu çalışma aşiretlerin nüfusunu, reislerinin adını ve yurtlarını da içermektedir. Field'ın verdiği bilgiler, Azzawi'nin aktardıklarından daha eskidir. Mardux, İran'daki 490 aşiretin isimlerinden oluşan bir liste ve Sanandaj'daki aşiretler hakkında ayrıntılı bir çalışma yapmıştır. Urfa, Mardin, Diyarbakır, Siirt, Muş, Van ve Hakkari vilayetlerindeki Kürt aşiretleri ile Türkiye'nin Suriye, Irak ve İran sınırındaki aşiretlerin yerleşim yerlerini gösteren sekiz çizim ise B. Karabuda tarafından hazırlanmıştır. Yezidi Aşiretleri A. Azzawi tarafından 1935'te; Sincar ve Kürd Dağındakiler (Çiyayê Kurd) ise R. Lescot tarafından 1938'de sıralanmış ve yerleşim yerleri belirtilmiştir. Tüm bu tablolar ve listeler, aşiret yapısının Kürtlerin tarihinde ve yaşamında gösterdiği evrenselliği kanıtlamaktadır. Bu aşiretlerin herbiri hakkında tek tek bilgi vermek bu çalışmanın boyutları dışında kalmaktadır. Bu esaslı görevi *Şerefname* yerine getirmiştir. Daha fazla tarihi ve etnografik bilgi ise Soane (1912-26), Longrigg (1925), Leach (1940), Nikitin (1950), Barth (1953) ve Edmonds'un (1957) yapıtlarında bulunabilir. Yezidi aşiretleri ve köyleri hakkında istatistiklerin de yer aldığı ayrıntılı bir çalışmayı S. Damluci 1949'da yapmıştır. Bu kitap Arapça olarak yayımlanmıştır.

Kürt Aşireti ve Öğeleri

“Kürt aşireti, üyelerinin dış saldırılara karşı korunması, eski töre ve yaşam tarzının devam ettirilmesi amacıyla oluşmuş

26) Anthropology of Iraq, 1953.

bir topluluk veya topluluklar bütünüdür.²⁷ Kürtlerin yaşadığı bölge gibi dağlık bir ülkede kendi içinde kapanık toplulukların oluşması ve gelişmesi son derece doğaldır. Bu topluluklara aşiretin kökeni olarak da bakmak mümkündür. Ailenin her insan topluluğunun temel birimi olduğu bir gerçektir. Ancak Kürt aşiretlerini, Eski Ahit'te bahsedilen On İki İsrail Aşireti benzeri, büyük bir aile sanmak yanlış olur.²⁸ Eğer Araplarda aşiretin (*kabile*) belkemiğini kanbağı (*neseb*) oluşturuyor ise, Kürt aşiretlerinde bu işlevi toprak (*erd*), yani aynı reise bağlı insanların yaşadığı bölge yerine getirmektedir.²⁹

Ancak Kürtlerdeki aşiret yapısını araştıran batılı sosyologlar³⁰ göçebe ve yerleşik aşiretler arasında kimi farklardan bahsetmektedirler. Barth ise güçlü bir aşiretler federasyonu oluşturan ve kısa süre öncesine kadar tamamen göçebe olan Caffların politik örgütlenişini;³¹ tarıma dayalı bir ekonomiye sahip olan ve içinde aşiret-dışı öğeleri de barındıran bir topluluk olan Hamawendilerin politik örgütlenişini ve son olarak da Baban Ailesi'nin politik yapısını ve örgütlenişini³² incelemiştir. W. L. E.³³ ise kırsal kesimde farklı ekonomik ve sosyal örgütlenmelerden bahseder: Bir yanda aynı soydan gelen bir ağanın himayesi altında yaşayan ve *tira* veya parçalara bölünmüş klasik aşiretler bulunurken, diğer yanda Dizai ve Caff gibi farklı soydan gelen bir feodal beyin (*ağa*) yönetimindeki aşiretler yer almaktadır. Toprak ağalarının ve dini şeyhlerin etkisi ve sosyal rolü ise sorunun diğer bir cephesini oluşturmaktadır.³⁴ Kürtlerde sosyal sınıflara da rastlanır. En önemli

27) Hay, s. 65.

28) F. Millingen, s. 284.

29) Khosbak, s. 68; Akrawi, s. 18.

30) Leach, 1940; Barth, 1953; W.L.E., 1956.

31) s. 34-44 ve 3 no'lu diyagram.

32) s. 60-6 ve 6 no'lu diyagram.

33) W.L.E., s. 432.

34) Rondot, *Les tribus montagnardes (Dağ Aşiretleri)*, s. 39-47.

farklılık kendilerie *eşir* (aşira) denen aşiret üyesi köylüler ile bunların dışında kalıp yaşadıkları bölge ve lehçeye göre *Kur-manc* (*Kurdmanc*), *Goran* veya *Miskin* gibi adlar alan ve top-rak ağasının yanında serflik yapan köylüler arasında bulun-maktadır.³⁵ Edmonds³⁶ *Miskin* teriminin tercih edilmesi gerek-tiğini, zira diğer iki terimin farklı anlamlara da geldiğini (leh-çe veya aşiret) söylemektedir. Bunlar belki de savaşıcı aşiret-lerin boyunduruğu altına girmiş olan autochthonous (otokton) aşiretlerin soyundan gelmektedirler. Ancak aynı aşiret içinde dahi görev ve haklar açısından bir eşitlik söz konusu değildir. Bir yanda kendilerine *torn* denen soylu aileler, diğer yanda da askeri bir kast oluşturan *xulam sahumalar*,³⁷ aşiret reisinin özel muhafızları olan *piştmar*³⁸ ve son olarak da köylü sını-fı yer almaktadır. Aşiretin her bir *tiras*ından askere alınan³⁹ *piştmar*, önceleri köleler ile aynı konumdaydılar.⁴⁰

Rondot'un⁴¹ Omeran Aşireti'ne dayanarak çizdiği Kürt Aşiretlerinin klasik örgütleniş şeması şöyledir. Temelde ev veya ev halkı veya anne, baba ve çocuklardan oluşan aile yer almaktadır. Birkaç ev bir arada *bavik* ya da *mal*'ı büyük aile-yi oluşturur. Birçok *bavik*'in toplanmasıyla klan veya *ber* olu-şur. Klanların birleşmesiyle de aşiret, *eşir* (*aşira*) oluşur. Barth'ın kullandığı terminoloji ise daha farklıdır. Barth, Caf Aşireti örneğinde olduğu gibi, aşireti önce *tiralara* böler. *Tira*-ları, aralarında kan bağı bulunan *hoz*larla karıştırmamak gere-kir. *Tira* birçok *xellere* ayrılır, *xeller* de aralarında kan ve tica-ri bağların bulunduğu 20-30 kadar hane veya çadırdan oluşur. Aşiretin başında *Begzade* ailesinden bir *paşa*, *tiralara* başın-

35) Nikitine, s. 124.

36) Edmonds, s. 123.

37) Nikitine, s. 125.

38) Barth, s. 42.

39) A.g.e., s. 46.

40) Nikitine, s. 45.

41) Rondot, *Tribus*, s. 18.

da ise bir *reis* (*raiz*) bulunur. *Xellere* ise *kixa* (*keya*) adı verilen ve seçimle başa gelen bir köy yöneticisi başkanlık eder. Hamawendlerde *tira* reisine *ağa* denir. Leach, “*ashira*’nın aynı zamanda ilgili olduğu halkı ve toprağı da tanımlayan bir terim” olduğunu savunur. Bu esasen siyasal bir gruplaşmayı tanımlar. Kan bağına dayalı ve birkaç alt bölüme ya da *tiraya* ayrılmış bir ya da birkaç klan ya da *ta’ifa*’dan oluşmaktadır. Leach,⁴² aynı zamanda normal bir antropolojik sınıflandırma yapılabileceğini savunur; *aşira*, *ta’ifa* ve *tira*, yani *aşiret klan* ve *soy*. Terimlerdeki, Arapça ve farklı Kürt lehçelerinin birbirine karışmasından kaynaklanan farklılıklar olgunun açıklıkla anlatılmasını zora sokmaktadır.

Şimdi de 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyılın başında ortaya çıkan ve yarı göçebe aşiretlere özgü olan oba (*Xel*) sistemine bir göz atalım. Oba, ilkbaharda sürülerini yaylaya götüren ve sonbaharda geri dönen sığır yetiştiricilerinin oluşturduğu geçici bir topluluktur. Çoğu zaman değişik köylerden gelen sığır yetiştiricileri arasında ne kan, ne de aşiret bağının olması zorunlu değildir. Mevsim göçlerini aynı olarak ödenen bir bedel karşılığında *Ser-oba* (oda,başı)düzenler. Gruplarda başka farklılaşmalar da gözlenir: *Ser-oba* ve ailesi, az ya da çok önemli ağalar ve basit çobanlar.⁴³

Aşiret Başkanı, Yükümlülükleri, Sorumlulukları ve Kazanımları

Aşiretin reisi genellikle *ağa* olarak adlandırılır. Bu lakab Sultan Murat’ın 1637’de Bağdat’ı fethetmesinden bu yana

42) Leach, s. 13, 14.

43) Bu oba örgütlenmesi için bkz. Ereb Şemo, *Şivani Kurd*, Nikitin, Kassemlo ve O. L. Vilcevsky’ye göre, *Economie de la Communaute Agricole Chez les Kurdes*, 1936, Kürtlerin ülkesindeki “sınıf mücadelesi” oba etrafında yoğunlaşmaktadır.

kullanılmaktadır.⁴⁴ Ağalık genellikle babadan oğula geçer. Baba ölünce en büyük oğlu onun yerini alır; ancak eğer küçük oğlu aşiret yeleri tarafından daha çok seviliyorsa veya ağalık görevini daha iyi yerine getirebilecek beceriye sahip ise büyük ağabeyinin yerini o alabilir. Bu seçime bazen diğer reisler veya klanlar da müdahale edebilir. Hatta kaba kuvvete bile başvurulabilir. Bazen de merkezi hükümet müdahale edip trih ettiği birini reis olarak atayabilir.

Feodal ağda aşireti içinde her türlü yetkiye sahip olan reis, bağımlı olduğu sultan veya şaha asker sağlamak ve haraç ödemekle ykmlyd. Bu yükümlülüklerini yerine getirebilmek için kendi halkından vergi toplar ve onları askere alırdı, bunun karşılığında da onları savaş zamanlarında korurdu. Günümüzde ise aşiret reisi veya onu köylerde temsil eden ky ağasının görevleri daha farklıdır. Kendilerini ziyarete gelen Kürt veya yabancı bir konuğu ağırlamak, reisin başlıca görevlerinden biridir. Bu tür giderlerini karşılayabilmek için reis, kendi halkından çeşitli vergiler toplar. Genelde ağa hakkı, *axati* adı verilen bu vergiler tarım ve hayvancılıkla raşanların gelirlerinden kesilebileceği gibi, reisin yanında belirli günler ücret almadan çalışmakla, yani angarya veya *herewez* olarak da ödenebilir. Ayrıca düğün, bayram gibi özel günlerde reise hediyeler *idani* sunmak adettendir. Son olarak hırsızlık, adam kaçırma ve cinayet gibi olaylarda hakimlik yapması için kendisine başvurulduğunda reis para cezası kesme hakkına sahiptir ve bu da onun için önemli bir gelir kaynağıdır.⁴⁵ Aşiret halkının kendi reislerine karşı taşıdıkları yükümlülüklerle toprak ağasına karşı taşıdıkları yükümlülükler birbirine karıştırlmamalıdır.

44) Edmonds, s. 223.

45) Daha ayrıntılı bilgi için bkz. th. Bois, *Connaissance...*, s. 30-8 veya *La vie Sociale*, s. 610-11 ve 46. ve 47. notlar ve referanslar.

3. Ekonomik Yapılar

Kürtlerde Göçerlik

Özellikle aşiret teşkilatı tarafında örgütlenmiş olan göçebeler sığır yetiştirmekle uğraşırlar ve kapalı bir ekonomiye sahiptirler. Bir göçebenin hayatı zorluklarla doludur ve reisin otoritesine boyun eğmek zorundadır. Ancak bu hayat tarzı, ekonomik ve sosyal nedenlerle yok olmak üzeredir.⁴⁶

İki dünya savaşı arasında göçebe Kürt aşiretlerini yerleşik düzene geçirmek üzere çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ancak gerek Türkiye’de, gerekse İran’da, Mustafa Kemal ve Şah Rıza Pehlevi döneminde uygulanan yöntemler Kürtler tarafından memnuniyetle karşılanmamıştır. Sovyetler Birliği’nde ise durum daha farklıdır. R. J. M. Goold-Adams, Rusların bu konuda diğer Ortadoğu ülkelerine nazaran daha başarılı olduklarını söyler.⁴⁷ “Sovyetler Birliği’nde, bu soruna askeri ve siyasi olduğu kadar, ekonomik bir sorun olarak da yaklaşılmıştır... Göçebelere toprak ve su verilmiş, topraktan aldıkları ürünü artırmaları için tarım uzmanları kendilerine yardım et-

46) J. Frölin, *Les formes de la vie pastorale en Turquie*, in *Geografiska Stockholms Annalen* (1944), s. 219-72; H. Christoff, *Kurden und Armenier*, Hamburg 1935; O. L. Vilcevsy, *Economic de la communaute agraire nomade kurde de la Transcaucasie et des districts environnans dans la 2e s.*, in *SE* (1936), No. 4-5, s. 135-61; N. Bogdanova, *L’exploitation feodale des nomades*, in *Arch. Hist. Acad. Sc. URSS*, II (1939); I. P. Petrushevsky, *Essai sur l’histoire des relations feodales en Azerbaïdjan et en Arménie, du xvie au debut du xixe s.*, Leningrad 1949, s. 389; W. D. Hüttenroth, *Bergnomaden und Yaylabauern im mittleren kurdischen Taurus*, Marburg 1959, s. 190; T. R. Stauffer, *The economics of nomadism in Iran*, in *MEJ* (Summer 1965), s. 284-302; V. Monteil, *Les tribus du Fars et la sedentarisation des nomades*, Paris-The Hague 1966. Also, X. de Planhol, *Les fondements geographiques de l’histoire de l’Islam*, Paris 1968, s. 442; H. Carrere d’Encausse, *Aperçu sur le probleme du nomadisme au Moyen-Orient*, in *Documentation française, Notes et Etudes*, doc. No. 2095 (3 November 1955).

47) *Middle East Journey*, London 1947, s. 95.

miştir". Göçebeleri yerleşik düzene geçirmek için kaba kuvvete başvurulmamış ve Caff örneğinde olduğu gibi bu geçiş adım adım uygulanmıştır.⁴⁸

Kürtlerde Köylülük

Kürtler aslen tarımla uğraşır. Sanayileşmenin başlamış olmasına karşın halkın yüzde 65-80'i köylüdür. Dolayısıyla, toprağın köylünün yaşamında ne denli önemli bir rolü olduğu anlaşılabilir. Kürtler arasında geçerli olan toprak düzeni birçok soruna neden olmaktadır.

I. Dünya Savaşı'na kadar Kürtlerin ülkesinin büyük bölümü Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeydi. Askeri tımarlar. 1839'da lağvedildiğinden, toprak düzeni de Osmanlı Toprak Kanunu'na (1858) bağlıydı. Aynı düzen Osmanlı İmparatorluğu'nun varisi olan topraklarda (Suriye ve Irak) yaklaşık 1930'a kadar sürdü.⁴⁹ Sözkonusu yasa çeşitli mülkiyet biçimlerini tanıyordu: *Tapu senedi*yle belgelenen *mutlak mülkiyet rakaba* biçimi ya da *tasarruf* biçimi, kimi özel kişilerin tasarrufuna verilebilen devletin mutlak mülk edinme biçimi *miri*, cami, okul, hastane gibi kullananları hayır kurumları olan *hayri* ya da kullananları reşit olmayanlar olan ahli türünde *vakıf* mülkleri; yol, nehir, köy ortak malları gibi halkın kullanımına açık *matruka* türü mülkler; son olarak da çöl, boş arazi gibi hepsi devlete ait olan ölü mülkler, *mawat*. Bunlara İran'da var olan saray mülkleri, *Xalişa* da eklenmelidir.⁵⁰

Bu farklı mülkiyet tiplerinin içeriği ülkeden ülkeye değişir ve genellikle küçük toprak sahiplerine pek az yer bırakır (Tür-

48) Edmonds, s. 146.

49) Warriner, s. 66.

50) Lambton, s. 238-58.

kiye'deki kırsal kesimde yaşayanları 2/3'ü, Irak'ta 1/4'ü). Her yerde büyük toprak sahipliği egemendir. Irak'ta, milyonlarca hektarlık ekilebilir alanın 4 milyon hektarı devlete, 6 milyonu özel toprak sahiplerine aittir. İran'da köylülerin yüzde 10'u toprağın yüzde 8'ine sahiptir, yani hane başına 1 ila 3 hektarlık, bir *cot* arazi düşmektedir. *Cot* aynı zamanda işe koşulan bir çift öküz ya da köylünün bir günde yaptığı iş anlamına gelmektedir.⁵¹ Büyük toprak sahipleri, yani devlet, aşiret reisleri, Şêxler ve büyük burjuva işadamları uçsuz bucaksız toprakları, kiracı köylülerin yaşamlarını sürdürme imkânını ciddi biçimde tehlikeye atan bir fiyat üzerinden kiraya vermektedirler. Gerçekten de ödemeler çok yüksektir. Örneğin, İran'da büyük toprak sahiplerinin yıllık geliri kişi başına 5.600 dolarken, ortalama bir köylününki yalnızca 60 dolardır.⁵² Irak'ta II. Dünya Savaşı'ndan önce bir Kürt köylüsünün yıllık geliri 10 İngiliz Poundu idi. Köylünün üzerinde ağır bir yük olan ödemelerin bir kısmı aynı (yüzde 15), kalanı ise nakti ödemedir (yüzde 5). Türkiye'de birçok sistem görülür: Köylünün kendi araçlarını, pulluğunu, hayvanını kullanıp hasadın yarısını toprak sahibine verdiği *yarııcılık*; kiranın toprağın durumu ve verimliliğine, insan gücüne, tarımın bereketine ve köylünün bağımlılığına göre değiştiği *resimcilik*; köylünün emeği karşılığı yalnızca hasadın 1/4'üne sahip olabildiği *murabbacılık*.⁵³ İran'da başka adlar altında aynı köleliğe ve benzer sistemlere rastlanır: Toprak sahibinin sulama ve tohum sorunlarını halledip köylünün emeğini kullandığı, bunun karşılığında hasadın 3/5'ini kendisinin aldığı ve 2/5'ini köylüye bıraktığı *nimekari*; toprak sahibinin toprak, su, tohum ve iş hayvanlarını sağlayıp hasadın 1/10 al-

51) Kassemlo, s. 128.

52) Kassemlo, s. 165.

53) Moiselev, s. 13.

dığı *sêyêkiar*; toprak sahibinin toprak ve suyu sağlayıp hasadın 2/3'ünü aldığı *sêqut*; toprak sahibinin sağladığı toprak ve tohum karşılığında hasadın 2/10'unu aldığı *dehûdu*.⁵⁴ Irak Kürdistanı'nda da aynı sorunlarla karşılaşılır. Yani yaz ürünlerinden tütün, pamuk ve pirinçte toprak sahibi hasadın 1/2 ya da 1/3'ünü, kış ürünlerinden buğday ve arpada 1/10 ya da 1/5'ini almaktadır. Buna ek olarak, sahip olunan ya da vergi olarak toplanan bir miktar vardır. Yüzde 7,5 toprak sahibinin memuru *serkar*'a yüzde 10 hükümete ödenen, ayrıca ağanın kahvecisi, konuk evi veya *mudhif*, vb. için ayrılan miktarlar.⁵⁵ Aşiret yapısı bozulmuş, toprak ağalarının mülkiyetindeki köylerde de toprak gelirleri şu şekilde paylaştırılmaktadır: 3/6 toprak sahibine 1/6 sürekli olarak köyde oturmayıp kentte yaşayan toprak sahibinin temsilcisine, 1/6 ortakçı ya da çiftçiye, 1/6 ne toprağı ne hayvanı olan, yalnızca emeğı olan tarım işçisine. Yıl sonunda hesap tamamlandığında Kürt köylüsünün elinin boş kaldığı ve borç yükünün altında ezildiğı görülmektedir.⁵⁶ Çünkü genellikle gelecek yılki hasada kadar yaşamını sürdürebilmek için tefeciden borç almak zorunda kalacaktır.

Kürt köylüsünün yaşam koşulları böyle olunca, zaman zaman başgösteren isyanların nedeni de kolayca anlaşılmaktadır. Bunlar arasında 1930-1940 yılları arasında İbrahim Halil tarafından yönetilen Kürt Dağı (Suriye) *Mouroud İsyası*,⁵⁷ 1954'te 9/20'lik ürün vergisinin azaltılması, zorunlu emeğın kaldırılması, bayram ve evlenme dolayısıyla verilen hediyelerin kaldırılması gibi isteklerle başkaldıran 20.000 Dizalı ailenin isyanı sayılabilir.⁵⁸

54) Kassemlo, s. 132-8.

55) Khosbak, s. 48.

56) Rossi, s. 86.

57) Th. Bois, *Les Kurdes. (Kürtler)*.

58) Gavan, s. 19.

Kürt köylüsünü, vergi veren, keyfi zorunlu emeğe tabi bir serf kılan bu feodal yapıyı düzeltmek için, Kürt yerleşim bölgelerinde zaman zaman bazı toprak reformu projeleri hazırlandı. Ne var ki bu topraklardaki, geçmişin ayrıcalıklı toprak ağaları, aşiret reisleri ya da şeyhler reform çabalarının önüne dikildiler.

İran'da 1955'ten bu yana, sarayın ve devletin mülkiyetindeki toprakların dağıtılmasına yönelik bir yasa vardır. 1960'ta özel toprak mülkiyetini, sulanmış topraklarda en fazla 400 hektar, sulanmamış topraklarda 800 hektarla sınırlayan bir tarım yasası çıkartılmıştır. Kırsal işbirliği için 500'le başlayıp 1965'te 4500'e ve 1969'da 8000'e yükselen öngörülerde bulunuldu. Ancak bütün bunlardan başka, Şah "Beyaz Devrim", ilan etti (26 Ocak 1963). Referandumla onaylanan bu devrim, on iki maddesiyle, en başta feodalizmin yıkılmasını, köylünün özgürleştirilmesini öngörmekteydi. Türkiye'de de 1938'de çıkartılan bir yasa büyük toprak sahiplerinin topraklarının satın alınıp köylülere dağıtılmasını mümkün kılıyordu. Ne var ki bundan çok az köylü yararlanabildi. 21 Haziran 1945'te de devletin ve 500 hektarın üzerinde toprağı olan bireylerin ellerindeki toprakların dağıtılmasını öngören bir toprak reformu yasa tasarısı onaylandı, ancak ilgili 17. madde 1950'de iptal edildi. Toprağın bedelinin 20 yılda ödenmesi gerekmekteydi. 1961'de yeni bir tasarı hazırlandı. Köylülerin acınacak durumu yasayla da kabul edildiğinden 8 milyon dönümlük hazine topraklarının (Türkiye'de 1 dönüm yaklaşık 1.000 m²), doğuda ve güneydoğuda devletin işlettiğı ve ektiğı geniş toprakların, vakıflara ait 1 milyon dönümün ve özel mülkiyetteki toplam 38 milyon dönümü aşan toprakların dağıtılması öngörülmekteydi. 1965'te 13.591.622 kişilik faal nüfusun yaklaşık 3/4'ü, yani 9.764.652'si tarım sektöründeydi. Gereksinimleri en az karşılanan da bu kesimdi.

Irak'ta Krallık hükümeti'nin tarım politikası daha çok Arap ya da Kürt aşiret reislerinden yanaydı. 1932'de yürürlüğe giren 50 sayılı kanun aşiretlere mera ya da ekilebilir arazi olarak toprağı mülk edinme hakkını, 51 sayılı kanunsa *lazma* denilen reislere aşiretin mülklerine sahip olma hakkını veriyordu. 1933 tarihli 28 sayılı kanun "borçlu" köylünün, evi yıkılmadıkça, efendisinin toprağını terk etmesini yasaklamaktaydı. 1954'te 11 sayılı Kararname'yle Adalet Bakanı'na ulusal mülkleri belirleme hakkı verildi. Dahası, 1952-54 yıllarında, 1.794.560 dönüm toprak (Irak'ta 1 dönüm 1/4 hektar) Sincar bölgesinden 6.863 köylü ailesine dağıtıldı; ancak en büyük payı Şammar Şeyhi Ahmed el-Acil aldı.

Bu durum süremezdi. 30 Ağustos 1958'den sonra, yeni cumhuriyet, köylünün toplumsal durumunu iyileştirmek ve tarımı geliştirmek için feodalizme son vermeyi amaçlayan bir tarım yasası ilan etti. Bu yasaya göre, sulanmış topraklarda 250 hektar, sulanmamış topraklarda 500 hektardan fazla arazinin mülk edinilmesi yasaklanıyordu. Tarım gelirleri kesin çizgilerle düzenleniyordu. Böylece serbest kalan topraklar, sulanmış alanlarda 30-60 dönüm, sulanmamış alanlarda 60-120 dönüm olmak üzere, beş yıl içinde köylülere dağıtılacaktı. Toprak sahiplerinin zararları Hazine tarafından yüzde 3 oranında taşınır mal olarak ve 20 yıllık bir geri ödeme süreciyle karşılanacaktı. Yasa, böyle bir yardım ummayan köylüler arasında heyecan, toprak sahipleri arasındaysa genel bir hoşnutsuzlukla karşılandı ve birçok isyan patlak verdi.

Bu farklı topraklarda yaşayan Kürt köylüsünün sözkonusu tarım reformlarından yarar göreceğı açıktır. Ancak toprağına sahip olmak yetmemekte, toprağı işlemek için araçlar gerekmektedir. Araç ya yoktur ya da yetersiz sayıdadır, tohum pahalı, tarım ekipmanı kaba ve ilkeldir. Hala Ortaçağ'dan kalma

kara saban kullanılmaktadır. Vazgeçilmez sulama işlemleri pahalıdır ve kooperatifler sorunlar karşısında yetersiz kalmaktadır. Irak'taki Kürtler, Kürt olarak günümüzde bu konuda söyleyecek sözleri olan tek Kürt toplumdur. Nitekim KDP, Kasım 1968'deki VII. Kongre sırasında yayımladığı programın uzun 14. maddesinde bölgelerinin özel gereksinimlerine yönelik bir grup tasarı üzerine görüş belirtmiştir.⁵⁹

Toprak sorunları Sovyet Ermenistanı'nda yaşayan Kürtler için aynı biçimde ortaya çıkmamaktadır. Gerçekten de, Alagöz köylüleri "Toprak istiyoruz. Daha ne kadar köle kalacağız?" diye ayaklandıklarında I. Dünya Savaşı bitmemişti. Kendileriyle yakınlık kuran gençler, onları heyecanlandırıyorlardı; bu sözleri bizzat nakleden, yurttaşları Ereş Şemo'ydu.⁶⁰ Kulaklara karşı yürütülen sayısız mücadeleden sonra düşleri, ilk biçimiyle olmasa da gerçekleşmişti. Artık kolektif mülkiyet sözkonusuydu ve köylüler *kolhozlara* üye olacaklardı.⁶¹ Geçmişte kullanılan saban ve at arabasının yerini traktör ve kombine biçer-döver aldı, *kolhoz* topraklarında tarım daha modern bu araçlarla yapılmaya başlandı. Böylece Kürt köylüsünün yaşam standardı belirgin biçimde yükseldi. Gene de bu yeni yaşamın Eminê Evdal'ın *Manners and Customs of the Kurds of Transcaxasia* (Transkafkasya Kürtlerinin Gelenekleri ve Görenekleri, 1957) adlı Ermenice araştırmasında biraz idealleştirildiği düşünülebilir.

59) Vanlı, *Le Kurdistan Irakien*, 365-6). 1964'te Kürdistan'da bulunan bir taniş olan Joyce Lussu bulunduğu toplulukların bir bölümünü kayda geçirmiştir. , *Anche i Kurdi conquistano il loro socialismo*, *Rinascita Sarda*'da, an. II, No.9, 10 March 1964, s. 19.

60) Ereş Şemo, *Şivane kurd (Kürt Çobanı)*, Beyrut 1947, s. 62.

61) Aristova, *Kurdi Zakavkaz*'ya, 1966, s. 64.

KAYNAKÇA

- Th. Bois, *La vie sociale des Kurdes* (Kürtlerin Toplumsal Yaşamı), 605-9;
- P. P. Mouseiev, *Le probleme agraire en Turquie* (Türkiye'de Tarım Sorunu), *Sovietskoie Vostokovedenie*'de, 1956, No.1 (Fr. çev. Doc. Franc, Articles et Documents'da, No. 0.369, 14 Haziran 1954, 8-15);
- Warriner, *Land reform and development in the Middle East, a study of Egypt, Syria and Iraq* (Ortadoğu'da Toprak Reformu ve Gelişme, Mısır, Suriye ve Irak Üzerine Bir Araştırma), 1957, 1962;
- A.K.S. Lambton, *Landlord and peasant in Persia, a study of land tenure and land revenue administration* (Persia'da Toprak Ağası ve Köylü, Topraktaki Ayrıcalıklar ve Toprak Gelirlerinin Yönetimi Konulu Çalışma), Londra 1953, 1969;
- P. Rossi, *L'Irak devant la reforme agraire* (Tarım Refrmu Karşısında Irak), *Orient*'da, VII/3 (1958), 81-93; *La reforme agraire en Irak* (Irak'ta Tarım Reformu), *al-Bilad*'da, Bağdaş 12 Eylül 1960, Fr. çev. Doc. Franc., Articles et Documents'da, No. 0.1027, 29 Kasım 1960;
- Muhammed Rıza Şah Pehlevi, *Mission for my country*, (Ülkeme Karşı Görevim), Londra 1961; *Un projet (turc) de reforme agraire* (Bir (Türk) Tarım Reformu Tasarısı), *Vatan*'da, İstanbul, 9 ve 12 Ekim 1960, Fr. çev. Doc. Franc., Articles et Documents'da, No. 0.117, 9-10;
- B. Vernier, *L'Irak aujourd'hui* (Bugünkü Irak), 1963, böl.22-1, *La reforme agraire*, 397-406;
- H. Mandras ve Y. Tavernier, *Terre, paysans et politique* (Toprak, Köylüler ve Siyaset), Paris 196;
- Jaafar Khayyat, *The Iraqi village, a study in its condition and reform* (Irak Köyü, Koşulları ve Reform), Beyrut 1950, (Arapça); anon., *Notre question de l'Est aux yeux d'un sociologue* (Bir Sosyoloğun Gözüyle Doğu Sorunumuz), *Yön*'de, 3. yıl, No. 90, 18 Aralık 1964 (Türkçe); İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'da Geri Bırakılmışlığın Oluşumu*, *Anı*'ta No. 10 Şubat 1971, 46-73; idem, *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyoekonomik ve Etnik Temeller, Iran-Shahr, a survey of Iran's land, people, culture, government, economy* (İran Şahlığı, İran Yurdu, Halkı, Kültürü. Yönetimi ve İktisadı Üzerine Bir İnceleme), Tahran Üniv. Yayın. 1963, UNESCO'nun yardımlarıyla basıldı, I, 117 s.)

B. Dinsel Durum

Toprak (aşiret ve köy) ve kan bağları (aile) üzerine kurulu olan Kürt Toplumu, günlük yaşamda sık sık kendini gösteren

dinsel öğelerle büyük renklilik gösterir.⁶² Bugün Kürtlerin yaşadığı asıl bölge olan Dicle'nin doğusunda, Van ve Urmiye Göllerinin çevresi ve Irak'ın kuzeyi ve doğusu, Müslümanlık'tan önce, devlet dini Zerdüştlük olan Sasani İmparatorluğu'nun egemenliğindeydi. Bundan da önce, Partlar devrinde Hristiyanlık'ı yaymak isteyenler burada bazı Musevi gruplara rastladılar. Museviler de, ağaçlara tapan, güneş kültünden olan ya da şeytana kurbanlar adayan pagan topluluklarla uğraşmaktaydılar. Bunların bazıları din değiştirip Hristiyan oldular. *Acts of the Martyrs of Persia*⁶³, bu yerli Hristiyanların II. Sapor tarafından ezildiklerini belirtmektedir. Ancak 5. yüzyılın başında kilise yeniden örgütlendi, Kürt topraklarına piskoposlar atandı⁶⁴ ve manastırlar inşa edildi. Bu yapıların bir kısmı Timur'un istilasına kadar (1336-1405) dayanmıştır.⁶⁵ Ne var ki büyük çoğunluk resmi külte bağlı kaldığından Kürtler, atalarının *madjus (Mecusi)* ya da Zerdüştininden olduğuna inanırlar.⁶⁶

Sasani Hanedanlığı'nın yıkılışı (642), Arapların on yıl kadar önce istila etmeye başladıkları bu toprakların Müslümanlaşmasını kolaylaştırdı. Bu, kan ve gözyaşı olmadan gerçekleşen bir süreç değildi. Kürtler, kimi zaman Sünniler, kimi zaman Hirciler ile ittifak içinde giriştikleri savaşlardan tümüyle bu yeni dine bağlanmış olarak çıktılar. *Şerefname*'de⁶⁷ ve Evliya Çelebi'de⁶⁸ bildirildiği gibi, tümüyle *Sunna*'ya inanan müslümanlar olan Kürtler, Şafii (öl. 204/820) mezhebine girdiler.

62) Th. Bois, *L'âme des Kurdes*, s. 47-8.

63) Süryanice basım, Bedjan, Leipzig, 1892.

64) P. Labourd, *Le christianisme dans l'Empire perse sous la dynastie sassanide* (Sasani Yönetimindeki Pers İmparatorluğu'nda Hristiyanlık), s. 224-632, Paris 1904, *passim*.

65) Fiey, *Assyrie chretienne* (Hristiyan Asur), *passim*.

66) Sir Mark Sykes, *The caliphs last heritage* (Halifenin Son Mirası).

67) *Şerefname*, I, s. 14.

68) Evliya Çelebi, IV, s. 75.

Tarihin akışı içinde, Kürt reisler Selahaddin ya da Saladdin'den (1137-93) başlayarak ulusal faktörü bir tarafa bırakıp dine hevesle sarıldılar. Cami, okul, hastane ya da çeşmeler yaptırarak adlarını ölümsüzleştirmek istediler.⁶⁹ Bu inşaaçıların yanı sıra, kendini teoloji ve din hukuğuna adanmış bir aydın elit, *ulema* ve *feqi* vardı. Bu arada ünlü Bitlis Medresesi,⁷⁰ *Cezire Medresesi* ve *Zaxo Medresesi*'nden⁷¹ söz etmek gerekir. Sözkonusu araştırmacılardan biri 7./13. yüzyılda Ahlat'ta Maraga Gözlemevi'nin inşasında çalışmıştı.⁷² Amadiye de ünlü üstatlarıyla tanınan bir başka merkezdi.⁷³ Kahire'deki el-Ezher Üniversitesi'nde birçok Kürt teoloji öğretmeni vardı.⁷⁴ İstanbul'daki Eyüp ve Üsküdar Mezarlıklarında Osmanlı Döneminde *Şeyhülislamlık* yapmış birçok Kürt'ün mezarı bulunmaktadır.⁷⁵

Ancak bu resmi ve kurumlaşmış İslam'a karşı, otoriteye uzak kalan yerlerde, dini olduğu kadar sivil nitelikli ve çok faal bir yaşam öngören popüler bir islam gelişti. Bu, çoğu okur-yazar bile olmayan insanların köylülerin ya da zanaatkarların dünyasıydı. Ruhani liderliklerini de yapan (*mürşid*) bir *şeyhe* bağlanmış, mistik bir *tarikata* üye bir tür laik hizmetkarlarıydı bunlar. 6./12. yüzyıldan sonra Kürdistan'a giren Sufiler buradan kolayca yayıldılar.⁷⁶ Bugün Kürtler arasında güçlü bir tarikat olan Kadirilik, Bağdat'ta ölen ve bir Kürt olan Abdulkadir el-Geylani (1078-1166) tarafından kuruldu. Gene İslam dünyasında baş sırayı alan, özellikle Hindistan'da ve Çin'de

69) *Şerefname*, ed. Cairo, s. 96-97.

70) A.g.e., s. 455-495.

71) A.g.e., s. 171, 147.

72) A.g.e., s. 409.

73) Damluci, *İmarat Bahdinan*, 59-61, el-Abbasi, *İmarat Bahdinan*.

74) Nikitine, *Les Kurdes* (Kürtler), s. 210.

75) Th. Bois, *La religion* (Din), s. 7.

76) Lescot, *Enquête*, (Anket), s. 23-4.

yaygın olan Nakşibendilik de Buharalı Bahacddin (1317-89) tarafından kurulmuştur. Bu *tarikât*, Irak Kürdistanı'nda 19. yüzyılın sonunda Mevlana Halid tarafından Delhi'ye yaptığı bir gezi sonrasında tanıtıldı. Mevlana Halid, Caf Aşireti'nden-di, 1779'da Kara Dağ'da doğmuş, 1826'da Şam'da ölmüş-tür.⁷⁷ *Kadiri Şeyhlerinin* güçlü muhalefetiyle uğraşmak zorun-da kalmış, sonunda bazılarının ayağını kaydırmıştı. Güney Kürdistan'da Kadiri Tarikatı'nın müritlerine genellikle *Der-wêş*, Nakşibendilerde ise *Sofî* denilir.⁷⁸ Tarikat toplantıları şey-hin başkanlığında ve evinde yapılır. Burası *hankah*, *tekaya* ya da *tekke* olarak anılır ve şeyhin müritlerini eğittiği bir tür ma-nastır misafirhanesidir. Bu arada, mistik bir *tekkesi* olan her yerde, ister aşirette ister bir köyde olsun kendiliğinden bazı gerginlikler oluşur. Bir kere şeyh zengindir, birçok köyün sa-hibidir ve onun otoritesini rakip kabul eden aşiretin *ağasının* karşısındadır. O bahşedilmiştir, inanılandır, doğaüstü ve muciz-zevi güçlerle donatılmıştır, ancak kendisine inanmayan ve gü-venmeyen ortodoks *ulema* tarafından kuşkuyla izlenir. Son ve en önemli gerginlik nedeni, *şeyhin* genellikle politik rol oyna-maya hevesli olmasıdır, hükümet yetkilileri bu duruma kuş-kuyla yaklaşırlar. Öte yandan kolayca hayal edilebilecek saf-dillikleriyle *müritlerin* fanatizmleri çeşitli aşırılıklara ve ga-ripliklere yol açar. Bu yüzden zaman zaman, içten gelen bir ışıkla kendilerini *mehdi* ilan edenlere ya da toplumsal devrim vazeden fermansız reformculara rastlanır. Örnekler çoktur.⁷⁹ Son zamanlarda, Türkiye Kürdistanı'nda Kürt Said Nursi

77) Rich, *Residence*, I, s. 140-1; Nikitine, *Les Kurdes*, s. 212-15; Edmonds, *Kurds*, s. 77-8.

78) Edmonds, s. 63.

79) Campanile, *Storia*, s. 91-3; Nikitine, op. cit., 221, Rondot, *Les tribus mon-tagnardes* (Dağlı aşiretler), s. 43; Th. Bois, *L'âme des Kurdes* (Kürtlerin Ruh), s. 52-3, Edmonds, *Kurds*, s. 74-6.

(1870-1960) tarafından bir Nakışbendi kolu olan Nurculuk kuruldu.⁸⁰ Türkiye ve Irak'taki birçok başkaldırıda şeyhlerin ve adamlarının, özellikle Nakşibendilerin parmağı vardır. Hükmüt tarafından şiddetle bastırılan bu ayaklanmalara örnek olarak, Türkiye'deki bütün mistik tekkelerin kapanmasına yol açan Şex Ubeydullah Nehri (1880) ve Piranlı Şex Said (1925) hareketlerini ve Şeyh Mahmud Barzenci ayaklanmalarını (1919 ve 1922) verebiliriz.

Bazı şeyhlerin, devrimci olmayan öğretilerine kulak vermek ve ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Erbilli Şeyh Muhammed Emin el-Kurdi el-Şafii el-Nakşbendi'nin (öl.1904) *Tanwir al-Kulub*'un sayısız baskısında⁸¹ açıklanan mistik doktrini ve tefekkür gibi.

Ancak bu farklı tarikatlar, tüm aşırılıklarına ve siyasete karışmalarına karşın daima ortodoks ve resmi islam'ın parçaları sayılmıştır. Bu durum, kuramlarını aşırıya götürüp Sünni islam'ı terk eden tarikatlar için geçerli değildir. Örneğin Şex Adi İbn Musafirin (1073-1162) Adawiyya'sından kaynaklanan Yezidi inancı kökenlerini unutacak kadar ruhani bakımdan Sünnilik'ten ayrılmaktadır.⁸² Aynı şekilde, Ehl-i Haqq da tam anlamıyla Şii aşırıdır. Dr. Muhammed Mokri onlarla ilgili pekçok Goranca ve Farsça metin yayımlamıştır. *L'esoterisme kurde*, Paris 1966 da bunlardan biridir. Edmonds Irak-İran sınırında Kakai adıyla bilinen tarikatın üyelerini inceler.⁸³

80) MW (1960), s. 232-3, 338-41, (1961), s. 71-4.

81) 7. bası 1961, A. J. Arberry tarafından nakledilen, *Sufism*, Londra 1950, 129-32 ve zikir adlı mistik yönteminin Fransızca çevirisi, J. Gouillard, *Petite philocalie de la priere du coeur*, Paris 1953, s. 234-48.

82) Th. Bois, *Les Yazidis, essai historique et sociologique sur leur origine religieuse* (Yezidiler, Dinsel Kökenleri Üzerine Tarihsel ve Toplumbilimsel bir deneme), *Mashriq'te*, LV (1961), s. 109-28, 191-242.

83) Edmonds, A.g.e., 182-201, idem, *The beliefs and practices of the Ahl-i Haqq of Iraq* (Iraklı Ehl-i Hakk'ın inanç ve uygulamaları), *Iran, Journal of Persian studies* de, VII, 1969, s. 80-101.

Kürtler arasında, Irak'ta kimi sapkın gruplara da rastlanır. *Sarli* de bunlarla ilgilidir. Eskiden Türkiye'de çok güçlü olan Bektaşilerle de ilgisi olan Musul dolayındaki *Şabaklar* (Şahak) Kürt Kızılbaşlarıdır.⁸⁴

KAYNAKÇA

- *In Nikitine, *Les Kurdes*, 228-33, is to be found an excellent account of the theories of N. Marr, Eshe o slove Celebi, in ZAP, XX (1912), 99-151;
G.R. Driver, *The religion of the Kurds*, in BSOS (1922), 197-215;
Nikitine, *Les Kurdes et le Christianisme*, in RHR (1922), 147-56; idem, *Une apologie kurde du sunnisme*, in RO, VIII (1923), II, 116-60; idem, *Les themes religieux dans les textes kurdes de ma collection*, in Actes du Cong. intern. d'histoire des religions, Paris 1925, II, 415-34; idem, *Les Kurdes racontes par eux-memes*, in Asie française (1925), No. 231, 148-57;
P. Rondot, *Les tribus montagnardes de l'Asie anterieure, Quelques aspects sociaux des populations kurdes et assyriennes*, in BEO, Damascus, vi (1936), 1-50;
Th. Bois, *La religion des populations kurdes*, in Proche-Orient Chretien, Jerusalem, XI (1961), 105-38;
J. M. Fiey, *A la recherche des anciens monasteres du nord de l'Irak*, in POC, IX (1959); idem, *Assyrie chretienne, Contribution a l'etude de l'histoire et de la geographie ecclesiastiques et monastiques du Nord de l'Irak*, Beirut, I, II, 1965, III, 1969;
Bois, *Monasteres chretiens et temples yezidis dans le Kurdistan irakien*, in Mashriq, IXI (1967), 75-102;
D. N. MacKenzie, *Pseudoprotokurtica*, in, BSOAs, XXVI (1967), 170-3;
J. S. Trimingham, *The Sufi orders in Islam*, Oxford 1971;
R. Lescot, *Enquete sur les Yezidis de Syrie et du Djebel Sindjar*, Beirut 1938;
C. j. Edmonds, *A pilgrimage to Lalish*, London 1967.
Religious texts in Kurdish: Cl. Huart, *La priere canonique musulmane*, in JA (1895), 86-109;
K. A. Bedir Khan, *Dersen şeriete*, in Kitebxana Haware, 12, Damascus 1938; idem, *Tefsira Qurane*, sûra I-IV, V. 48, in Hawar, Nos. 27-57 (15 April 1941 to 15 March 1943); idem *Hedisen Cenabe Pexember*, in Hawar, Nos. 27-47 (27 July 1942);
D. N. Mac Kenzie, *A Kurdish creed*, in A locust's leg, studies in honour of S.H. Taqizadeh, London 1962, 162-70.

84) Edmonds, s. 268-9.

C. Gelenek ve Görenekler

1. Giyim-Kuşam

Giyim insanın özelliğidir. Giyim tarzı bir ülkeden ötekine ve toplumsal rütbeye göre değişir. Tabii ki döneme de ayak uydurulur. Kürtler için de durum böyledir. Bugün Kürt giymi, Türkiye'deki Kıyafet Kanunu'na (Eylül 1925) uygun olarak, Batı giyimiyle aynı çizgidedir. Özellikle şehirlerde erkekler modayı izler. Ancak köylerdeki kadın-erkek tüm Kürtler geleneksel ulusal kıyafetlerini giyerler. Kürt giyiminin gelişimi gezginlerin aktardıklarından ve yer verdikleri örneklerden izlenebilir. Örneğin Campanile (1810), 135-40; Rich (1820), I, 180-1, 287-9; Frazer (1834), I, 71, 85-7; ayrıca Binder (1885); 172 n.1, Soane (1912);399-402 ve Nikitine (1956) de öncellerinin tanımlamalarını kabul ederler. Çağdaş Kürt giysileri hakkında ayrıntılı bilgi alabilmek için kadın araştırmacılara başvurmak uygun olur. Mrs. Aristova⁸⁵ Transkafkasya Kürtlerinden söz etmekte ve kadınlara ait bazı mücevher fotoğrafları vermektedir. Mrs. Hansen ise bu konuya ayırdığı uzun bir bölümde (1961, 65-98), kıyafetin çeşitli bölümlerinin malzeme ve renkleri, hangisinin özellikle Kürt nitelikli, hangisinin İslam geleneğinin, hangisinin Batı etkisinin sonucu olduğu hakkında ölçüler, çizimler ve birçok fotoğrafın da yardımıyla bilgi vererek bugünkü ulusal kadın-erkek Kürt kıyafeti hakkında doğru bir fikir edinmemizi sağlamaktadır. Altın, gümüş ve değerli taşlardan gerdanlık, bilezik ve pendantsifler kadınların giysilerinde ışıldarken, erkeklerin gururu silahlarıdır. Fişeklikler, işlemeli kuşaklar, av bıçakları ve öldürücü taban-

85) 1965, s. 108-26.

calara ek olarak sigara ağızlıkları ve tütün keseleri de Kürt erkeğinin giysisini tamamlar.

2. Evlilik ve Cenaze Aışkanlıkları

İnsana, beşikten mezara kadar her yerde uygarlıklara göre değişen gelenekler ya da geleneksel törenler eşlik eder. Kürtler arasında çok eski zamanlardan bu yana canlılığını korumuş bazı geleneklere rastlanır. Nişanlı seçimi, evlenmeden önceki giyim-kuşam, süslenme, yüzgörömlüğü, bekâretin kesin kanıtı sayılan kanlı çarşaf, gelini eve eşikten atlatarak sokmak, ilk bebeğın doğumu ve loğusalığı izleyen kutlamalar⁸⁶ gibi adetlere herkes tarafından saygıyla uyulur. Burada sistematik ve etraflı bilgi vermek yerine çeşitli Kürt bölgelerinden bazı örnekler sunmayı yeğlemekteyiz.

Genel olarak Kürtler: Campanile, 103-5; K.A. Bedirxan, *La femme kurde* (Kürt Kadını), *Hawar*'da, 19 (1933), 6-8/294-6; Tawûsparêz, *Le mariage chez les Kurdes* (Kürtler'de Evlilik), *ibid*'de, 52 (1943), 12-16/764-8,

Irak Kürtleri: Barth, *op.cit.*'te, 24-9/29-37; Edmonds, 225-6; Hansen, 115-38.

İran ve Urmiye Bölgesi Kürtleri *ibid.*, 113-15.

Suriye ve Kürt Dağı Kürtleri: K. Daghestani, *La famille musulmane contemporaine en Syrie* (Suriye'de Çağdaş Müslüman Ailesi), Paris 1932, *passim*.

Azerbaycan Kürtleri: Nikitine, 108-11. (Transkafkasya Kürtleri) E. Avdal, *op. cit.*, 22-83 Nikitine, *L'Afrique et l'Asie'de*, XLIX (1960), 61-6).

86) A. Brunel, *Gulasar, contes et legendes du Kurdistan* (Kürdistan'ın Öykü ve Söylenceleri), Paris 1946, s. 109-11).

Alagöz Kürtleri Ereb Şemo, *Şivanê Kurd, The Kurdish Shepherd* (Şivanê Kurd), ed. Beyrut, 44-7, 114-8.

Alamut Kürtleri: Freya Stark, *The Valley of the Assassins* (Katiller Vadisi), 1946, 270-1.

Yezidi Kürtler: Giamil, *Monte Singar. Storia di un populo ignoto*, Roma 1900, 45-9; Isya Joseph, *Devil worship* (Şeytana Tapma), Boston 1919, 186-91, E. S. Drower, *Peacock angel*, Londra 1941, 17-25, 86, S. Damluci, *el-Yazidiyya*, Musul 1949, 276-88.

Ehl-i Haqq Kürtleri: M. Mokri, *Le mariage chez les Kurdes* (Kürtler'de Evlilik), *L'ethnographie*'de (1962), 42-68

Cenaze törenleri de, ölünün hazırlanmasında olsun, cenaze alayı (*kotel*), yas törenleri, ölüm ağacı (*dara şin*) ya da toplu olarak yenilen başsağlığı yemeğinde olsun, aynı derecede çeşitlilik gösterir.

Genel olarak Kürtler: Campanile, 81-6, güzel bir ağıtla birlikte; Nikitine, 115-8;

Mukri Kürtleri: O. Vilcevsy, *Mukriskie Kurdi, Peredne-aziatskiy etnograficeskiy Sbornik'te*, I (1958), 214-18,

Türkiye Kürtleri: Ahmed Mêrazi, *Biraniyêd min* (Anılam), Erivan 1966, 89-91.

Yezidi Kürtler: Lescot, *op.cit.*, 154-6; Drower, 97-8, 185-6; I. Joseph, 192-3; Damluci, 70-2. *Children's funerals* (Çocuklar İçin Cenaze Törenleri), Hansen, 139-43.

3. Bayramlar ve Mevsim Törenleri

Gündelik yaşamın akışını düzenli aralıklarla noktalayan sayısız bayramın yanı sıra Kürtler İslam'a ait dinsel bayramları da kutlamaktadırlar. Bu dinsel bayramlar hemen her yerde bildirildiğinden, *mevlid* yani peygamberin doğumunu kutlayan

bayram dışındakilerden söz etmeye burada gerek görmüyoruz. Bu kutlamanın kökeninde Selahaddin'in Erbil Valisi olan kayınbiraderi Muzaffer el-Din Kökböri'nin 604/1207'de yaptığı muhteşem kutlamanın olduğu sanılmaktadır. Kendisi de Erbil-li olan İbn Xallikan (öl.681/1282) bu konuya değinmiştir.⁸⁷ Şenlikte, birçok bölümünün Kürtçesi de bulunan bir kaside okunur. Burada söz etmek istediğimiz yapıtlar şunlardır:

Mele Ehmedê Batê (1425-95?), *Mewlûdnâme*, [Kahire 905 yeniden bası İstanbul 1919 (halen kullanılmaktadır]; *Biyisa Pêxember, Life of the Prophet* (Peygamberin Yaşamı), (Şam, *Kitêbxana Hawarê' de*, 1933); Şeyh Mohammad Xâl, *Mewlûdnâme-i new-eser* (Mevludname'nin yeni biçimi, Süleymaniye 1937); a.g.e., *Mewlûdnâme*, (Kürdistan'da, (Tahrân) no. 166 ff.); Mele Hasan Hartûşi, *Mewlûdnâme*, a.g.e.'de, no. 43-134 (1960-2).

Kürtler arasında yaygın olan ve cumhuriyetin kurulmasından (1958) sonra Irak'ın resmi bayramları arasına giren Nevroz, yeni yıl yani 21 Mart kutlamasıdır. Nevroz bir anlamda Kürtlerin ulusal bayramıdır. Ayrıca, birçok eski geleneği yaşatmalarıyla tanınan Yezidilerce de *Serêsalê* adıyla kutlanır. Bir de Yeni Yıl festivali vardır.⁸⁸ “Ölümsüz İlkbahar Miti”ne dayanan ve islam öncesine uzanan bu festival, İran dünyasında kutlanırdı.⁸⁹ Kutlamaların efsanevi kral Cemşid'le başladığı söylenmektedir.⁹⁰ Bugün resmi törenlerde konuşmalar, şiirler, danslar ve Demirci Kawa'nın Ejderha Dahaq ya da Azi Dahaq'la savaşın, bir başka açıdan da Kürtlerin bağımsızlık

87) Fransızca çev. J. Sauvaget, *Historiens arabes*, (Arap Tarihçiler), Paris 1946, s. 118-25.

88) Lescot, A.g.e., s. 71

89) G. Widengren, *Les religions de l'Iran* (İran'ın Dinleri), Paris 1968, s. 58-67.

90) H. Masse, *Croyances et coutumes persanes* (Pers İnanış ve Adetleri), Paris 1938, s. 145.

mücadelesini canlandıran piyesler eşlik etmektedir. Süleymaniye’de kutlamalar, tertiplenen eğlenceler ve bir sahte emirin de rol aldığı maskeli baloyla tam bir şenliğe dönüşür.⁹¹ Erebb Şemo bir başka karnavalıdan söz eder: Kosegeli, Berbang⁹² Bu bayramda Ayşe ya da Fatima’nın geceleyin gelip dokunarak kutsayacağı *samani pazan* adlı bir kek pişirilir. Bu kek, aile bireyleri ve dostlar tarafından çocuk sahibi olmak amacıyla yenir.⁹³ İran’da Yeni Yıl arifesinde, büyülu ayınler şenliklere karışır.⁹⁴ Genç kızlar yeni yılda on üç adak adarlar. Amaç evde bir koca, kucakta bir bebek sahibi olmaktadır.⁹⁵ Bu bayram, ülkelerinden uzaktaki Kürt öğrenciler arasında da neşeyle kutlanır.⁹⁶ Ayrıca, Salih Karadaxi’nin, K.S.S.E.’nin yayın organı olan *Kurdistan*’da⁹⁷ yayımlanan *The festival of Newroz* (Nevruz Bayramı) adlı şiirinden söz etmeliyiz.

Diğer mevsim bayramları arasında çobanlar arasında kutlanan olaylar yer alır: İlk kuzulama, *serapez*; yaylaya yani zozana çıkış, *berodan*; koyunların kırılması, *berxbir*; hepsinden önemlisi koçların salınması, *beran berdan*. Erebb Şemo⁹⁸ bu şenlikleri çok renkli ve canlı ayrıntılarla anlatmaktadır. Stig Wikander bu şenliklerde eski mitlerin izlerini bulduğunu öne sürer.⁹⁹ Köylülerin de gelenekleri vardır. Hasat dönemin-

91) Edmonds, 84-5; Taufiq Wahbi, *The rock sculptures of Gunduk caves*, (Gunduk Mağaralarındaki Kaya Heykeller), Sumer’de, IV/2 (1948), Fr. çev. BCEE’te VII (1949), s. 1-13.

92) Berevok’ta, Erivan, 1969, s. 61-2.

93) Wehbi, s. 11-12.

94) M. Mokri, *Les rites magiques dans les fêtes du ‘Dernier Mercredi de l’Annee’ en Iran*, (İran’da ‘Yılın Son Çarşambası’ Bayramları Çerçevesindeki Büyülu Ayınler). *Melanges Masse’de*, Tahran 1963, 288ff.).

95) Masse, A.g.e., s. 159.

96) Deichi Delair, *Nawroz and the legend of Kawa* (Nevruz ve Kawa Söylenesi), *The Kurdish Journal*’da, A.B.D., II/1 (Mart 1965), s. 3-5.

97) Londra 1961, no.7/8, s. 32.

98) Erebb Şemo, A.g.e., s. 58.

99) *Ein Fest bei der Kurden und im Avesta*, *Orientalia Suecana*’da, IX (1960), Uppsala 1961, s. 7-10).

de, biçilen ekinin ilk demeti yoldan geçen bir yabancıya verilir.¹⁰⁰ Dut silkmek de ayrı bir tören konusudur. *Gzidan* adlı bir dans eşliğinde kutlanan bu olayda, çocukların ağaçlara tırmanıp dutu silkmelerinden önce ağaçların altı törenle süpürülür. Sonra da kadınlar silkelenen dutları toplarlar.¹⁰¹

Burada, bayram adını almayan ancak kökenleri hiç kuşkusuz antik çağlara kadar uzanan, doğanın dönüşümüyle ilgili az çok batıl itikat sayılabilecek uygulamalara da değinmek istiyoruz. Nikitine'in,¹⁰² yağmuru durdurmak için gösterilen çabalardan pek az söz etmesine karşın, T. Wehbi,¹⁰³ kuraklıkla savaşıp yağmur yağdırmak için yapılan az çok gülünç ve yararlılığı sorgulanabilir, en az dokuz ayın sayar. Eğer *noja be-rana* yani dua yetmezse, sarnıca bir derviş atılır ya da kadınlar nehre kadar kendilerini bir sabana koşarlar. Ayrıca birinin dualarının kabul olunması için kendi başına yaptığı törenler de vardır.¹⁰⁴

4. Dans ve Müzik

Kürtler her zaman her yerde şarkı söylerler. Tüm aile içi kutlamalar, doğumlar, sünnetler, özellikle düğünlere olduğu kadar aşiret ya da köy içi toplantılar ve dinsel ayinlere danslar ve şarkılar eşlik eder. Danslar, dans edilen bölgeyi ya da aşireti anlatıyorlarsa *Botani*, *Serhedi*, *Şêxani* gibi o bölgeye göre ya da *sêgavi*, *girani*, *royne* gibi temel figürlerine göre adlandırılır. Halka oluşturularak yapılan *govend* ve *çopi* adlı

100) Hamilton, A.g.e., s. 51.

101) Edmonds, 170, no.1.

102) *Une apologie kurde*, s. 16.

103) T. Wehbi, A.g.e., s. 7-9.

104) S. Reinach, *Charme pour obtenir la pluie "en Kûrdistan"* (Yağmur Yağdırma Büyüsü "Kûrdistan'da"), *L'Anthropologie*'de, XVII (1906), s. 633.

danslar da vardır. *Tawûsparêz* öğrencilerin yaptığı *bêlîte* ya da *bêlûte* adlı dansı örnekler verip ritmini tarif ederek anlatmaktadır (*La vie universitaire au Kurdistan* (Kürdistan'da Üniversite Yaşantısı).¹⁰⁵ Hem eski hem de daha yeni gezginler, Kürt danslarının özelliklerine hayranlıklarını belirtirler.¹⁰⁶ Bu dansların Kürtleri diğer komşu Müslüman halklardan ayıran bir özelliği de karma oluşlarıdır.

Danslardan ve şarkılardan ayrı düşünülmemesi gereken Kürt müziği Oryantal müzik olarak adlandırılan türün bir parçasıdır. Ancak, komşu ülkelerin, örneğin İran ve Mezopotamya'nın müziklerini zaman zaman etkilemekteyse de, Arap, Ermeni ya da Türk müziğiyle hiç bir zaman karıştırılmamalıdır.¹⁰⁷ Bugünkü Kürt müziği armoni ya da polifoniyle ilişkisi olmayan popüler bir müziktir. Bu müziği oluşturan sayısız melodi bir o kadar çeşitli ve ciddi, etkileyici, genellikle de melankoliktir. Bu nitelikleriyle, savaşçı bir halkın müziği olması şaşırtıcı bulunabilir.¹⁰⁸ Batılı gezginler bu müziğin özgünlüğüne de dikkat çekerler. Kimileri onu elle tutulur derecede çekici ve hoş bulurken kimileri de, örneğin Mrs. Hansen, 17 tonuyla “tatsız ve hatalı” bulur. Bazı Kürt halk şarkılarını ilk toplayan ve notaya çeken bir Ermeni papazı olan Vartabed Gomitas'tır (1869-1935)¹⁰⁹ Erivan'daki Malikyan Müzik Okulu, eski *dengbêj* ya da *troubadour*'larla (saz şairi, aşık) gele-

105) *Hawar*'da, no.53 (15 Mart 1943), s. 772-6.

106) Örneğin, F. Millingen, *Wild life* (Yabanıl Yaşam), s. 378-9 ya da Edmonds, *Kurds* (Kürtler), 84.; Drower, *Peacock angel*, s. 130-4; Bois, *Connaissance* (Bilgi), s. 61-2 (20 dans adı verilir).

107) S. Jargy, *Chant populaire et musique savante au Proche Orient arabe*, (Arap Yakın Doğu'da Popüler Şarkı ve Sanat Müziği), *Orient*'da, VI/2 (1958), s. 108-9.

108) Dulaurier, *Chants populaires de l'Arménie* (Ermenistan Halk Şarkıları), *Rev. des deux Mondes*'da, 10 Nisan 1852, s. 224-55.

109) *Quelque specimens des melodies kurdes* (Kürt (126) op.cit., 165-73). *Serincik*, (127) op. cit., s. 99-102. Melodilerinden Bazı Örnekler), *Recueil d'Emine'de*, Moskova 1904, yeniden bası Erivan 1959.

neksel şarkılarını inceleyen genç Kürtlerden oluşmaktadır. Bunlardan Nura Ceweri 1960'da Tiflis'te topladığı 33 Kürt dans şarkısını notaya çevirmiştir (*Chansons de danse kurdes*). Cemila Celil de iki önemli "Kürt Halk Şarkıları" derlemesi (*Chants populaires kurdes*) yayımlanmıştır. Bunlardan ilki (Erivan, 1964) 75 parçanın Kürtçe metnini ve açıklamasını, ikincisiyse (Moskova, 1965) 100 değişik şarkının Kürtçe metinlerini, ayrıca nota ve Rusça çevirilerini verir. Irak'ta 1958'den beri, Kürt müziğini korumak, standartlaştırmak ve geliştirmek amacıyla kurulan bir dernek çalışmalar yapmaktadır.¹¹⁰ Avrupalılar Kürt müziğiyle yakından ilgilenmektedirler.¹¹¹ Hakkari Kürtlerinin dans, enstrümantal ve vokal müziği üzerine bu ciddi yapıtta yazar, melodileri, tarz ve ritmlerini bilimsel olarak incelemektedir.¹¹²

İslam, dini törenlerde müzik kullanımı uygun görmez. Dolayısıyla müzik ancak tarikatlarda ve bunların kuruluşundan itibaren kullanılmaktadır.¹¹³ Müzik buradan kolayca Yezidilere, onların yürüyüşlerine, *Semah* toplantılarına ve dinsel resitallerine girmiştir. Üç Yezidi dinsel şarkısı H. Layard tarafından kaydedilmiştir.¹¹⁴ Benzer şekilde, E.S. Drower¹¹⁵ da bir tören sırasında vurmalarının ritmlerini kaydetmiştir. Moham-

110) B. A. Ali, *An approach to Kurdish music* (Kürt Müziğine Bir Yaklaşım), Kürdistan, K.S'.S'.E'de, 1 Mart 1958, s. 3-6; S. S. Gavan, *Divided nation* (Bölünmüş Ulus), Londra 1958, s. 15.

111) Dr. D. Christensen, *Tanzlieder der Hakkari-Kurden. Eine material-Kritisch Studie* (Hakkari Kürtlerinin Dans Şarkıları. Malzemenin Eleştirel Değerlendirilmesi), *Jahrbuch für musikalische Volks-und Völker-Kunde de Berlin I* (1963), s. 11-47.

112) Edith Gerson-Kiwi, *The Music of Kurdistan Jews. A synopsis of their musical styles* (Kürdistan Musevileri'nin Müziği. Müzikal Tarzlarının Bir Özeti), *Yuval, Studies of the Jewish Music research Centre*, II, Kudüs 1971.

113) Trimmingham, A.g.e., 195, 196 ve *passim*; M. Mokri, *Le Soufisme et la musique* (Süfilik ve Müzik), *Encycle. de la Musique'te*, Paris 1961, s. 1014-15.

114) *Niniveh and Babylon*, 1853, s. 507, no. 667-9.

115) Drower, A.g.e., s. 118-19.

med Mokri de Ehl-i Haqq'ın m z k geleneği konusunda bizi aydınlatır.¹¹⁶

Kürtlerde m z k aletlerini genellikle zanaatk rlar yapar. En bilinenleri, nefeslilerden her çobanın heybesinde bulunan *kaval*, *bilür*, her dansta yeri olan, *klarinet* ya da “obuaya” benzer *zirne*, kamıştan ya da kuş kemiğinden iki borudan oluşan üzeri delikli ve ağzı dilli bir tür fl t olan *duzale*'dir. Sesi  sko ların  aydasını andırır. Vurmaları arasında iki yanda  alınan bir tür bas davul olan *dahol*, parmaklarla  alınan üzerinde deri gerili dar bir orkestra davuluna benzer *tepil*, bazen Yezidilerin dinsel törenlerinde kullanılan *ziller* ve *xelile* sayılabilir. Telli sazlardan da *ribab* ya da tek telli *viyol*, *keman* ya da *kemanca* ve özellikle kutsal ve kahramanlık şarkılarına eşlik eden *tenb r* (tambur) en bilinenlerdendir. Tüm bu sazların terminolojisi bölgelere göre değişmektedir. Serincik le Derwaze-i Folklor-i Kurdiwe'de¹¹⁷ çalgıların kabaca bir tarifi vardır. Bu yapıt aynı zamanda Kürt folkloruna giriş niteliğindedir.

5. Oyunlar, Spor ve Avcılık

Gezinlerin aktardığına göre Kürtlerde mevsim kutlamalarında ya da diğer bayramlarda daima bazı oyun ve sporlara yer verilir. Bunların hepsini anlatmak olanaksızdır. Ev oyunlarında özellikle kentlerde *iskambil* en sevilenidir. Ayrıca *tavla*, *nard*; tabii en soylu oyunlardan *setrenc* (satranç) da sık oynanan oyunlardandır. Ev dışı oyunlar arasında at sırtında oynanan *cerid* (cirit), top oyunu * owgan*; bir tür hokey; bir sürü kovalamaca ve fırlatma oyunları vardır. Futbol, basketbol gi-

116) *La musique sacree des Kurdes “Fideles de Verite” en Iran* (Iran'da Kürtlerin Kutsal Müziği) *Fideles de Verite*, Paris 1968, s. 444-55

117) Hewl r/Erbil n.d., s. 36-7.

bi çağdaş sporlar ve türlü çocuk oyunları bu listeye eklenebilir. Bir başka oyun türü de koç, öküz ve keklik döğüşleridir.¹¹⁸

Kürdistan'da tüylü ve kürklü oyunların bolluğunun kaynağında Kürt insanının av tutkusu yatar. Bu ulusal spor hakkında bir şeyler öğrenmenin en iyi yolu, Osman Sabri'nin deneyimli bir avcı olarak av yöntemlerini anlattığı iki makaleyi okumaktadır. *Nêçir* (Avcılık),¹¹⁹ Ayı, sırtlan, dağ keçisi, tilki ve yaban tavşanı avlamanın üç yolu vardır; keklik avlamasına beş yolu: ölü ya da diri yakalamak istenmesine göre mızrakla, tuzakla, tüfek ya da kapanla. Av partilerinde atmaca ya da üç çeşit şahin gibi kuşlar da kullanılabilir; tabii bunlar az çok pahalı araçlardır. Bu kuşların eğitimi yöntemleri de anlatılmaktadır. O. Sabri çeşitli cins köpeklerle tavşan avına çıkmaktan çok hoşlanmaktadır. Tabii ağ, olta ya da zıpkınla balık avlamayı da aktarmayı unutmamıştır. Hamilton ise tüm bir bölümde son derece zevkli ve güç olan dağkeçisi avını anlatır.¹²⁰ *Serincik*,¹²¹ de de, çeşitli avcılık türlerinde kullanılan kuş sesi ya da ısıklar, tuzaklar, ağlar, ya da kapanlara örnekler verilmektedir.

KAYNAKÇA

General works on sociology and ethnography:

B. Nikitine, *Quelques observations sur les Kurdes*, in *Mercure de France*, CIV

118) Tawûsparêz, *Les Jeux kurdes* (Kürt Oyunları), Hawar'da, s. 42, (15 Nisan 1942), s. 654-6; *Kurdi we Mêriwani, Kitâb-i Yari*, (Yarenlik Kitabı), Bağdat 1932, s. 32; M. Mokri, *Bazihâ-ye Kordi: Khurmâyla, Yaghma*'da, 2. yıl, Tahran 1331/1951; *Bazihâ-ye Kordestan* (Kürdistan Kartalları), Tamaddon'da, 2. ser. 7, s. 317-20, Tahran 1332/1952. D. H. MacKenzie, *Kurdish dialect studies* (Kürt Lehçe İncelemeleri) I, Oxford 1961, s. 147, 218) birçok Kürt oyununun adını vermektedir; Bois, *La vie sociale*, s. 32-3/628-9 ve notlar 136-41.

119) *Ronahi*'de, s. 17, 1 Ağustos 1943, s. 317-23, 18; 1 Eylül 1943, s. 347-50.

120) *A.g.e.*, s. 165-73.

121) *A.g.e.*, s. 99-102.

- (1921), 662-74; idem *Les valis d' Ardalan*, in RMM, XIIX (1922), 70-104; idem, *La vie domestique kurde*, in *Rev. d'ethnologie et traditions populaires* (1923), 334-44; idem, *la feodalite kurde*, in RMM, IX (1925), 1-20;
- K. Daghestani, *La famille musumane contemporaine en Syrie*, Paris 1932;
- P. Rondot, *les tribus montagnardes de l'Asie anterieure. Quelques aspects sociaux des populations kurdes et assyriennes*, in BEO, VI (1936), 1-50 + VI Pls.; 'A. al- 'Azzawi, 'Asha'ir al- 'Irak, Baghdad 1937-43;
- E. R. Leach, *Social and economic organization of the Rowanduz Kurds*, London 1940;
- E. Evdal, *Kurdish woman [in Armenian]*, Erivan 1946; idem, *Obicai krovno mesi u kurdov Zakavkaz'ya* ("The custom of the vendetta among the Kurds in Transcaucasia"), Erivan 1953;
- Fr. Barth, *Principles of social organization in southern Kurdistan*, in *Univ. ethgr. Mus. Bull.*, VII, Oslo 1953;
- W. L. E., *Iraqi Kurdistan a little-known region*, in *The World today*, October 1956, 417-32;
- C. J. Edmonds, *The Kurds of Iraq*, in MEJ, XI (Winter 1957), 52-62;
- Nikitine, *L'etat social des Kurdes et du Kurdistan, d'apres les publications russes recentes*, in *L'Afrique et l'Asie*, XVI/2 (1959), 49-55;
- L. N. Kotlov, *Le soulèvement de liberation nationale de 1920 en Iraq*;
- O. L. Vilcevsky, *Les Kurdes Moukri*;
- T. F. Aristova, *Aperçu de la culture et du mode de vie des paysans kurdes de l'Iran*; cf. also
- A. N. al-Saadi, *The Kurds in Iran*, in *Kurdistan*, KSSE, IV (April 1959), 1114;
- Nikitine, *La structure sociale des Kurdes de Transcaucasie*, in *L'Afrique et l'Asie*, XIIX/1 (1960), 61-6 (i.e. E. Evdal, *Way of life of the Kurds of Transcaucasia*);
- Sh. Khosbak, *al-Kurd wa 'l-mas'ala al-kurdiyya*, Baghdad;
- N. Erdentung, *A study on the social structure of a Turkish village*, Ankara 1959;
- Dina Feitelson, *Aspects of the social life of Kurdish jews*, in *The jewish wour-nal of Sociology*, 1/2 (Dec. 1959), 201-16;
- H. H. Hansen, *Daughters of Allah among Moslem women in Kurdistan*, London 1950; idem, *The Kurdish women's life, field research in a Muslim soci-ety, Iraq*, Copenhagen 1961;
- Barho Karabuda, *Üster om Eufrat, i Kurdensland*, Stockholm 1960;
- Mokri, *le foyer kurde*, in *L'Ethnographie* (1961), 79-95;
- Th. Bois, *La vie sociale des Kurdes*, in *Mashriq*, XVI (1962), 599-661;
- P. Gache, *Les Kurdes*, in *Rev. de Psychol. des Peuples*, 1962/1, 23-57, 2, 191-220;
- Mahmud Bayazidi, *Nravi i obicai Kurdov*, (Adat u rusumatnama-yi Akradiy-ya), Russian tr. and Kurdish text by Mrs. rudenko, Moscow 1966; 'Akrawi, *Fondements psychologiques et sociologiques des tribus kurdes*, Kirkük 1971.

V. BÖLÜM DİL

D. N. MacKENZIE

Yabancıların kulağına Kürtçe gibi gelen bir konuşma biçimi aslında tek bir dil değildir. Daha çok üç ana grupta toplanabilecek, birbiriyle açıkça ilişkili, aynı zamanda benzerlerinden ayırdedilebilecek nitelikte, uzaktan Batı İran Dilleriyle ilişkili farklı Kürt lehçelerinden söz etmek gerekir. Lehçeler arasındaki farklar uzaklığa göre değişmektedir. Belirli bir uzaklıkta farklar karşılıklı olarak sezilmez olur. Kuzey lehçe grubunda, Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan SSC'de, Irak'ın Musul Livası'nda (Bahdinan) ve buralara sınır oluşturan bölgelerle, Horasan ve Türkmenistan SSC'deki Kürt kolonilerinde konuşulan diller yer alır. Bu lehçelerin tümüne *Kurmanci* denilir, konuşanlar da kendilerini *Kurmanc* olarak adlandırırlar. Grup içindeki alt gruplardan Doğu ve Batı *Kurmanci*'den birer edebiyat dili türemiştir. Merkez grubunuysa Erbil, Süleymaniye, Irak'ın Kerkük Livası ile Pers Kürdistanı'na komşu bölgeler, Mahabad (Savuc Bulak) ve Sanandaj (Şino) lehçeleri oluşturur. Bu lehçelere genel olarak *Kurdi* denilmektedir. Önceki Soran (Beyliğinden) ötürü *Sorani* de denir. Süleymaniye ve Sanandaj lehçeleri, edebi diller olarak önem kazanmışlardır. Kalan Kürt lehçeleri, Sorani'nin güneyinde ve doğusunda konuşulan ve aralarında Kırmansahi'nin

büyük olasılıkla en büyük yeri tuttuğu karışık lehçeler Güney grubu olarak sınıflandırılabilir. Bu lehçelerden bazıları, örneğin Leqqi, Lori Lehçesi'yle karışmış görünmektedir. Orta ve Güney grupları arasında Kürtçe konuşulmayan ve kıyılarında melez lehçelere rastlanılan adada *Gorani* hakimiyeti vardır. Diğer Kürt lehçeleri İran'da dağınık ve birbirinden kopuk biçimde yaşayan Kürt Kolonilerinde konuşulmaktadır.

Kuzey Kürtçesi'nin bilinen "İranca" fonetik kayıtları şöyledir: *aiu*, *aeiou*, *ptck*, *bdj* (*dj*) *g*, *fss* (*sh*)*x*(*kh*), *vzz* (*zh*) *y* (*gh*), *mn* *lr* (çarpmalı) *r* (yuvarlak), *hwy*. Bunlara çoğu lehçelerde "Arapça" *q*(*k*), *h*, *c* ve vurgulu *t*, *ş*, *z* fonemleri eklenmektedir. kuzeydoğu'da, belki Kafkas (Ermeni) etkisiyle *p*, *t*, (*C*), *k* nefesli (*h* sesli) fonemleriyle *p*, *t*, (*c*), *k* nefessiz (*h* sessiz) fonemleri arasında fark bulunmaktadır. *Kurmanci* bölgesinin büyük kısmında *o*, *u*'nun yerini sırasıyla *u*, *ü* almıştır. Merkezi ve Güney lehçelerinde *v* ile *w* arasındaki fark *w* lehine ortadan kalkar. Bu arada sert damak ünsüzü *l* ve yumuşak damak ünsüzü *t* (bu Erbil'de *r* ile çakışır) arasında bir fark olduğu görülmüş ve *n* harfi Süleymaniye ve diğer güneyli lehçelerde fonemik önem kazanmıştır. Genelinde, Kürtçe, Farsça'ya oranla, ünlü sonrası duraklamalardan frikatiflere geçerek daha büyük bir fonetik gelişme göstermiştir. Örneğin: *av/w* (*su*), *f* (*erçe*) *ab*; *sav/w* (*gece*), *f sav*. Ünlüleri izleyen ünsüz harflerin, özellikle diş ünsüzlerinin kayb olduğu görülmektedir: *bira* (*bira-der*), *f biradar*; *dan*, *dain* "vermek", *f dadan*; *sipi* /beyaz, *f safid*, *sa* (köpek), *f sag*, *cıya* (dağ, *f cakad*. Fiillerin (miş'li) ortaklarının sonlarındaki gelişme de dikkat çekicidir: Kuzey'de *muri*, Merkez'de *murdu*, Güney'de *murdig* (ölü), (krş. Merkez'de *zindu*, *zınu*, Güney'de *zınıg* (canlı), *f zinda*)

Kürtçe'yi niteleyen tek bir tarihsel ses değişimi yoktur. Bunun yerine bir lehçenin Kürtçe olduğunu belirlemeye yarayan,

daha sonraki dönemlere ait iki değişimin birleşimi ve bir konservatif özellik vardır. viz. (I) *-in-*, *-şm-*, *-xm-* > *-v-* (*-w-*), örneğin *nav/w* (ad), f *nam*; *çav/w* (göz), f *çasm*; *to/v/w* (tohum), f *tuxm*, (II) İranca başharfler *x->k-*, örneğin: *ker* (eşek), f *xar*; *kani* (kaynak), P *xani*; *kırın*/(satın almak), f *xaridan*; (III) Ir. *cy->c-* (diğer batı Ir.>*s-*), örneğin *çûn* (gitmek), f *sudan*. Kürtçe diğer Kürtçe olmayan lehçelerle ortak birçok fonetik gelişme göstermektedir. Örneğin *z:d*, *zan-* (bilmek): f *dan-i s:h*, *asik* (kara-ca): f *ahu*, *z:z*, *zin* (kadın): f *zan* ; *roz* (gün). f *ruz*. Ancak diğerlerinde Farsça'yla ortak değişim gösterir. Örneğin: *y- > i-*, *jo*, P *jaw* (arpa); *hw->xw-*, *xwa*, *xo*, f *xwad*, *xud* (kendi), *-rd- > -I-(-t-)*, *palew-*, f *palay-* /süzme. Birçok niteliksel sözlük ögesiyle ilintili bakıldığında, bu farklı bölgelere ait lehçelerin, Farsça'nın, en yakın olmasa da yakın bir komşusu olan proto-Kürtçe oldukları görülür. Kürtçe'nin Media dilinden geldiğine dair henüz sağlam kanıtlar yok. Gene de *Kurmanc* adının *Kurd*'u "Median" *Mada* dan bir biçimle birleştirdiği savunulmaktadır.

Kuzey Kürtçesi'nde korunmuş olan morfolojik özellikler, isim ve zamirlerde, hal (yalın ve diğer haller) ve cinsin (eril ve dişil) örneğin. *ez hatım* "geldim", ama *mın xawnak dît* "Bir düş gördüm" (benimgörüldü). Güney ve merkez Kürtçesi'nde edebi biçimlerinde hal ve cins kaybolmuştur. Bu lehçelerdeki, Kuzey'de olmayan zamir sonekları genellikle hal takısının işlevini görmektedir (Örnek: *mın hatım* "geldim", *xawekim di* "bir düş gördüm". Bazı merkezi lehçelerde en azından agential yapı görünür biçimde gelişmiştir. Bunlarda fiil gövdesinin bazen iki sonla bittiği görülmektedir. Biri yalnızca dolaylı etkilenen şahsı temsil eder. Örneğin *xaw-im pewa dîw-it* "Senle ilgili bir düş gördüm" (*it*, ed-sin), *da-m-i-n-e* "o (-i)" bana verdi (*-m*, ed. ben'im") 3. şahıs zamiri *-i*, çoğul *-yan*'ın Farsça'daki *-s* ile karşıt oluşuna dikkat etmek gerekir. Tüm

lehçelerde belirsiz bir son ek vardır. Kuzey’de *-ak*, merkezde ve güneyde *-ek* ve yalnızca güney ve merkezin paylaştığı (Goranca) *-aka*. Tüm lehçelerde, çeşitli biçimlerde ortaya çıkan (*idafa*) relative zamir ve basit bağ parçacığı olarak önemli rol oynar. Örneğin: Kuzeyde *xewneke xweş* (güzel bir rüya) merkezde *xaweki xoş*; kuzeyde *xewna min dit* (benim gördüğüm rüya); merkezde *xawaka-y dim*; kuzeydoğuda relativ sistemi; kuzey ve merkez lehçelerinde, özellikle çoğul durumda (kökü Süryaniceye dayanabilir) *-da -d -t* eki alır. Örneğin: Merkezde (*Mukri*): *pyawi da paşa* (paşanın adamları); kuzeyde *kurêt xwe* (kendi oğulları). Ama, bu doğu İran’daki Osetik, Soxdian gibi bir çoğulluk (durumu) değildir. Merkez ve Güney Kürtçesi; Kuzey lehçelerinin aksine; şimdiki zamanın etken (aktif) öznesinin kökünden yüklemde, edilgen (pasif) bir öznelleştirme oluşturulmuştur. Örneğin: *Kuşun*, *-kuj* (öldürmek); merkezde *kuzran*, *kuzrê*; güneyde *kujyan*, *kujyê* (öldürülmek).

KAYNAKÇA

A comprehensive list of all studies and monographs on Kurdish to 1926 ib gi-veh ih Minorsky’s (otherwise outdated) article on “*Kurdish Language*”, in EI¹, II, 1153 f. This is supplemented by a select bibliography in D.N. MacKenzie, *Kurdish dialect studies I*, London 1961. Fuller, but uncritical, lists of relevant publications appear in Z. S. Musaelyan, *Bibliografiya po Kurdo-vedeniva*, Moscow 1963, and S. van Rooy and K. Tamboer, *ISK’s Kurdish bibliography*, Amsterdam 1968 ff. The following are most readily available: (1) History, D. N. MacKenzie, *The origins of Kurdish*, in TPhS (1961), 68-86. (2) *Grammars, dialect studies*. D. N. MacKenzie, *Kurdish dialect studies. I*; K. Kurdoev, *Grammatia kurdsokgo yazika (Krmandzi)*, Moscow-Leningrad 1957; Dj. Bedir Khan and R. Lescot, *Grammaire kurde (dialecte kurmandji)*, Paris 1970; C. Kh. Bakaev, *Govor Kurdov Turkmenii*, Moscow 1962; idem, *Yazik Azerbayzanskikh Kurdov*, Moscow 1965. (3) Dictionaries. A. Jaba and F. Justi, *Dictionnaire kurde-français*, St. Petersburg 1879; C. Kh. Bakaev, *Kurdsko-Russkiy slovar*, Moscow 1957; T. Wahby and C.J. Edmonds, *A Kurdish-English dictionary*, Oxford 1966.

VI. BÖLÜM

FOLKLOR VE EDEBİYAT

Thomas BOİS

A. Popüler Edebiyat ve Halk Edebiyatı

Okul eğitiminin az geliştiği tüm halklarda olduğu gibi Kürtlerde de sözlü edebiyat ürünlerinde bir bolluk ve zenginlik göze çarpar. Prof. O. Vilcevsy Kürt Folkloru'nun "aşırı zengin" olduğundan söz etmektedir. Ayrıca yabancı oryantalistler tarafından derlenip yayımlanan kabarik sayıda birçok belge vardır. Bu yayınlardan derlenmiş bir listeyi aşağıda veriyoruz:

A. Jaba, *Recueil et notices et recits kurdes*, St. Petersburg 1860;

E. Prym ve A. Socin, *Kurdische Sammlungen*, St. Petersburg 1890;

O. Mann, *Kurdische u. Persische Forschungen. IV. Die Mundart der Mukri*, Berlin, I. 1906, II, 1909;

H. Makas, *Kurdische Texte* (Mardin) (Kürtçe Metinler), Leningrad 1926;

B. Nikitine, *Kurdish stories from my collection* (Koleksiyonumdan Kürtçe Öyküler), BSOS'de, IV (1926), s. 121-38;

idem, *Quelques fables kurdes d'animaux* "Birkaç Kürt Hayvan Öyküsü", *Folklore*'da XL, (1929), s. 228-44;

E. Lescot, *Textes kurdes* (Kürtçe Metinler), I, Paris 1940, II, Beyrut 1942;

Th. Bois, *L'âme des Kurdes al la lumiere de leur folklore* (Folklorlarının Işığında Kürt Ruhu), *Cahiers de l'Est*'te, Beyrut, no. 5 ve 6 (1946);

S. Wikander, *Recueil de textes kurmandji* (Kurmanci Dilinde Metinler), Uppsala-Wiesbaden 1959;

D.N. MacKenzie, *Kurdish dialect studies* (Kürt Lehçesi Üzerine İncelemeler), Londra 1961-2.

Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra Kürtler de, yaşlılardan yararlanarak kendi folklor hazinelerini derlemeye başladılar. Başta, 1932-1946 arasında *Hawar*, *Ronahi* ve *Roja Nû*'da yayımlanan Emir Bedir Xanlar olmak üzere, H. Cindi ve E. Evdal, *Folklor kurmança* (Kurmançi Folkloru), Erivan 1936, Cindi, *Folklor kurmançi*, Erivan 1957 ve I. M. Resul, *Adab-i folklor-i kurdi'deki* (Kürt Folklor ve Edebiyatı) kapsamlı araştırma. Lêkolinewe, Bağdat 1970 bu çalışmalardandır.¹

Bu folklor zenginliğinin ilk göze çarptığı alanlar atasözleri, halk deyişleri, bilmecelerdir. Kürtler sohbetleri uyaklar ve ritmik cümlelerle süslemekten hoşlanırlar ki, bu da gerçek bir gözlem duyusunun varlığına işaret eder. Atasözleri pratik bilgeliğin canlı bir ifadesidir. Bunlardan binlercesi de yayımlanmıştır. Aşağıda bazı yayınların listesini veriyoruz:

E. Noel, *the character of the Kurds as illustrated by their proverbs and popular sayings* (Atasözleri ve Halk Deyişlerinin Çizdiği Kürt Niteliği), BSOS'de, IV (1921), 79-80;

D.P. Margueritte ve Emir K. Bedir Khan, *Proverbes kurdes* (Kürt Atasözleri), Paris 1938;

1) Th. Bois, *Connaissance*, s. 117-25.

Lescot, *Proverbes et enigmes kurdes* (Kürt Atasözleri ve Bilmeceleri), REI'de, IV (1937), s. 307-50, *Textes kurdes*, I, 189-237'ye yeniden basılarak eklendi, Prampolini, *Proverbi kurdi* (Kürt Atasözleri), Milano 1963;

MacKenzie, *Some Kurdish proverbs* (Bazı Kürt Atasözleri), İran, JBIPS'de VIII (1970), s. 105-13;

İsmail Heqi Şaweys, *Qise-i pêşinan* (Atasözleri), Bağdat 1933;

Marûf Çıyawok, *Hezar bej u pend*, Bağdat 1930;

Cegerxwin, *Gotina pêşina*, Şam 1957;

M. Xal, *Pend-i pêşinan*, Bağdat 1957;

Camil Kenna, *Amthal kurdîyya*, Halep 1957;

O. Celfi, *Mesela û me'elokê cima'ta k'orda*, Erivan 1969-71, 2 cilt;

O. Celfi ve C. Celfi, *Kurdske poslovici i pogovorki*, Moskova 1972;

J. Nebez, *Sprichwörter und redensarten aus Kurdistan*, Münih 1970;

Cindi, *Folklor*, 1957, s. 249-81;

Jardine ve Beidar'ın gramerlerinde ve Mardukh'un sözlüğünde (II, 1-86) de birçok atasözü ve özdeyiş bulunmaktadır.

Şarkılar da çok sayıda ve çeşitlidir: Dans şarkıları, *dilok*, aşk şarkıları, *lawik*, savaş şarkıları, *şer* ya da *delal*: baharda sürülerin otlaklara göçüne eşlik eden şarkılar, *serêlê* ya da güzdeki göç sırasında söylenenler, *pahizok*; ninniler, *lori*; düğün şarkıları, *hevalê* ya da *serêzavano*; yas şarkıları, *şin* ya da *qewil*. Bu şarkılar Kürt insanının günlük yaşantısına beşikten mezara kadar eşliketmekte ve ağır çalışma temposunu hafifletmektedir. *Hawar*, *Ronahi* ve *Roja nû* dergilerinde, (Cindi ve Evdal, *Folklor*, s. 342-474'te) yüzlerce şarkı bulunur. Birkaç önemli kaynağın listesini veriyoruz:

Cındi, *Folklor k  rmanc  * (Kurmanci Folkloru), s. 189-248;
Rondot, *Trois chansons kurdes* (    Kürt   arkısı); Cahiers
du Sud'de no. 274 (1945), s. 817-24;

Nikitine, *la poesie lyrique kurde* (Lirik Kürt   iiri), Ethnog-
raphie'de, XLV (1945-50), s. 89-58;

Mokri, *Garan   ya taranaha-yi kurdi*, Tahran 1951;

G. Chaliand. *Poesie populaire des Turcs et des Kurdes*
(Türk ve Kürt Popüler   iiri), Paris 1961;

Cındi, *K'lam  d cmae'ta K'  rdaye lirikie*, Erivan 1972.

Daha fazla bilgi için yukarıda sözü geçen müzik derleme-
lerine bakılabilir.

  yk  ler ve anekdotlar (*  irok*) bol ve hayal gücüne dayalı-
dır. Mucizeleri anlatan öyküler insana günlük yaşamın dertle-
rini unutturur; anekdotlarsa espri doludur. Hicivlerde ki   ile-
rin, rakip aşiretlerin, dinsel liderlerin hataları, Ortaçağ fablle-
rinin ruhunu andırır biçimde eleştirilir. Bütün bunların dı  ın-
da, Kürtler kıssadan hisseyle biten hayvan öykülerine bayılır.
  nemli bazı yayınların listesini veriyoruz:

M. Duiresne, *Un conte kurde de la region de Siirt* (Siirt
Yöresinden Bir Kürt Masalı), JA'da (1910), s. 107-17;

Nikitine ve Soane, *The tale of Suto and Tato* (Suto ile Ta-
to'nun Masalı), BSOS'de, III (1923), s. 69-106;

Nikitine, *kurdish stories* (Kürt   yk  leri), *a.g.e.'de*, (1926),
s. 121-38;

Lescot, *Textes* (Metinler), I, s. 2-185;

Cındi ve Evdal, *Folklor*, 1957, s. 161-88;

M. Xiznadar, *Aleman kurdi and other Kurdish short stories*
(Aleman Kurdi ve Başka Kürt Kısa   yk  leri), Bağdat, 1969;

A. Brunel, *Gulasar, contes et legendes du Kurdistan* (Gu-
lasar, Kürdistan'ın Masal ve Söylenceleri), Paris 1946;

Joyce Blau, *Trois textes de folklore kurde* (Kürt Folklorun-
dan     Metin), Etudes'de, Brüksel, VII (1965), 29-50;

U. Nebez, *Kurdische Marchen und Volkerzahlungen*, NUKSE, 1972.

Bu kısa ürünler dışında, Kürt folkloruna ait daha uzun masallar da vardır. Bunlar genellikle birbirine karıştırılan farklı kategorilerde sınıflandırılırlar. Bazı masallar, doğüstü olaylarla ilgilidir, *Memê Alan*² *Sêvahacê* ya da *Hozbek* gibi. Bir bölümü, *Zelixa û Fatûl*, *Leyla û Mecnûn*, *Sıyabend û Xecê*, *Zembilfiroş* (Sepetçi), *Xurşid û Xawer*, *Şirin û Xoşnew*, *Şirin û Ferhad*, *Faxir û Sıtye*, *Manica û Bijan* tamamen pastoral biçimdedir. İçinde tarihsel bir öykü anlatılan destanlara örnek olaraksa *Dımdım*, *Julindi*, *Rüstem*, *Darav*, *Cihangir* ve *Zendeheng*'in serüvenleriyle daha sonraki dönemlere ait *Nadir* ve *Topal*, *Meriwanlı Oniki Atlı*, *Abdul Rehman Baban* ya da *Ezdişêr*, *Bedır Xan* gibi serüvenler gösterilebilir. Tüm bu hikayelerin şeref payı, bugün giderek yok olmakta olan bir sınıfın, *dengbêj* ya da profesyonel troubadourlara (saz şairi, aşık) aittir. Bütün bu metinler için Mann, Socin, Cindi vb.nin derlemeleri dışında, ayrıca bir listeyi de aşağıda veriyoruz:

Bois, *Poetes et troubadours au pays des Soviets* "Sovyet Ülkelerinde Şair ve Troubadourlar", al-Machriq'te, LIII (1959), 266-99; bir çok yazardan, *Kurdskie epiceskie pesni skazi*, metinler ve çevirileri, Moskova 1962;

V. Minorsky, *The Gûran*, BSOS'de, XI (1943), 75-103;

O. C. Calilov, *Kurdskiy geroiceskiy epos*, Moskova 1967;

O. F. Qazi, *Mehr-û-Vafa*, Tebriz 1966; A. Ayyubian, *Çirike kurdi*, Tebriz 1961; idem, *Çirike Xec û Siyamend*, Tebriz 1956;

Piremerd, *Diwanzde siwarê Meriwan*, Süleymaniye 1935;

Giw Mukriani, *Zembilfiroş* (Sepetçi), Hewler 1967;

M. Mokri, *La legende de Bizan-û Manija*, Paris 1966, idem, *Le chasseur de Dieu et le mythe du Roi-Aigle*, Wiesbaden 1967;

2) Lescot, *Textes*, II, s. 2-369.

K. A. Bedir-Xan ve A. de Falgairolle, *Le Roi du Kurdistan*. Roman epique kurde, “Kürdistan Kralı. Kürt Epik Romanı”, Gap, K. A. Bedir-Xhan ve Herbert Oertel, *Der Adler von Kurdistan*, “Kürdistan Kartalı”, Postdam 1937;

Cegerxwin, *Serpêhatiya Resiwê Dari*, Şam 1956;

J. Blau, *Le Kurde de Amadiya et du Djabal Sindjar*, “Amadiyeli ve Cebel Sincarlı Kürtler” doktora tezi, Paris 1973.

B. Yazılı ve Sözlü Edebiyat

Kürtlerde cahil bir kitlenin yanı sıra, her zaman yüksek eğitilmiş bir aydın elit kesim de olmuştur. Kürt İbn el-Esir (öl. 630/1233)³ bu olguya değinmekte, *Şerefname* ya da Haccı Halifa (1658)⁴ gibi diğer kaynaklarda da bu kesimden sıkça söz edilmektedir. Bunlara, Bitlis Beyi Abdal Han’ın muhteşem kütüphanesiyle karşılayan Evliya Çelebi’nin gezi notlarındaki (1682) hayranlık dolu anlatımı eklemek gerekir.⁵ Yazık ki bu yazarlar yapıtlarını, ünlülerin biyografilerini kaleme alan İbn Xalikan (öl. 681/1282) ya da tarihçi ve coğrafyacı Abu’l-Fida (672-732/1273-1331) gibi, özellikle hukuk, teoloji ve tarih alanında Kuran Dili olan Arapça’da ya da Şeref Han Bidlisi’nin *History of the Kurds or Sharaf-nama*’da (Kürtlerin Tarihi ya da Şerefname) (1005-1596/7) ve ilk Osmanlı tarihi olan *Heşt Behişt*’in “Sekiz Cennet” yazarı Bitlisli İdris Hakim’in (öl. 926/1520) yaptıkları gibi Farsça vermişlerdir. Türk dilinin büyük şairi Fuzuli (öl. 963/1556), çağdaş sosyolog Zi-

3) Kamil, IX, s. 7-8.

4) Adnan Adıvar, *La science chez les Turcs ottomans*, “Osmanlı Türkleri’nde Bilim”, Paris 1939, s. 92, 106.

5) A. Sakisian, Abdal Khan, *seigneur kurde de Bitlis au XVII siecle et ses treasures*, “17. yy’da Bitlis Kürt beyi Abdal Han ve Hazinesi”, *JA*’da, CCXXIX (1957), s. 253-76.

ya Gökalp gibi Kürt'tür.⁶ Bugün bile Arapça yazan birçok şair, El-Zahawi (1863-1936), şairlerin prensi Ahmed Şevki (1868-1932), El-Resafi (1875-1945) ve sosyolog Kasım Emin (1865-1908), romancı El-Aqqad (1889-1964), Muhammad Teymur (1892-1921) ve kardeşi Mahmud (doğ. 1894) hep Kürt kökenlidirler. Muhammed Merdux Kurdistani, Raşid Yassimi ve İnsan Nuri gibi Farsça ya da M. N. Dersimli ve A. Yasmulki gibi Türkçe yazan tarihçiler de Kürt'tür. Eski yazarlar nasıl anadilleri Kürtçe yerine Arapça, Farsça, Türkçe gibi büyük İslam dillerinde yapıt vermişlerde, bugünkü genç yazar kuşağı da İngilizce, Fransızca, Almanca gibi Avrupa dillerinde hatta özellikle Ermenistan'da Rusça ve tabii Ermenice yazmaktadırlar. Gerçekte Kürtler her zaman çokdilli ve çoktrollü yazarlar olmuşlardır. Aynı yazarın bir yandan şiir yazarken, öte yandan tarih, fen ve insan bilimleri ya da gazetecilik alanında boygösterdiği görülebilmektedir.

1860'ta A. Jaba,⁷ hepsi de Hakkari kökenli olan ve Kurmançî lehçesini kullanan sekiz şairden bahseder. Aradan bir yüzyıl geçmeden, 1952'de Ela-Din Sicadi Bağdat'ta *History of Kurdish literature*'ı, "Kürt Edebiyat Tarihi" yayımlar. 634 sayfalık büyük bir ciltten ibaret bu yapıtta yazar Kürdistan ve Kürtler üzerine bir girişten sonra (3-66), Kürt edebiyatının geçirdiği evreler ve biçimleri (69-146) üzerine bilgi vermekte, ardından yirmi dört şair üzerine etraflı bir araştırma sunmakta (147-534), bunu 212 başka yazarın listesi izlemektedir (535-58). Bu yapıtta bile yazar kendini İran ve Irak'ın hayatı olmayan şairleriyle sınırlamıştır. O zamandan beri iki çalışma daha yayımlanmıştır. Bunlardan biri Maruf Xiznedar,⁸ di-

6) J. Deny, RMM'de, LXI (1925), s. 3.

7) *Recueil de notices et de recits kourdes*, s. 3-11.

8) *Essay on the history of contemporary Kurdish literature*'ı, "Çağdaş Kürt Edebiyatı Üzerine Denemeler", Rusça, 1967, s. 232.

ğeri de İzzeddin Mustafa Resul'dür.⁹ Ayrıca Jaba'dan bu yana Kürdoloji'nin gelişimini gösteren ve Batı'da pek az bilinen bu oryantal edebiyat üzerine bilgimizi tamamlayan başka çalışmalar da vardır.

1. Kökenler ve Klasik Dönem

Jaba, yapıtında, ilk şairlerin 15. yüzyılda doğduğunu bildirmektedir: Eli Heriri (1425-95), Şêx Ehmed Nişani ya da daha çok bilinen adıyla Melayê Ciziri (1407-81) ve Mele Ehmedê Batê (1414-95) dolayısıyla çağdaştırlar. Feqiyê Teyran lakaplı Müküslü Mir Mihemed'in onlardan da önce yaşadığı sanılmaktadır (1307-75). Bütün bu tarihler düzeltilmiş ve yerli yerine konulmuştur. Nitekim D. N. MacKenzie *Melâ-ê Ciziri and Faqiyê Teyrân* adlı makalesinde¹⁰ *ebced* hesabına dayanarak Melayê Ciziri'nin 1570-1640 arasında, öğrencisi Feqiyê Teyran'ınsa 1590-1660 arasında yaşadığını gösterir. Bunlardan en ünlüsü, Hafız (öl. 791/1389 ya da 792/1390) ve Cami'den (817-98/1414-92) sonra yaşayan ve *Diwan*'ından bugüne 2.000'in üzerinde dize kalan, kitlelerden çok, şeyhler ve mollalar arasında tanınan Melayê Ciziri'dir. Bu zor metin, Kürdistan'daki Kur'an okullarında her zaman okutulmaktadır. Divanda *Pers Sufizmi* egemendir. *Diwan*, M. Hartmann tarafından *Das kurdische Diwan des Schech Ahmed*, "Şeyh Ahmed'in Kürtçe Divanı" adıyla 1904'te Berlin'de fotokopi olarak basılmış; Muhammed Şefik Arwasi Heseniye tarafından 1340/1922'de İstanbul'da; Qedri Cemil Paşa tarafından *Hawar*'da (no.35-57, 1941-3), *Diwana Melê* adıyla latin alfa-

9) *Realism in Kurdish literature*'udur "Kürt Edebiyatında Gerçekçilik", Arapça, 1968, s. 236.

10) *Yad-nama-yi İnani-yi Minorsky*'de, Tahran 1969.

besiyle ve eksik olarak da yayımlanmıştır. Bunlardan başka, en iyi baskı, Şeyh Ahmed bin El-Mele Muhammed El-Boxti el-Zıvingi'ninkidir.¹¹ Bu, sesli harflere de yer veren metinde her iki dizede bir satırların altında Arapça kelimesi kelimesine çeviri, genel bir çeviri ve mistik yorum verilmektedir. Melayê Batê ise özellikle,¹² Mewlûd'uyla ünlüdür. Ustası Ciziri'nin ölümü üzerine bir ağıt yazan Feqiyê Teyran, aynı zamanda birçok yapıtın, özellikle de M. B. Rudenko tarafından Rusça'ya (Moskova 1965) ve Q. F. Qazi tarafından Farsça'ya (Tebriz 1967) çevrilen *History of Şayx San'an*'ın "Şeyh San'an'ın Hikâyesi" yazarıdır.

Jaba'da sözedilen bir sonraki şair kuşağının önde gelen adı, Bayezid'de yaşamış olan, ünlü Kürt ulusal destanı *Mem-û-Zin*'in yazarı Ehmedê Xani'dir (1650-1706). Tekrar tekrar basılan bu yapıtta şair, *Memê Alan* (R. Lescot tarafından 1942'de Beyrut'ta ve N. Zaza tarafından 1957'de Şam'da basıldı) adlı halk destanını alıp klasik edebiyat kurallarına göre ve biraz daha İslami özellikler katarak yeniden yazmıştır. 2655 beyitlik bu şiir Kürt milliyetçiliğinin destanı sayılabilir. Başta Almanca, Fransızca, Rusça, Rumence, İngilizce, Ermenice, Arapça olmak üzere birçok dile çevrilen *Memê Alan* halk destanı gibi *Mem-û Zin* klasik şiirinin de sayısız baskısı vardır: İstanbul 1338/1920, Halep 1947, Hewlêr (Erbil) 1954; Hejar tarafından Mukri için çeviri (Bağdat 1960); Rusça çevirisiyle M. B. Rudenko, Moskova 1962; M. E. Bozarslan'ın Türkçe çevirisiyle Gün Yayınları, İstanbul 1968. Birçok yazar bu iki destanı birbirine karıştırmaktadır. Ehmedê Xani, Türkçe, Arapça ve Farsça yazdığı birçok nazımdan başka, uyaklı

11) *El-Akd El-Cewheri fî sharh Diwan El-Şêx El-Ciziri*, 2 cilt, s. 943, Kamışlı, 1377/1958

12) von Le Coq, *Kurdische Texte* (Kürtçe Metinler), Berlin 1903.

Arapça-Kürtçe sözlük olan *Nûbuhar*'ın (İlk meyvalar) da yazarıdır (ed. Yusuf Ziyaeddin, *el-Hediyye el-Hamidiyye fi 'lughati El-Kurdiyya*, İstanbul 1310/1892, 279-97 (Kürtçe-Türkçe sözlük, yeniden düzenleyen ve Türkçeye çeviren Mehmet Emin Bozarslan, Çıra Yayınları, Kasım 1978, İstanbul) ve bir de Le Coq'un, tıpkı basımı.¹³ Bayazid Okulu'nda öğrencisi ve ardılı olan İsmailê Bayazidi (1654-1709) de ardında birçok Kürtçe şiir ve bir Kurmançi-Arapça-Farsça sözlük olan *Gulzar*'ı (Gülbahçesi) bırakmıştır.

18. yüzyıla gelindiğinde Şerif Xan'dan (1682-1748) söz etmek gerekir. Hakkarili Emirler Sülalesi'nden gelen Cula-mêrgli bu yazar, Kurmançi ve Farsça nazım türünde birçok yapıtın sahibidir. Ayrıca Bayazidli Murad Xan (1736-78) da birçok lirik şiir bırakmıştır.

Aynı dönemde, ancak Erdelan Valilerinin ya da Hewraman Sultanlarının saraylarında Goran Lehçesi'nde lirik ve dinsel yapıtlar veren bir şairler grubundan behsedilir. Ehmedê Texti (1640'a doğru) ve Minorsky'ye göre daha sonra yaşamış olan (öl. 1760) Şêx Mistefa Besarani (1641-1702) bunlardandır. Minorsky haklıysa bu şair, *Salawatnama*'nın yazarı Xanay Qubâdi ve Mahzûni'yle (1783'e doğru) çağdaş olmalıdır.

19. Yüzyılda yaşamış ve iki dünya savaşı arasında yapıtları basılmış bütün şairleri burada anmak olanaksızdır. Bunların adları ve yapıtlarının listesi Xiznedar'da (218-20) ve Resul'da (228-32) bulunabilir. Goran Lehçesi'nde yapıt veren şairler üzerine Minorsky'nin *The Gûran* adlı makalesi önerilebilir. Bazıları ise Sucadi'nin *History of Kurdish literature*'inde eg. 247-76 (Kürt Edebiyatı Tarihi), daha etraflıca incelenmiştir. Farklı yazarlarda tarihlerin her zaman çakışmadığına dikkat

13) *Kurdische Texte*, (Kürtçe Metinler), I, s. 1-47.

edilmelidir. Kürt şairlerin kendilerine *taxalluŝ* ya da takma ad seçmekteki zevkleri ilgi çekicidir.

Tamamen dinsel kökenli 19. yüzyıl şairleri arasında ön sırayı çok yer gezen, Kürtçe, Farsça ve Arapça nazım türünde yapıtlar veren ve Kürtçe Diwan'ı 1931'de Bağdat'ta, 1962'de de Erbil'de basılan Nali (1797-1855) alır. Ayrıca, liriklikleri yurtsever duygular uyandıran Salim (1800-66), ve Kurdi (1803-49); Sufi kuramları açıklayan (Süleymaniye 1922) Nakşbendi Mehwi (1830-1909) ve benzer çalışmaları Hewlêr'de (1951-61, 2 cilt) basılan Mirza Rehim Wefa'i (1836-92) önemli yazarlardır. Yüzyılın sonundaki en büyük şairlerse, yurtsever şiirleriyle gençleri hâlâ heyecanlandırabilen (Hewlêr, 1953, Bağdat 1960), Şêx Rıza Talebani (1842-1910) Hacı Qadır Koyi (1815-92); bugün de popüler olan ve geleneksel formları kullanarak Sufi temaları üzerine Kürtçe, Farsça ve Türkçe nazımlar (ed. Bağdat 1938),¹⁴ 1862-1917 yıllarında yaşamış olan Edeb, Evdıla BegMisbah El-Diwan (1862-1917) ise zevkli ve romantik bir şairdir.¹⁵

Burada edebiyatta rol oynamış kadınlardan da bahsetmek yerinde olur: Erdelanlı Mah Şeref Xanım (1800-47), Diyarbekirli Sira Xanım (1814-65) ve Berwarili Mihreban (1858-1905).

2. Modern Çağ

Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesi Kürt Edebiyatına bugün de sürmekte olan bir güç verdi. Bunda genç yeteneklerin şiirlerini yayımlayan ve ulusal, toplumsal konulardaki düşüncelerine yer veren çok sayıda gazete ve derginin rolü büyüktür.

14) C. J. Edmonds, *A Kurdish lampoonist*: Shaikh Riza Talabani, JRCAS'da, XXII (Ocak 1935).

15) *Diwan* ed. H. H. Mukriani, Revandüz 1936, ed. Gêw Mukriani, Hewlêr 1960, basılmamış şiirler ed. M. Xiznedar, Bağdat 1970.

1920’de başlayıp günümüze uzanan bu yeniden doğuş hareketinin şairleri arasında seçim yapmak güçtür.

Süleymaniye’nin, yani Kürdistan Irak’ının gerçek başkentinin entellektüel aydınlığında ilk sözedilmesi gereken, Pire-mêrd, “Yaşlı adam” lakaplı Hacı Tewfiq’tir (1863-1950). Gerçek bir aydın, yorulmak bilmez bir gezgin, bir gazeteci olan Piremerd, yaşamının son yıllarını kendisini taparcasına seven genç Kürtlere ülkelerinin güzelliğini, dillerini, tarihlerini ve edebiyatlarını tanıtmaya adanmıştı. Çilekeş Faiq Abdallah Bêkes (1905-48) gençliği yüreklendirmiş, onlara çalışmayı ve incelemeyi öğütlemiş, yurt sevgisi ve iyilik aşkını yüceltmışti. Abdallah Mihemed Ziwer ise (1875-1948) doğayı ve yurdunun toprağını lirik ve duygusal bir biçimle işlemişti.

Çağdaş Kürt şairlerinin en büyüklerinden olan Abdullah Süleyman Goran (1904-63), yaşamı ve düşünceleri açısından özgürlüğe tutkun olduğu gibi şiirde de serbest nazım türünün savunucusu ve uygulayıcısı olarak klişeleşmiş biçimleri ve klasik vezni tercih etmişti. İlerici düşünceleriyle toplumsal çarpıklıkları eleştirirken liriklikten de uzaklaşmamıştı. Qani Mihemed Sêx Abdul Kerim (doğ. 1900), 1951’den 1955’e kadar, her biri çok sevdiği Kürdistan’ı bir başka yönüyle akla getiren sayısız küçük kitap yayımladı. Iraklı Kürt şairler arasında ayrıca, Ehmed Muxtar Caf (1897-1935; Süleymaniye, 1960), Hamdi (1878-1936, Bağdat, 1958), daha genç kuşaktan Abdul Wahid Nûri (1903-44), Dildar (1918-48, *Diwan*, Hewlêr, 1962) ve bazı Kürtlerin kendilerinden saydıkları 5./11. yüzyıl yazarı Baba Tahirin *Quatrains*’ini “rubailer” 1957’de yayımlanan 1920 doğumlu Dilzar sayılabilir.

İran’da Mahabad Cumhuriyeti sırasında iki genç yurtsever şair ön plana çıkar: M. Hemin ve özellikle de resmi şair olan Abd al-Rahman Hejar (doğ. 1920). Bu ikinci şairin, Alekok

(Tebriz 1945) gibi, yurt ve özgürlük aşkını işleyen binlerce şiiri yayımlandı. 1958’de nazım şeklinde öykülerinden oluşan bir derleme ve *Beiti seremer û lasayi sag û mangesew* adlı Köpek ve Ay komedisi basıldı; K. R. Eyyubi ve I. A. Smirnova’nın *Kurdskiy dialekt Mukri* (Kürtçe’de Mukri Lehçesi) adlı kitabında (Leningrad 1968) özyaşam öyküsünün bir özeti (142-85) ve birçok şiiri (185-222) yer aldı; ayrıca Hayyam’ın Rubailerinin bir çevirisini (Beyrut 1968) yaptı.

Kurmanci lehçesinde yapıt veren şairler arasında serbest nazım türünde ürünler veren romantik Kâmuran A. Bedir Xan ve daha da önemlisi, *Diwanê Cegerxwin* (Şam 1945) ve *Sewra Azadi* (Özgürlük Savaşı, Şam 1954) gibi iki başyapıtın yazarı Sêxmus Hesên Cegerxwin (doğ. 1903) dikkati çekerler. Son derece enerjik ve yurtsever bir şair olan Cegerxwin gençliğin eğitimine önem verilmesini ve Kürtlerin birleşmesini öğütlemekte ve ulusçu görüşlerin de ötesine giderek radikal toplumsal reformlar istemektedir. Birçok şiirinde klasik biçimlerde sadık kalmakla birlikte daha modern yöntemleri de ustalıkla uygulamaktadır. Şiirleri uyak açısından çok zengindir. Suriye ve Türkiye Kürtleri arasında da tanınmakta ve sevilmektedir.¹⁶

Bütün bunların ötesinde en büyük yenilik Sovyet Ermenistanı’nda Kurmanci’yi de içeren Kürt edebiyatındaki canlılıktır. Bu alanın öncüleri daha çok tanımları gereği cahil olan ve Türkiye’den daha iyi bir ortama göçen yaşlı Yezidilerdir. Ne İslam kültürüyle ne de kendileri dışındaki Kürt dünyasının eğitilmiş seçkin tabakasıyla en ufak bir ilişkisi olmayan bu insanların yapıtları genellikle ideolojik kökenli olmakla birlikte doğal bir ustalık örneğidir. Bu şairler klasik prozodiyi (nesir) bir yana bırakmışlar ve sadeliğe önem vermişlerdir. Şiirlerine

16) Ordixanê Celil, *Poesia Cegerxwin bajarvanie*, “Cegerxwin’in toplumsal konulu şiirleri”, Erivan 1966.

çok şey kazandıran bu özelliğin yanı sıra liriklikten de uzak değildirler. Casimê Celil (doğ. 1908) ve özellikle duygusal yönü ağır basan Mikailê Reşid (doğ. 1925) gibi aile sevgisi ve doğanın güzelliği üzerine dizeler yazarlar. Bazı şiirlerinde toplumsal telkinler vardır. Sözelimi, Etarê Şero (doğ. 1906) birçok dördlüğünde kadın özgürlüğü konusunu işler. Usivê Beko (doğ. 1909) feodal sömürüyü yerer. Qaçaxê Murad (doğ. 1914), Wezirê Nadiri (1911-47) ve Eminê Evdal (1906-64) ise özgürlük savaşının kahramanlık dolu günlerini hatırlatırlar. Ayrıca Heciye Cindi (doğ. 1908) ve sevilen halk destanını *Sıyabend û Xecê*'yi yeni bir biçimde ele alan (1959) Sovyetler Birliği'nin kahramanı Sement Sıyabend'i (doğ. 1908) de burada anmak gerekir. Daha genç kuşaktan öğretmen Karlênê Çaçani ise özellikle fabller yazmıştır. Hepsisi de zengin Kürt folklorundan güç alan, Erivan basımlı *Rıya Taze*, birçok antoloji, bunun yanı sıra sayısız küçük kitapçık Sovyet Ermenistanı'nda yaşayan bu Kürt şairleri dünyaya tanıtmıştır.

Düzyasının, Kürt edebiyatında görülmesiye ancak 1920 yılına rastlar. Kürt edebiyatçıları, entellektüel ufku genişletmek ve kelime hazinesini gelişim ve modernleşme çizgisinde geliştirmek amacıyla yabancı yazarların yapıtlarını, en azından bölümler halinde çevirmişlerdir. Suriye ve Lübnan'da Fransızca'dan, Irak'ta İngilizce ve Arapça'dan, İran'da Farsça'dan, Sovyet Ermenistanı'ndaysa Rusça ve ağırlıkla Ermenice'den çeviriler yapılmıştır. Ayrıca, Shakespeare'nin oyunlarından "*The Tempest*" (Fırtına) Jamal Nebez tarafından (Bağdat 1957); Voltaire'nin öykülerinden "*Zadig*" Mohamad Eli Kurdi tarafından (Bağdat 1954); Victor Hugo'dan "*Gavroche*" ve Daudet'den "*Les etoiles*" ya da Anatole France'tan bölümler Zaza tarafından çevrilerek potansiyel Kürt okuyucusuna sunulmuştur. C. Nebez Gogol'ün "*The cloak*"ını

da çevirmiştir (Bağdat 1958). Ancak Rus yazarlarının, Puşkin, Gorki, Tolstoy ya da Lermontov, tabii Lenin ve Stalin'in ya da Abovian, Toumanian, Isahakian vb. gibi Ermeni yazarların asıl çevirmenleri Sovyet Kürtleri'dir. Bu çevirmenlerden başlıcaları, C. Celil, H. Cıdi, E. Evdal, Q. Murad, N. Esed ve T. Murad'dır. C. Celil, E. Evdal, Nadoyê Xıdo Mehmûdov ve birçok yazar da yapıtlarının çoğunu Ermenice yazmışlardır.

Irak'taysa bilimsel popülerleştirmenin birçok örneği Kürtçe'ye çevrilmiştir. Örneğin Dr. Haşim Dıxırmacı ve Naci Ebas ilk İngiliz gezginlerinin Kürdistan notlarını çevirmişlerdir.

Roman, saf edebiyat anlamında Kürt zihniyeti ve sanatına en uygun düşen tür gibi görünmektedir. *Hawar* Dergisinde Nuredin Zaza'nın (doğ. 1919) öykülerini ya da Mistefa Ehmed Boti'nin düzyazı fabllerini okumak mümkündür. Qedri Can, (doğ. 1918) öykülerinde dinsel kadercilik ve feodal üstünlük konularını işler. Bu arada yeri geldiğinde çok güzel şiirler yazmakla birlikte sade, doğrudan ve güzel stiliyle doğuştan bir öykücü olan Osman Sebri'yi de (doğ. 1909) unutmamak gerekir.

Aydın kesimi daha kalabalık olan Irak'ta tarih ayrıcalıklı bir alandır.

Çok verimli bir yazar olan Husêyn Huzni Mukriani'nin yapıtlarından bazıları şunlardır:

The history of the Kurdish emirates (Kürt Emirliklerinin Tarihi), 1929-31,

Famous Kurds (Ünlü Kürtler), 1931,

The Soran emirs (Soran Emirleri), 1935,

The Kurds and Nadir Şah (Kürtler ve Nadir Şah), 1934,

The Zend Kurds (Zend Kürtleri), 1934,

Mukriani Kurdistan or Atropatene (Mukriyani Kürdistan ya da Atropatene), 1938.

Mihemed Emin Zeki (1880-1948) ise;

Summary of the history of the Kurds and Kurdistan (Kürt ve Kürdistan Tarihinin bir Özeti, 1931);

History of the Kurdish states and emirates in the İslamic period (İslam Devrinde Kürt Devletlerinin ve Emirliklerinin Tarihi, 1938);

History of Sulaimani and its district (Süleymaniye ve Çevresinin Tarihi, 1939)

Kurdish celebrities and Kurdistan I-II (Kürt Ünlüleri ve Kürdistan, 1945-7) adlı yapıtları yayımlamıştır.

Refiq Hilmi (öl. 1961) Anılarının yüzer sayfalık fasiküller halinde yayımına 1956'da başlamış ve onları

A recollection, *Southern Kurdistan, the revolutions of Shaykh-Mahmud* (Güney Kürdistan, Şeyh Mahmud'un Devrimleri, Bir Derleme) başlığı altında toplamıştır (henüz tamamlanmadı).

Kürt gramerinin (1929, 1956) öncüsü olan Tewfiq Wehbi aynı zamanda, *Yezidiler* (1962) ve *Kürtler ve Dillerinin Kökeni* (1965) üzerinde araştırmalar yapan bir tarihçidir.

Edebiyat eleştirisi ise Yûnis Resul ve Dıldar Kamuran ve özellikle dergilerde ve antolojilere yazdığı önsözlerde eski yeni birçok şairi tanıtan Marûf Xıznedar ile başlar. Xıznedar, *History of Kurdish Literature*'dan (Kürt Edebiyat Tarihi) başka *Kêş û qafiyet le Şi'iri kurdi* da (Kürt Şiirinde Ölçü ve Uyak) adlı bir yapıt vermiştir (Bağdat 1962). *Şerefname*'yi 1957'de Arapça'ya çeviren Cemil Bendi Rojbeyani özellikle Zengene, Kalhûr ve çevre aşiretlerin şair ve yazarlarıyla ilgilenir. Aladin Sucadi *History of Kurdish Literature* (Kürt Edebiyatı Tarihi, 1952), *Researches on Kurdish literature* (Kürt Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, 1968) *Value of knowledge*'ı (Bilginin Değeri, 1970) yazmakla kalmamış, felsefe, inançlar

ve tarihle örölü edebi öyküler ve anekdotlardan oluşan bir derleme *Necklace of pearls* (İnci Gerdanlık, 1957-72) ve *Journey in Kurdistan* (Kürdistan Seyahati, 1958) adlı kitapları da yayımlanmıştır. Son olarak edebiyat ve folklor alanındaki yapıtlarıyla (1968) tanınan İzzeddin Resûl'dan (doğ. 1935) bahsetmek gerekir.

Irak'ta da birçok yazar, gazeteci ve militan, nazım ya da düzyazı türünde yazdıkları derleme ve makalelerde mirastan mahkum bırakılmanın toplumsal nedenleri üzerine düşüncelerini açıkladılar. Bu yazarlara örnek olarak *The companion of the children* (Çocukların El kitabı) 1948, *The Kurdish woman* (Kürt Kadını) 1958, *The new life* (Yeni Bir Yaşam) 1960, gibi kitapların yazarı Şekir Fetah; *Misery* (Sefalet) 1959, ve gazetelerdeki makaleleriyle İbrahim Ehmed (doğ. 1912) ve *Uncle Omar* (Ömer Amca) 1954, *The tranquil lake* (Durgun Göl) 1957, ve *The path of liberty* (Örgürlük Yolu) 1954, adlı kitaplarıyla Miherem Mihemed Emin (doğ. 1921) verilebilir.

Sovyet Ermenistanı'ndaysa *Rıya Taze*'de sık sık sert şiir eleştirileriyle genç edebiyat eleştirmenleri görülür. Bunlardan Mıkailê Reşid, özellikle Emênkê Serdar ve Ordixanê Celil önemli eleştirmenlerdendir. Ordixanê Celil'in Cegerxwin, Dimdim, atasözleri üzerine kitapları ve folklor konusundaki makaleleri ustalığının kanıtıdır. Ayrıca, yayımlanmış *Şiirleri* (1954) ve bir tür destan olan *Teli Hamza'sı* (1963) vardır. Gene de düzyazı türünde yapıt verenler şairlerden daha azdır. Düş alanına, hatta tarihe bile fazla girmezler. Bununla birlikte yazdıkları, büyük çoğunlukla, geçmişte Türkler zamanında katlandıkları acıklı yaşamdan yola çıkar ve bugünkü toplumsal canlanışı ele alır. Başlarını en deneyimli ve en verimli yazarları olan Ereş Şemo (doğ. 1898) çeker. Son derlemesi, *Şivanê Kurd*'ün (Kürt Çoban) 1935, yeniden çev. ve bası, Bey-

rut 1946, gözden geçirilmiş bir yorumu olan *Berbang*'ı (Şafak) 1958, ele aldığı *Berevok*'tur (Erivan, 1969). Bu kitapta, küçük bir çoban olarak geçen yaşamını, aşiretlerin ilginç olaylarla dolu yaşantılarını ve buralarda komünizmin yeşermesini güzel ve sade bir dille anlatır. Ayrıca *Jiyana Bextewar*'ı (Mutlu Yaşam) 1959, ve buna ek olarak yazdığı, Kürtlerin Sovyet rejimi altındaki yaşantılarını anlattığı basılmamış *Hôpo*'su vardır. Şemo bir de *Dımdım*'ı (1966) yayımlamış, bu kitabında da ünlü destanın romantik bir yorumunu vermiştir. Aynı zamanda, birçok Rusça gazetede Kürtlerle ilgili toplumsal ve tarihsel konulara değindiği sayısız makalesi yayımlanmıştır. Eli Evdal-Rehman da benzer konularda, *Xatê Xanım* (Bayan Xatê), 1959, *Gundê Merxasan* (Kahramanlar Köyü) 1968; Rehim Gazi ise, İranlı Kürtlerin Türk ve İranlı baskıcılara direnişlerini anlatan *Hışyarbûn* (Uyanış) 1960 adlı kitapları yazmışlardır.

Bütün bunlardan anlaşılabileceği gibi Kürt edebiyatında Batılı anlamda bir roman henüz yazılmamıştır. Kürt yazarlar, Irak'ta bile daha yeni türlere rağbet etmektedirler. Aynı durum tiyatro konusunda da geçerlidir. Ermenistan'da başlangıçtan beri W. Nadiri'nin *Reva Jinê*'si (Kız Kaçırma) 1935, A. Mirazi'nin *Zemanê çuyi*'si (Geçmiş Zaman) 1945 ve daha sonraki dönemde İsmail Duko'nun *Zewaca bê dıl*'i (Aşksız Evlilik) 1964, gibi çabalar görülmüştür. Tüm bu oyunların ortak teması geçmiş çağların geleneklerine karşı mücadeledir. Irak'ta da Burkan'ı *Kiç û Qutebxane* (Kız ve Okul) 1956 ve Jiri'nin *Avret û niwişte* (Kadın ve Tılsım) 1956 adlı oyunları okullarda oynanmaktadır. Emin Mirza Kerim'in komik oyunlarında eleştirel temalar vardır. 1953-4 yıllarında Goran, çıkarttığı Jin gazetesinde, bugünkü toplumun hatalarına karşı bir kan davası güden *The poor man's dream* "Fakirin Düşü" ve *The voice*

of death (Ölümün Sesi) gibi oyunlarını da içeren manzum oyunlar yayımlamıştır. Xalid Delairin *Four martyrs*'i "Dört Şehit" 1959 ise vatanseverlik temalarını işler. Cemal Abdul Qadir Baban beş perdelik manzum bir oyun olan *Nurûz*'u (1960), Zeki Ehmed Henari ise *The fate of the oppresor Dahak*'ı (Zorba Dahak'ın Kaderi), 1960 yazmıştır. Burada, İstanbul'da yayımlanmış olması nedeniyle dikkati çeken, Musa Anterin (doğ. 1920) *Bırına reş* (Kara Yara) 1965 adlı oyununa değinmek gerekir. Yazar yapıtında, Türkiye'deki Kürt köylüsünün sefalet ve unutulmuşluğunu yansıtmaktadır.¹⁷

KAYNAKÇA

'Ala' al-Din Sucadi, *Mijo-i adab-i Kurdi*, Baghdat 1371/1952; Maruf Xaznedar, *Ocerk istorii sobremenoy kurdskey literaturi*, Moscow 1967; 'Izz al-Din Rasul, *al-Waki'iyya fi 'l-adab al-Kurdi*, Sidon-Berit 1967; Celadet Bedir Xan, *Klasiken me an şahir u diben me en kevin* ("Our classics and our ancient poets and men of letters"), in Hawar, 33 (October 1941), 522-30; Th. Bo- is, Coup d'oeil sur la litterature kurde, in Mashriq, XIII (1955), 201-39; *idem*, Les Kurdes: histoire, sociologie, litterature, folklore, in *ibid.*, III (1959), 101-27, 266-99; *idem*, Bulletin raisonne d'etudes kurdes, in *ibid.*, VIII (1964), 527-70; Emin Feyzi, *Encumen Edihan-i Kurd*, collection of Kurdish literary works, İstanbul 1920; Eli Kemal Bapir, *Guldeste-i şî'ra-i haw' esrim* ("A bouquet of my contemporary poets"), Sulaymani, 1939; Abdal Kerim Hekezi, *Komela şî'ir-û şa'iran-i kurdi* ("Collection of poems of Kurdish poets"), Baghdat 1938; Refiq Hilmi, *Şî'ir û edebiyat-i kurdi* ("Kurdish poetry and belles-lettres"), Baghdat, I, 1941, II, 1956; Kerim Şareza, *Koye û Şa'irani* ("Poets of Koy"), Baghdat 1961; 'Abd al-Salam Hilmi and 'Abd al-Madjid Lutfi, *Nazarat fi 'l-adab al-kurdi*, Baghdat 1945; Maruf Xıznedar, *Aghani Kurdistan* ("Songs of Kurdistan"), Baghdat 1956; Cesime Celil, *E'frandê wisk arê kormanca sovetiê* ("Works of Soviet Kurdish writers"), Erivan 1948; *Nivisark'are kormanca sovetiê*, Erivan 1954; *idem*, *Nivisark'arêd k'ördâyê sovetiê*, Erivan 1957; Kaçaxe Murad and C. Celil, *Efrandînêd nvisk'arêd k'ördêd Ermenistanêye sovetiê* ("Works of Kurdish writers of Soviet Armenia"), Erivan 1961.

17) Kürt tiyatrosu için bkz. Azad Kardo, *The Kurdish stage* (Kürt Sahnesi), *The Kurdish Journal*'da, 11/3-4 (1965), s. 13-5.

C. Kürt Basını

Basın bir halkın ulusal ve kültürel yaşamında temel bir yer tutar. Bu açıdan bakıldığında Kürt basınının gelişiminin ve geçirdiği değişimlerin Kürtlerin siyasal evriminin bir göstergesi olduğu görülür. 119 kayıtlı gazete ve derginin düzenliliği değişken olduğu gibi bir kısmı da çok kısa ömürlüdür. Basım merkezleri İstanbul'dan Irak'ın Bağdat, Süleymaniye, Hewlêr, Kerkük, İran'ınsa Tahran, Mahabad, Tebriz gibi kentlerine hatta Şam ve Beyrut'a taşınmıştır. Bu gazeteler çoklukla iki dilde yayımlanmaktadır. Büyük bir bölümü, dil, folklor, Kürt toprağındaki gelenekler, aynı zamanda Kürt tarihi ve coğrafyası üzerine değerli ve tükenmez bir kaynaktır. Bu yayınlarda eski ya da çağdaş şairlerin sayısız şiirini ve edebiyat eleştirisinin güzel örneklerini görmek mümkündür. Genç yetenekler ilk ürünlerini buralarda gözler önüne sererler.

İlk Kürtçe gazete olan *Kurdistan* 1898'de Kahire'de Midhet Bedir Xan ve kardeşi Abd al-Rahman tarafından kuruldu. Ardından Cenova ve Folkstone'a (31. sayılar) taşındı. 1970'li yıllarda Kemal Fuad tarafından Bağdat'ta yeniden basıldı. İstanbul'da 1912'de aylık olarak *Roja Kurd* (Kürt Günü) yayın hayatına atıldı, sonradan adı Kürt Güneşi'ne çevrildi (3 sayı). 1916'da Sureya Bedir Xan, Türkçe olarak ve "Kürdistan Kürtlerindir" sloganıyla haftalık *Jin*'i yayımladı. Aynı zamanda, gene İstanbul'da haftalık *Kurdistan*'ı (1917-18) çıkarttı (37 sayı).

Kürt basını, iki savaş arasında (1920-45) tam anlamıyla gelişme olanağı buldu. Süleymaniye'de 1920-2 arasında *Pêşkewtın* (İlerleme) 118 sayı; 1922-3 yıllarında *Rojê Kurdistan* (Kürdistan Güneşi) 15 sayı, Bağdat'ta 1973'te Camal Xızınar tarafından yeniden basıldı; haftalık *Bangê Kurdistan*

(Kürdistan'ın Çağrısı) 1922, 14 sayı; *Bangê Haqq* (Gerçeğin Çağrısı, 1923, Şex Mahmud'un resmi gazetesi, 3 sayı) ve *Umidi İstiqlal* (Bağımsızlık Umudu, Refiq Hilmi, 25 sayı) yayımlandı. 1925-6 yıllarında Salih Zeki Sahibqran'ın Kürtçe, Arapça ve Türkçe yayımladığı *Diyarê Kurdistan* (Kürdistan Ülkesi) 16 sayı çıkabildi. 1924-6'da resmi bir yayın olan haftalık *Jıyanewe* (Diriliş) 56. sayıdan sonra *Jıyan* (Yaşam) adını alarak 1926-38'de 556 sayı çıktı. 1939'da yayımlanan *Jin* ise *Piremerd*'in yönetiminde onun 1950'de ölümüne ve sonra 1963'e kadar binden fazla sayı çıktı. 1938'de Salih Quftan'ın bilimsel bir yaklaşımla tarih ve edebiyat konularını el aldığı dergisi *Zamsti* (Bilim) ancak birkaç sayı çıkabilirken, belediyenin yayımladığı haftalık *Zıman* (Dil) 1937-9 yıllarında 70 sayı boyunca yayın hayatını sürdürdü. Rawandûz'deyse Huseîn Huzni Mukriyani'nin *Zarî kurmancî*'si (Kürt Dili) 1926-32 arasında 30 sayı yayımlandı. Bağdat, çeşitli aylık yayınlarıyla Kürtler için önemli bir kültür merkezi oldu. Bu yayınlar arasında İbrahim Ehmed'in yönettiği *Gelawêj* (Sirius, 1939-49) ile İngiliz Büyükelçiliği ve Tewfiq Wehbi'nin çıkarttığı *Dengê Gêti-yi Teze* (Yeni Dünyanın Sesi) önemlidirler. Irak dışında yayımlanan başlıca dergiler, Latin harfleriyle çıkan *Hawar* (Uyarı Çığlığı, 1932-5 ve 1941-3, 57 sayı) ve onun resimli eki *Ronahi*'dir (Aydınlık, 1941-5, 28 sayı). Her ikisi de Şam'da, Emir Celaleddin Bedir Han tarafından çıkartılan bu dergiler dışında Beyrut'ta Emir Kamuran Bedir Han tarafından yayımlanan haftalık *Roja Nû* (Yeni Gün, 1943-6, 73 sayı) ve yalnızca 3 sayılı eki *Stêr* (Yıldız) vardır. Bu yayınlar büyük bir folklor dökümanı sağlamaktadır. Burada, Erivan'da, Ermenistan Komünist Partisi'nin Kürtçe bölümü tarafından iki haftada bir ve 1930 ile 1938 arasında Latin harfleriyle (612 sayı), 1955'ten sonra da Kiril harfleriyle yayımlanan *Rıya Taze*'den

(Yeni yol) söz etmek yerinde olur. Bugüne kadar 2.500'ün üzerinde sayısı çıkan bu yayın, Süleymaniye'de yayımlanan *Jin* ile birlikte Kürt basınının sürekliliğine iyi bir örnektir.

İran'da, 1941-1946 arasındaki, özellikle bağımsız Kürt Cumhuriyeti'nin ilanından sonraki (1945-6) belirsizlik dönemi, Mahabad'da tam anlamıyla bir Kürt basınının kurulmasına zemin hazırladı: *Kurdistan* (resmi gazete, 1945-6, 113 sayı) ve aynı adlı bir edebiyat dergisi (16 sayı), *Hawarê niştiman*, *Awar*, *Gir û gali mindalani kurd*, *Helale* (Kızıl Gelincik) yalnızca bir bahar yaşayabildiler. Lahican'da ise Şêx Mehmed'un oğlu Şêx Latif 3 sayılı süren *Niştiman*'ı (Anayurt 3 sayı) yayımladı.

Savaşın sonra ve Irak'ta cumhuriyetin ilanına kadar (14 Temmuz 1958) gazeteler normal olarak Kürtçe ve Arapça yayımlamaktaydılar. Bağdat'ta 1948-9 arasında Aladin Sucadi *Nizar*'ı (Kaya, 22 sayı) ve Hafız Mistefa Qazi ise 1957-63 arasında *Hêwa*'yı (Umut, 36 sayı) çıkarttı. Erbil'de de 1954-60 arasında Gew Mukriani iki ayda bir çıkan *Hetaw*'ı (Güneş, 188 sayı) yayımladı. Cumhuriyet döneminde, Kerkük'te *Ray gel* (Kamuoyu, 34 sayı, 1959-62); *Azadi* (Özgürlük, 1959-61, Irak K.P'nin organı, 56 sayı) adlı yayınlar görüldü. Süleymaniye'de Öğretmenler Sendikası aylık *Bilêse*'yi (Alev, 1959-60, 10 sayı) yayımladı. 1960'ta yayın hayatına atılan *Rojê Nêwe* (Yeni Güneş) 18 sayı sürdü. Komünist siyasi ve edebiyat gazetesi *Birwa* (İnanç) Temmuz 1960'tan Ocak 1963'e kadar 95 sayı yayımlandı. Bağdat'ta iki dilde çıkan, D. K. P'nin organı *Xebat* (Çalışma) 1959-61 arasında 462 sayıya ulaştı. Tarım Bakanlığı da Arapça ve Kürtçe olarak 1956-59 arasında *Çareser kirdinij kışt û kal*'i (21 sayı), Oryantasyon Bakanlığı ise *Iraqe nuwe*'yi (24 sayı) yayımladı. 1960 yılında, avukat Omer Huwaizi demokrat siyasi gazete *Dengê Kurd*'u (69 sa-

yı) yürütmeyi başardı. Bu arada, Tahran'da İran Hükümeti'nin nezaretinde Mayıs 1959'dan Mayıs 1963'e kadar haftalık 205 sayı yayımlanan *Kurdistan*'ı da unutmamak gerekir. Bu, siyasi, bilim, edebiyat ve toplumsal konularda çıkan çok ilginç haftalık dergi, ülke dışında da dağıtılan tek dergidir.

9 Eylül 1961'den 13 Mart 1970'e dek süren yıkıcı Kürt-Irak savaşı Kürt basınının faaliyetini de baltaladı. Gene de Erbil belediyesi *Hewlêr* adlı gazeteyi 76 sayı bastı (1962-3). Bağdat'ta, 1964'te tütün idaresinin yayımladığı ilk dönemlik dergi olan *Tutin* yayın hayatına başladı. Ayrıca, 1967'de, Salih Yusufi'nin siyasi gazetesi *Birayeti* (Kardeşlik) kuruldu. Türkiye'de Türkçe ve Kürtçe olarak birçok kısa ömürlü derginin görülmesi işte bu döneme rastlamaktadır: *Dicle û Fırat* (1962-3, İstanbul, 8 sayı), *Deng* (1963, 4 sayı) ve *Dengê Taze* (Yeni Ses, 1966, 4 sayı) hemen kapatıldı ve yöneticileri takibata uğradı.

Kürdistan'da düşmanlıkların sona ermesiyle 1970'ten 1973'e kadar 29 süreli yayın doğdu. Bunların 2'si Kerkük'te, 6'sı *Hewlêr*, yalnızca 4'ü Süleymaniye'de ve tam 16'sı Bağdat'taydı. Bunun da gösterdiği gibi Irak'ın başkenti aynı zamanda Irak Kürtlerinin entellektüel ve kültürel merkezi olmuştu. Süleymaniye'de *Birayeti* (1971-2, 18 sayı); *Deng-i mamos-ta* (Öğretmenin Sesi, 7 sayı); 1971'den itibaren Piremerd'in kurduğu gazetenin devamı olan *Jin* ve 1972'den itibaren de çocuklara yönelik, aylık *Êstêre* (Star) yayın hayatına atıldı. Bağdat'ta yayımlanan *Birayeti*, günlük *Ta'axi*'nin (1970-1, 18 sayı) ekiydi. 1970'ten itibaren Filateli Klübü *Gêti-i pûl* (Pul Dünyası) adlı Arapça, Kürtçe ve İngilizce yayını çıkarmaya başladı. Sendikalar Konfederasyonu'nun resmi organı *Hîşyar-i Krêkaran* (İşçilerin Uyanışı) Aralık 1972'deki 189. sayısından başlatarak Kürtçe bir bölüme yer verdi. Bunların dışında, genel yayın yönetmenliğini Belediyeler Bakanı İhsan Şirzad'ın yaptığı

bir bölümü Arapça olan 800 sayfalık büyük bir ciltten oluşan yıllık *The Journal of the Kurdish Academy*'den¹⁸ bahsetmek gerekir. İran'daysa İran Hükümeti'nin aylık yayını olarak ilk sayısı Nisan 1971'de basılan ve bugüne (1978) kadar düzenli olarak süren *Rêka Yekiti* (Birlik Yolu) göze çarpmaktadır.

Ülkeleri dışındaki farklı Kürt gruplar da zaman zaman kısa ömürlü ve daktiloyla basılmış bültenler yayımlamaktadırlar. 1949'da Fransızca yayımlanan *Denigê Kurdistan* (Kürdistan'ın Sesi) K.D.P.'nin yayın organıdır. 1958'den beri, Avrupa'daki Kürt Öğrenci Birliği her yıl Kürtçe ve Latin harfleriyle *Kurdistan*'ı çıkarmaktadırlar. Ayrıca aynı grup, 1963-5 arasında *Hivîya Welêt*'in (Anayurt Umudu) bazı yıllık sayılarını, 1965-7 arasında da *Çiya*'nın (Dağ) bazı sayılarını yayımlamıştır. İngiltere'deki Kürdistan'ın İlerlemesi Komisyonu (KİK) İngilizce ve tek sayı olarak *Kurdica*'yı basmıştır. İngilizce'de, bu tür yayınların en iyilerinden biri, ABD'deki Kürt Öğrenci Birliği'nce Aralık 1963-Eylül 1969 arasında yayımlanan *The Kurdish Journal* çıkartılmaktadır. Son olarak, Avrupa'daki Türkiye Kürtlerinin organı olan *Ronahi* (Aydınlık), Ağustos 1971'den bu yana (1978) 8 sayıya ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

- The bibliographies of Edmonds and MacKenzie; R. Lescot, *La presse kurde*, in *Roja nû*, no. 1 (May 1943); Bishop M.L.Ryan, *Bibliography of the Kurdish press*, in JRCAS (1944), 313-14; Secadi, *Mejo-i ...*, 551-7; Nerevan, *Notes sur la presse kurde d'Irak. Publication d'un hebdomadaire kurde en Iran*, in *Orient*, no. 10 (1959/2), 139-48; İ.Ş. Vanly, *Le Kurdistan irakien...*, 394-5; and especially, Jamal Khaznadar, *Kurdish journalism guide*, in Kurdish, Arabic and English, Ministry of Culture, Baghdad 1973, published on the occasion of an exhibition of the Kurdish press for the 75 th anniversary of the first Kurdish newspaper.

18) Kürt Akademisi Yayını, I/1, 1973.

Kürtler ve Kürdistan

The Encyclopaedia of Islam, Kurds, Kurdistan

V. MINORSKY

Th. Bois

D.N. MAC KENZIE